

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ КОЛЕДЖ

Для спеціальності:
151 "Автоматизація та комп'ютерно-
інтегровані технології"
Для спеціалізації:
5.151.1 «Обслуговування
інтелектуальних інтегрованих
систем »

Конспект лекцій
з навчальної дисципліни « Історія України »

2018

Автор: І.П.Коструб – викладач Харківського державного політехнічного коледжу

Рецензент: Л.М.Діброва – голова циклової комісії гуманітарних і соціально - економічних дисциплін Харківського державного політехнічного коледжу

Конспект лекцій розглянутий і рекомендований для використання

Ц

И

К

Л

О

В

О

ю Схвалено методичною радою Харківського державного політехнічного коледжу

К

О

М

і

с

і

є

ю

Протокол № _____ від “ _____ ” _____ 20____ р.
Голова циклової комісії _____ Л.М.Діброва

Протокол № _____ від “ _____ ” _____ 20____ р.
Голова методичної ради _____ В.О. Величко

гуманітарних і соціально-економічних дисциплін

Тема : «Найдавніша історія України»

План

1. Вступ. Кам'яна доба.
2. Доба міді–бронзи.
3. Скіфо-сарматський світ.

Ключові терміни та поняття: автохтонна теорія; алани; анімізм; антропологія; арії; архантропи; археологія; археологічна культура; вождь племені; готи; елліни; етногенез; етнос; зарубинецька культура; індоарії; індоєвропейці; колонізаційна теорія; кіммерійці; кочовики; кроманьйонці; кургани; лінгвістика; магія; мезоліт; міфологія; народ; неандертальці; неоліт; неолітична революція; палеоантропи; палеоліт; писемність; племінний союз; плем'я; поліетнічність; праслов'яни; рада племені; рада старійшин; рід; роксолани; сармати; скіфи; скоти; тотемізм; трипільська культура; фетишизм; цивілізація; черняхівська культура.

Основні дати та події: 1,5 млн. до 150 тис. років тому – ашельська доба (доба раннього палеоліту); близько 1 млн. років тому – перше людське поселення на території України (стоянка Королеве в Закарпатті); 150–40/35 тис. років тому – доба муст'єрська (середнього палеоліту); близько 40/35–11 тис. років тому – доба пізнього палеоліту; IX–VI тис. до н. е. – доба мезоліту; VI–III тис. до н. е. – доба неоліту; кінець V–III тис. до н. е. – доба енеоліту; кінець V – середина III тис. до н. е. – існування трипільської культури; II тис. до н. е. – доба бронзи; з початку I тис. до н. е. – доба заліза; IV ст. до н. е. – виникнення державності у скіфів.

Імена: Атей; Геродот; Гомер; Дарій; Запіріон; Тацит; Хвойка Вікентій.

Перевірте себе: Коли з'явилися перші люди на території України? Чим різнилися між собою давні люди: архантропи, палеоантропи, кроманьйонці? Що спровокувало кризу мисливського господарства? Що таке неолітична революція? Які археологічні культури доби бронзи ви запам'ятали? Який кочовий народ є найдавнішим на території України, що згадується в писемних джерелах? Завдяки чому скіфи та сармати здобули в свій час славу непереможних воїнів?

Поміркуйте: Визначте основні риси первіснообщинної формації. Чому трипільські поселення називають «протомістами»? Що дозволяє дослідникам вважати трипільську культуру першою людською цивілізацією на території сучасної України? Коли і в яких народів, що населяли територію України в давнину, з'явилися перші ознаки державності?

Обговоримо на семінарі: Історичні джерела про найдавніше населення на території сучасної України (археологія, антропологія, лінгвістика, міфологія, писемність).

Рекомендована література:

1. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. / О.Д.Бойко.- К.: Академвидав, 2008.
2. Бунятян К. Давнє населення України / К.Бунятян. – К., 1999.
3. Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії. – К., 1998.
4. Винокур О., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
5. Давня історія України: У 2-х книгах / Кер. автор. кол. П.П.Толочко. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 5–9; Кн. 2. – С. 5–69, 79–150, 198–205.
6. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Л.Л.Залізняк. – К., 1994.
7. Магочій Павло-Роберт. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007.
8. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
9. Україна крізь віки: У 15-ти томах.- К., 2000.
10. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. – К., 1992.

Вступ до теми. Україна займає одну з ключових позицій на культурно-історичній карті давньої Європи. До появи на українських теренах власне українців тут проживали сотні стародавніх народів. Вони лишили після себе не лише матеріальні свідчення перебування у формі різноманітних археологічних пам'яток, але й культурні надбання, котрі згодом стали складовими української культури. Тому вивчення минулого, починаючи з найдавніших часів, є неодмінною умовою для правдивого розуміння української національної історії та культури.

Кам'яна доба. Первісна людина на території сучасної України з'явилася ще за доби *палеоліту*. Так фахівці називають початковий і найдовший період історії, коли відбулося виділення людини з тваринного світу, з'явилися перші штучні знаряддя праці. В ранньому палеоліті почалося й розселення людства з Африканського континенту в Європу та Азію.

На українських землях первісна людина з'явилася у так звану *ашельську добу*, що датується проміжком від 1,5 млн. до 150 тис. років тому. Це був час найдавніших людей – *архантропів*, об'єм мозку яких коливався від 800 до 1300 см³ (у сучасної людини 1400–2000 см³). Архантропи освоювали нові

території, проживаючи невеликими групами-общинами. Користувалися вони досить однотипними кам'яними знаряддями, наприклад ручними рубилами, виготовляли й знаряддя з кістки, рогів та деревини. Основними господарськими заняттями виступали полювання на диких тварин, у тому числі великих, та збирання рослинної їжі – плодів, ягід, коріння.

Архантропи використовували вогонь, але ще не вміли його штучно видобувати. Оволодіння вогнем мало величезне значення: він забезпечував надійний захист від холоду та звірів, давав можливість заселяти раніше недоступні райони, термічно обробляти м'ясну їжу.

У різних регіонах України знайдено близько 30 ашельських стоянок. Найдавніша з них – Королево, що на березі р. Тиса у Закарпатті, – датується приблизно 1 млн. років. Кам'яні знаряддя праці та сліди їх виробництва виявлені тут на глибині 12 м від сучасної поверхні.

Розселення прадавніх колективів на територію України відбулось, скоріше всього, із західної частини Передньої Азії та півдня Центральної Європи (передусім з Балкан). Освоєння нових теренів було процесом тривалим, що мав, вірогідно, хвилеподібний, перемінний характер.

Подальша еволюція людини привела до появи в середньому палеоліті, інакше – доба *муст'є* (150–35 тис. років тому), *неандертальців*, або *палеоантропів* (давніх людей). В Україні відомо близько 200 їхніх стоянок. Кам'яні знаряддя неандертальців стали досконалішими й більш різноманітними. Особливе значення мали гостроконечники, що використовувались як ножі і, мабуть, як наконечники для списів, а, крім них, – скребла.

Зовні неандерталець був корінної статури, трохи сутулий, з розвинутою мускулатурою (сила його кисті в 5 разів перевищувала можливості сучасної людини). Будову черепа та мозок (об'єм 925–1800 см³) він мав порівняно примітивні, голову – досить велику, видовженої форми, з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям.

Будучи сучасниками великого зледеніння з різким похолоданням клімату, неандертальці проживали в печерах, пристосовуючи їх під житло, та просто неба. Їм доводилося вести украй тяжку боротьбу за існування. Люди часто голодували, серед них була висока смертність. 55% неандертальців помирали, не досягши навіть 20-річного віку, і майже ніхто не доживав до 50 років.

Неандертальці мали почуття родинних зв'язків. В багатьох печерах знайдені рештки штучних поховань, що вказує й на зародження релігійних уявлень.

В добу існування неандертальців відбулася поява «людини розумної», латинню «*Homo sapiens*». Викопних людей сучасного типу ще називають *кроманьйонцями*, за назвою грота Кро-Маньйон (Франція), де вперше було знайдено п'ять їхніх кістяків. У фізичному плані кроманьйонець відрізнявся від нас хіба-що більшою кремезністю. Розселення цих людей в Європі почалося близько 40–35 тис. років тому. З цього часу й бере початок період *пізнього палеоліту*, який завершився близько 11 тис. років тому.

Техніка виготовлення знарядь праці й господарство кроманьйонців досягли досить високого ступеня розвитку. Вони створювали різноманітні знаряддя з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі слугувало полювання на великих тварин – мамута, зубра, бізона, носорога, печерного ведмеда. Мисливська зброя стала досконалішою: з'явилися дротики, гарпуни, списометалки.

Кроманьйонці споруджували житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. Як будівельний матеріал використовувалося дерево (жердини), кістки й шкури великих тварин.

Людина пізнього палеоліту мешкала невеликими (до 50 чоловік) общинами. Деякими дослідниками припускається, що в цю ж епоху склався родовий лад. Виникли давні форми релігійних вірувань: *анімізм* – культ предків і вшанування померлих; *магія* – віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на хід подій; *тотемізм* – віра в спільного для конкретного колективу предка із світу тварин чи рослин; *фетишизм* – поклоніння предметам неживої природи.

По закінченні льодовикового періоду (14–12 тис. років тому) кліматичні умови зазнали значних змін. В результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. На територіях, де раніше був тундростеп, тундра чи льодовик, вирости ліси. Зникли мамонти, шерстисті носороги й інші тварини, котрі виступали головним джерелом їжі в попередні часи. Ліси заселили олень, лось, кабан, бурий ведмідь, вовк, лисиця, бобр, степи – бик, кінь, антилопа-сайга й інші сучасні тварини.

Почалася нова епоха, що дістала назву середнього кам'яного віку – *мезоліту* (9–6 тис. до н. е.). Умови життя людей, зокрема прийоми добування їжі, різко змінилися, що стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Були створені вироби для обробки дерева – долото, сокира, тесло. Почалося широке використання при полюванні досить складного для того часу механічного знаряддя – лука. Великі мисливські колективи, необхідні для вдалого промислу мамонтів та бізонів, змінилися порівняно невеликими групами лісових мисливців. Озброєна луком людина навчилася

забивати тварин на відстані, а дичину – на льоту і мала тепер більшу самостійність та можливість полювати індивідуально.

Крім мисливства одним із основних занять стає рибальство. Були винайдені різноманітні пристосування для цього та човни, видовбані з цільних стовбурів дерев. Важливого значення набуло збирання річкових і морських черепашок, їстівних рослин та ягід. Домашньою твариною та помічником на полюванні став собака.

У добу мезоліту померлих почали ховати вже не на території стоянок, а за їх межами – у давніх родових могильниках.

Поширення мисливства і збільшення кількості населення зумовили певне порушення екологічного балансу. Внаслідок цього в багатьох регіонах склалася ситуація, названа *кризою мисливського господарства*. Привласнювальні форми господарювання поступово вичерпували себе, а тому їм на зміну йшли відтворюючі – землеробство й скотарство. Це відбулося вже в добу *неоліту* (новому кам'яному віці), коли давнє населення України VI–III тис. до н. е. досягло нового ступеня свого розвитку.

Перехід до відтворюючих форм господарювання називають «*неолітичною революцією*». У цей час приручаються всі основні види домашніх тварин, виникає примітивне землеробство. Але привласнювальні форми господарювання ще довго відігравали важливу роль у житті людини.

Одним з важливих досягнень стає винайдення керамічного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, створеним людиною. Міцний жаро- та водостійкий посуд використовували для різних цілей – приготування їжі, зберігання сипучих продуктів тощо. Його форми та орнамент на різних територіях мали свої особливості, що дозволяє фахівцям визначати ареали проживання окремих людських спільнот (на теренах України виділено понад 10 неолітичних *археологічних культур*, котрі вирізняються також специфічним складом виробничого інвентарю, характером поховань і т. п.).

Відмінності в характері господарювання в різних регіонах свідчать про нерівномірність розвитку неолітичного суспільства, зумовлену природним оточенням. На півночі сприятливі умови уможливлювали вдосконалення традиційних форм привласнювального господарювання. А на півдні, в степовій зоні, вже в пізньому мезоліті стало бракувати дичини, що було однією з причин переходу до примітивного скотарства та землеробства (землю почали обробляти за допомогою мотика з рогу та кістки).

Доба неоліту в цілому належить до первіснообщинної формації, порівняно з попередніми періодами відбуваються лише певні соціальні зміни.

Колективні могили, відсутність поховань, що виділялись би багатим інвентарем чи особливостями ритуалу, свідчать про соціальну рівність. Лише поява кам'яних булав у поодиноких похованнях (Маріуполь, Микільське), котрі могли мати значення символів зверхності їхніх власників, вказує на зародження інститутів родової влади. У неоліті, певно, відбувалося й формування перших племінних утворень.

Доба міді–бронзи. Перехідний період від кам'яної доби до бронзової називають мідно-кам'яним віком, або *енеолітом* (кінець V–III тис. до н. е.). В цей час населення України оволоділо першим металом – міддю, знайомство з яким відбулося дещо раніше в близькосхідному регіоні. Плавлення і обробка міді вимагали відповідних знань і досвіду, тому з'явилися перші спеціалізовані ремісники, котрі жили за рахунок громад.

Зростання продуктивності праці створило передумови для регулярного обміну, в тому числі міжплемінного, і майнового розшарування суспільства. Намітився перехід від мотичного до ранніх форм орного землеробства. Новації у виробничій діяльності, розвиток ідеологічних уявлень зумовили зміни у комплексі вірувань. Це знайшло відображення у монументальній скульптурі, в орнаменті та поховальному обряді.

Найбільш раннім суспільним утворенням на території України, що вступило в нову епоху, були землеробсько-скотарські племена *трипільської культури* (назва походить від поселення поблизу с. Трипілля на Київщині, дослідженого В. Хвойкою). Пізніше з'являється ще ряд культур землеробсько-скотарського напрямку, пам'ятки яких відомі також на захід від сучасних кордонів України (кулястих амфор, лійкоподібних посудин тощо).

Трипільська культура, поширена на величезній території від південно-східного Прикарпаття до Дніпра (на Україні вона займала все Лісостепове Правобережжя і частково лівобережжя в Середньому Подніпров'ї), розвивалася з кінця V до середини III тис. до н. е., тобто близько 2 тис. років.

Трипільські племена сформувалися на основі неолітичних культур Балкано-Нижньодунайського регіону. Антропологічний тип даної людності визначається як східноземноморський. Фактично, ця культура, більш ранні прояви якої відомі, під назвою *Кукутені*, в Румунії та Молдові, була складовою частиною величезної групи племен і являлася північно-східним форпостом землеробської протоцивілізації Балкан.

Вражають величезна територія поширення (близько 190 тис. км²) та швидкі темпи освоєння трипільцями нових теренів, чого не знала жодна з ранньоземлеробських неолітичних культур Європи.

Основою життєдіяльності трипільців було землеробство, меншою мірою скотарство (воно мало придомний характер), певне значення зберігало мисливство. Для рихлення ґрунту застосовувалися рала й суковатки, а для розбивання грудок – рогові та кам'яні мотики. Надзвичайно високий рівень мали домашні виробництва й общинні ремесла, особливо гончарство (тільки трипільці на той час вміли розписувати посуд та випалювати його у гончарних горнах). Трипільський осередок металообробки належав до найдавнішої в Європі та найрозвинутішої в енеолітичну добу Балкано-Карпатської металургійної провінції.

Поселення розташовувалися певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями, тож певною мірою до Трипільля підходить поняття *«культура пересувних землеробів»*. В умовах лісостепу останнім у середньому кожні 50 років (що відповідає періоду життя двох поколінь) доводилося залишати засновані поселення, через виснаження ґрунту та вирубку лісів переселятися та освоювати нові землі. Цим, зокрема, пояснюється й утворення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів до 450 га, в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів. Такі поселення зосереджувались у межиріччі Південного Бугу та Дніпра.

Найголовнішим елементом у плануванні цих *«протоміст»* було створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягав 1–3,5 км, з двоповерховими чи одноповерховими спорудами. Вони утворювали вулиці та квартали в центральній частині поселення. Найбільші з поселень (Майданецьке, Тальянки та ін.) налічували від 1600 до 2700 будівель різних типів, як житлових, так і призначених для громадських потреб. Населення найбільших протоміст могло складати понад 10 тис. осіб.

Сприятливі природні умови і розвиток різних галузей натурального господарства зумовлювали значне збільшення населення – у період розквіту культури воно сягало близько 410 тис.

Основним економічним осередком суспільства виступала велика родина, утворена з кількох парних сімей. Місцями проживання великосімейних общин слугували великі будівлі, розділені перегородками на відсіки для парних сімей (мала сім'я могла проживати і в окремій будівлі). Про соціальне розшарування трипільців свідчать, зокрема, скарби та могильники.

Багату інформацію про духовний світ трипільців містить орнамент глиняних виробів. Так, тричленна побудова орнаментальних композицій на стінках багатьох горщиків, можливо, є відображенням триярусної картини світу. У верхній частині горизонтальною хвилястою лінією зображували воду, посередині – сонце, місяць, краплі дощу, а в нижній частині – дерева, людей, тварин.

З культом родючості пов'язані численні жіночі статуетки. Вони передають образ божества, поширеного в усіх ранньоземлеробських племен, – *велику богиню-матір, матір-землю*, від якої залежала родючість. Відомі також скульптурні зображення домашніх тварин – бика, корови, барана, козла, свині, собаки. Релігійні обряди та церемонії проводились як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах.

Носії культури досить близько підійшли до рівня перших світових *цивілізацій* Малої Азії та Єгипту (ознаками цивілізації є поява міст та писемності), але так і не змогли зрівнятися з ними. Довготривале проживання трипільського населення на значній території привело на заключному етапі до розчинення спільноти у складному конгломераті інших культур. Вони засвоїли її основні досягнення у господарстві, культурі, ідеології. Ці надбання збереглись у міфології та культах протослов'ян, а також інших *індоєвропейців* (так називають групу народів, що населяють нині території від Ірландії до Індії і розмовляють на споріднених мовах). Однак відчутних слідів трипільців у наступних культурах доби ранньої бронзи практично не лишилося.

Причини поступового зникнення Трипільля не до кінця з'ясовані. Висунуто кілька гіпотез: порушення екологічного балансу, що було пов'язано з екстенсивним веденням господарства; спроба перебудувати землеробську основу економіки на скотарську; наростання посушливості клімату; внутрішні протиріччя та протистояння трипільських общин західного і східного ареалів; експансія степовиків (носіїв ямної культури) на північний захід і племен культури кулястих амфор із заходу на схід (тобто на зайняті трипільцями території). Вірогідно, що діяв не один, а кілька з цих чинників.

Причорноморські степи і Крим в енеоліті займали угруповання з переважанням скотарського способу ведення господарства – носії *середньостогівської* та інших археологічних культур. Перші з середини IV до першої половини III тис. до н. е. займали землі між Дніпром та Доном. Можливо, вони вже приручили коня й перейшли до рухливого пастушого скотарства, що базувалося на розведенні великої та дрібної рогатої худоби. Маючи специфічний уклад життя, ці племена були досить войовничими, про що свідчить багато знахідок бойових молотів, кинджалів, наконечників стріл. Видно, побоюючись нападів степовиків, трипільці й стали будувати поселення-гіганти, щільна забудова зовнішніх кварталів яких дає підстави говорити про їхні оборонні функції.

Виокремленню скотарства зі змішаної землеробсько-скотарської економіки в самостійну галузь сприяло значне поширення степів у зв'язку з наростаючою з кінця IV тис. до н. е. посушливістю клімату. Ці природні зрушення спричинили розпад пов'язаних за походженням з Балканами землеробських протоцивілізацій і зумовили швидке розселення перших,

досить рухливих скотарських народів (*номадів*) з індоєвропейським мовно-культурним комплексом зі Східної Європи степами Євразії від Дунаю до Монголії. Постійні переходи у пошуках пасовиськ призводили їх до військових сутичок з сусідами та милітаризації суспільства. А можливість нагромадження багатства (насамперед худоби та товарів від землеробів) у руках окремих сімейств створила умови для майнового розшарування суспільства. В доконаному вигляді утвердились й патріархальні родинні відносини: у тогочасному суспільстві головну роль відігравали чоловіки.

Із розвитком рухливих форм скотарства контакти населення розширюються та охоплюють величезні території, а досягнення та винаходи окремих племен стають надбанням багатьох інших за досить короткий час.

Пов'язані своїм походженням зі середньостогівцями племена *ямної культури* в другій половині III тис. до н. е. заселяли широкі степові простори від Приуралля до Дунаю. Про це розповідають курганні поховання, котрі у другій половині III тис. до н. е. виникають на місцях колишніх трипільських поселень Лісостепоного Правобережжя. Характеристику укладу життя ямників яскраво доповнюють матеріали розкопок Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі. Воно функціонувало близько тисячі років і з невеличкого селища з землянковими житлами перетворилося на центр великого племінного об'єднання – фортецю, оточену глибокими ровами і кам'яними стінами (збереглися їх залишки висотою 2,5 м).

До речі, в степах України *кургани* з'явилися вже наприкінці IV тис. до н. е. Це були округлі ґрунтові насипи різної висоти, під якими знаходилися поховання. Нерідко над могилами споруджувалися складні архітектурні споруди із землі, дернових вальків, каміння і дерева. Появу курганів дослідники пов'язують з культом сонця.

У ямників переважав обряд поховання померлого, посипаного червоною вохрою, в скорченому вигляді. Поховальну конструкцію робили у формі воза. При цьому справжні дерев'яні дискові колеса від воза знімалися і клались у кутах могильної ями. Померлий начебто вирушав у подорож з реального світу в інший. Рештки возів у похованнях є найдавнішими свідченнями використання колісного транспорту на нашій території.

Тоді ж з'явилася перша монументальна скульптура у вигляді різноманітних *стел* – кам'яних плит прямокутних, трикутних, трапецієподібних контурів. Всі вони, безсумнівно, є культовими пам'ятками, пов'язаними з вшануванням предків, сонця, родючості. Зустрічаються й *антропоморфні* стели, на яких вигравірувані окремі частини тіла людини та різні предмети.

Порівняно з іншими стародавніми народами Східної Європи племена, котрі населяли територію України, досить рано вступили в *епоху бронзи*. Цей історичний період тривав близько тисячі років (II тис. до н. е.).

Перший штучний метал (сплав міді з оловом, рідше свинцем або миш'яком) був твердішим, а температура його плавлення – значно нижчою (700–900° проти 1056° у міді). Таку температуру вдавалося отримати навіть у найпримітивніших печах, а то і на вогнищах. Коли люди пересвідчилились у перевагах нового матеріалу, з нього почали виготовляти знаряддя праці та зброю. На території нинішнього Донбасу в давнину існували шахти для видобування руд, необхідних для виробництва бронзи.

Розвиток металургії бронзи і поява значної кількості металевих знарядь сприяли подальшому розвитку всього господарського комплексу, взаємовпливу між скотарськими та землеробськими племенами, котрі водночас поглиблювали свою спеціалізацію. Вдосконалювалося общинне ремесло, що сприяло виділенню ремісників різних напрямів, передусім професіоналів-металургів (Причорномор'я), майстрів з виготовлення крем'яних знарядь (Волинь).

Добу бронзи характеризує велика кількість археологічних культур (близько 20): шнурової та багатопружкової кераміки, тшинецько-комарівської, катакомбної, зрубної тощо, котрі належали до різних груп племен. При цьому помітна певна спільність окремих культур на досить значних просторах України та сусідніх територіях, що свідчить про постійні контакти між ними та розселення носіїв окремих культур у різних напрямках.

Загалом, з початком періоду бронзи на історичну арену вийшли конкретні народи, які до того складали нерозчленований масив індоєвропейців. На середину II тис. до н. е. на теренах України простежується існування трьох великих етнічних утворень. Це *протослов'яни*, що локалізувались у лісостеповому Правобережжі та в Поліссі, *угро-фіни*, які займали переважну частину лісостепового Лівобережжя, та *індоіранці*, котрі заселяли всю степову Україну. Поза ними, у межиріччі Десни та Дніпра відома група *прабалтських племен*. А за доби пізньої бронзи із заходу на українські землі просунулися значні групи *фракійського* та *іллірійського населення*.

На півночі України протягом усього періоду добування каменю і виготовлення з нього різноманітних виробів посідало все ще виключно важливе місце, адже крихка бронза не могла повністю витіснити традиційну сировину. На відносно легких ґрунтах Полісся почало розвиватись землеробство, про що свідчать окремі знахідки стародавніх дерев'яних рал. Ще більшого розвитку досягло воно в лісостеповій зоні – найсприятливішій для цього заняття. Тут значно розширився асортимент культурних рослин (кілька сортів пшениці, просо, ячмінь, льон, конопля, горох, сочевиця),

розвинулися садівництво (вишня, слива) й городництво (ріпа, цибуля, часник, мак).

Зображення плуга на плитах навісу Таш-Аір у Криму та наскельні малюнки биків у ярмі в Кам'яній Могилі в Приазов'ї свідчать, що в II тис. до н. е. було відоме орне землеробство. Та в степових регіонах основним виступало скотарство. Тут знали всі види домашніх тварин, передусім велику рогату худобу, поступово збільшувалися отари вівців і кіз.

Розвивалися ідеологічні уявлення. З широким використанням у господарстві коня поширився його культ. Особливе місце кінь посів у міфології індоіранських племен. У поховальному ритуалі він виступав посередником між світом живих і царством мертвих. Самі захоронення дедалі частіше робилися під курганными насипами не тільки в степах, а й в інших місцевостях (хоч тут використовувалися й ґрунтові могильники). Під час здійснення поховань значна роль відводилася вогню. Нерідко виконувався *обряд кремації* (спалення тіла).

Активно вплинути на людське тіло як за життя, так і після смерті намагалися племена *катакомбної культури* півдня України. Інколи з лиця померлого видалялися всі м'які тканини, а череп вкривався глиною спеціального замісу. Такі «маски» відтворювали риси обличчя людини. На потилицях обличкованих черепів наявні штучні отвори, зроблені під час бальзамування небіжчиків. Удостоювалися подібної честі представники еліти. Дивним нині видається й звичай накладати дітям на голову пов'язки, які здавлювали і поступово деформували череп, надаючи йому досить своєрідної баштоподібної форми.

На основі катакомбної культури у XVIII ст. до н. е. постала *культура багатопружкової кераміки*. Існувала вона недовго: одне–два століття, однак слід в історії залишила помітний. Її племена першими у північнопричорноморському регіоні оволоділи мистецтвом ведення бою на легких колісницях, запряжених кіньми. Це дозволяло здійснювати успішні військові походи, тож не дивно, що пам'ятки культури поширилися майже всією територією України.

Якщо ямні племена фахівці відносять до ще нерозчленованої *індоіранської* спільності, то частину катакомбників визначають більш чітко – як *індоаріїв*. Вони були пращурами тих племен, які під іменем *аріїв* у другій половині II тис. до н. е. вдерлися на територію Пакистану та Індії і започаткували нову індійську цивілізацію. Носії *зрубної культури* (XVI–XII ст. до н. е.), які зайняли звільнені індоаріями простори від Уралу до Дніпра, належали до *північноіранського етносу*.

На початку I тис. до н. е., з переходом до виробництва заліза, доба бронзи на території України завершилася. Широке впровадження нового металу сприяло подальшому прогресу людства.

Скіфо-сарматський світ. У I тис. до н. е. на українських теренах з'явилися нові етнічні спільноти, про які вже є згадки в письмових джерелах. За своєю активністю з-поміж інших племен виділялися степовики. Вони вміли виготовляти міцну зброю, їздити верхи, мали потужні бойові луки. У них набуло розквіту кочове скотарство.

Про перше з цих племен – *«людей кіммерійських»* – дізнаємося з *«Одіссеї»* Гомера. Їхні пам'ятки IX – першої половини VII ст. до н. е. знайдено на просторах від Волги до Дунаю. Походження кіммерійців фахівці пов'язують з найпізнішими племенами зрубної культури. В VIII–VII ст. до н. е. іраномовні кіммерійці проникають на територію Передньої та Малої Азії, громлять війська місцевих зверхників, спустошують їхні землі (впродовж 722–715 рр. – державу Урарту в Закавказзі, в 705 р. – асирійського царя Саргона II).

Провідне місце в господарстві кіммерійців посідало конярство, що забезпечувало верховими кінями воїнів та чабанів, давало значну частину продуктів харчування. Озброєння воїна складалося з лука, кинджала або меча та списа. Основу війська утворювали загони легкоозброєних вершників-лучників на чолі з родовими вождями.

Мистецтво кіммерійців мало прикладний характер. Створювалися також кам'яні антропоморфні статуї, на яких висікалися зображення різноманітної військової амуніції.

Постійний натиск кіммерійців відчували осілі землеробські племена *чорноліської культури* (XI–VIII ст. до н. е.), що мешкали північніше. У Лісостепу останні створили перші добре укріплені городища. З метою самооборони вони запозичили від степових нападників їхнє прогресивне для свого часу озброєння.

Подальший розвиток кіммерійського суспільства обірвала навала скіфів.

Найдавніші згадки про *скіфів* (самі вони себе називали *сколотами*), датовані серединою VII ст. до н. е., містяться в асирійських клинописах. Володарі Ассирії спочатку використовували їх як найманців для боротьби з сусідами, потім скіфи чверть століття самі панували в Передній Азії. Після того як мідійський цар Кіаксар, запросивши ватажків кочівників на банкет, напоїв їх та наказав перерізати, пануванню скіфів у цьому регіоні настав кінець. Вони повернулись на місця своїх основних кочівель – простори Прикубання й Північного Кавказу. А надалі рушили в західному напрямку.

На початку VI ст. до н. е. скіфи зазнали навалу військ могутнього перського володаря Дарія. Проте кочовики без значних втрат, майже не вступаючи в бойові дії, перемогли персів. Дійшовши до Волги, нападники повинні були повернути назад. Поразка Дарія принесла скіфам славу про їх непереможність.

Про походження скіфів і їх переселення в причорноморські степи розповідає давньогрецький історик Геродот. У середині V ст. до н. е. він перебував у місті Ольвія і описав отримані свідчення у IV книзі своєї дев'ятитомної «Історії». На його думку, *«із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдавали їм чимало прикрощів массагети, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію...»*

Перенесення центру скіфів у Нижнє Подніпров'я і степовий Крим відбулося в середині – другій половині VI ст. до н. е. Причиною передислокації стало намагання кочовиків установити контроль над торговельними шляхами, що сполучали античний світ із землеробськими районами Лісостепу, а це відкривало широкі можливості для збагачення.

До складу скіфської держави, яка сформувалась наприкінці VI ст. до н. е., крім іраномовних сколотів, входили різні за походженням народи: кочові й осілі. Поблизу Ольвії жили *калліпід*и, або, як їх ще називали, *елліно-скіфи*, північніше від них – *аллазони*. Далі на північ мешкали *скіфи-орачі*, на схід від них – *скіфи-землероби*, котрих ще іменували *борисфенітами* (обидва ці народи, що заселяли лісостепи між Верхнім Дністром і Ворсклою, зараховують до пращурів слов'ян). В степах на схід від *Борисфена* (Дніпра) проживали *скіфи-кочовики*, а на берегах Азовського моря та в степовому Криму кочували *царські скіфи*. Територію довкола населяли й інші народи (*елліни, таври, фракійці, агафірси, неври, меланхлени, будини* тощо). Це був багатий світ, у якому різні народи й племена постійно зазнавали взаємовпливів.

Північно-причорноморська *Скіфія* досягла розквіту в IV ст. до н. е., коли на короткий час тут виникло державне утворення. Сталося це за царя Атея, який, зокрема, вів війни з Філіпом II – батьком Олександра Македонського. Останній теж намагався контролювати причорноморські землі. Але його намісник у Фракії – Запіріон з 30 тис. воїнів після невдалої облоги Ольвії був розгромлений войовничими кочовиками.

Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою зумовлювала наявність у них найдосконалішої для тієї доби зброї. Ударною силою скіфів виступала кіннота. Основною зброєю слугував невеликий складний лук, що стріляв до 500 м. Використовувались також дротики, у ближньому бою – списи, сокири, кинджали і, передусім, короткі мечі. Головним захисним засобом був панцир, хоч використовувались і звичайні шкіряні куртки. Ще воїн мав бойовий пояс

і щит, його голову прикривав шолом. У загонах важкоозброєних вершників, які формувалися зі скіфської знаті, захищеним був і бойовий кінь.

Щоб убезпечити себе від нападників сусіди скіфів зводили укріплення. У багатолюдному Лісостепу, де продовжували розвиток осілі землероби – нащадки чорнолісців, існувало чимало величезних на той час городищ – Трахтемирівське (понад 500 га), Мотронинське (200 га), Ходосівське (2000 га), Більське (4000 га) та ін. Вражають не тільки розміри укріплених поселень. Висота земляних валів на Більському й Немирівському городищах і нині сягає 8 м при ширині понад 30 м.

Лісостепові племена займалися орним землеробством: вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, горох, сочевицю. Практикувалось і скотарство: розводилась велика й мала рогата худоба, кінь, свиня. Розвивались садівництво та різні промисли, ремесла, особливо обробка чорного і кольорових металів, а також бронзи. Суспільство в соціальному плані було досить диференційоване.

Ще виразніше розшарування спостерігалось у середовищі кочовиків південноукраїнських територій. Про це красномовно свідчать численні кургани скіфських володарів, розташовані в районі нижньої течії Дніпра, – Огуз, Чортомлик, Солоха, Гайманова Могила (їх висота сягала 20 м). Про рівень багатства скіфів свідчать хоча б унікальні ювелірні вироби із золота та срібла, знайдені в могилах.

Скіфська релігія була *політеїстичною*. Головною богинею виступала *Табіті* – богиня домашнього вогнища. До пантеону богів також входили: *Папай* – володар неба; його дружина *Апі* – богиня землі, прародителька цього народу; *Гойтосір* – бог сонця; *Фагімасад* – бог водяної стихії й покровитель конярства; *Агрімаса* – богиня родючості; *Таргітай* – бог-родоначальник скіфів. Усі вони зображувались у вигляді людини.

Образотворче мистецтво скіфів мало зооморфний характер (так званий *звіриний стиль*). Найчастіше зображались олені, барани, коні, кошачі хижаки, фантастичні грифони. Монументальне мистецтво представлене кам'яними антропоморфними стелами.

Занепад могутньої скіфської держави почався на рубежі IV–III ст. до н. е., а в II ст. до н. е. на більшій частині її території з'явилися нові кочові племена. Певний час (до IV ст. н. е.) *Мала Скіфія*, столицею якої був *Неаполь*, ще існувала в степах Кримського півострова.

Сармати, котрі витіснили скіфів, більш як 600 років займали простори від прикаспійських степів до Нижнього Подунав'я і активно впливали на події в античному світі та в щойно народженому ранньослов'янському. Римські

автори підкреслювали їхню агресивність і войовничість. Слово «сармат» не є самоназвою цього народу, воно походить від давньоіранського «саоромант», що перекладається як «оперезаний мечем».

Сформувавшись у заволзьких степах на рубежі III–II ст. до н. е., племена *язигів, роксоланів, аорсів*, а трохи пізніше й *аланів* (такими були їхні справжні назви) хвилями посунули на захід у пошуках нових пасовиськ. З кінця II ст. до н. е. почалося масове переселення сарматів на територію Північного Причорномор'я. А на рубежі нашої ери вони повністю освоїли степи між Доном і Дніпром, проникнувши аж до Південного Бугу та Дунаю.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від докласових відносин, а господарство в цілому мало риси їхніх кочових попередників. У військовій справі сармати відрізнялися від скіфів. Римський історик Тацит писав, що «коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору». В бою сармати користувалися арканами, довшими, ніж у скіфів, мечами й списами. Зброєю добре володіли й жінки.

В середині I ст. н. е., коли їхнє суспільство досягло найбільшого розквіту, сармати розселилися ще західніше. У їхньому оточенні опинилися пізньоскіфські городища Нижнього Дніпра, Криму, античні поліси – Ольвія, Тіра, Ніконій, Боспорське царство. Постійні набіги сарматів і вимоги сплачувати данину зумовили переселення на нові території ранньослов'янського населення *зарубинецької культури* Середнього Подніпров'я.

Поступово бідніші прошарки кочового сарматського населення осідали у Північно-Західному Причорномор'ї. В III ст. н. е. сармати зазнали поразки від войовничого германського племені *готів* і якась їх частина увійшла до складу *черняхівської культури*, що виступала об'єднанням кількох різних народів (детальніше про це йтиметься далі).

Тема: «Відлуння грецької цивілізації на українських теренах. Походження слов'ян. Населення України I тис. н. е.»

План

- 1. Античні міста Північного Причорномор'я.**
- 2. Проблема походження слов'ян.**
- 3. Слов'яни I тис. н. е.**
- 4. Неслов'янське населення України в I тис. н. е.**
- 5. Висновки до теми.**

Ключові терміни та поняття: авари; анти; білогрудівська культура; болгари; Боспорське царство; Велике переселення народів; венеди

(венети); вождества; волинцівська культура; готи; Готський союз; гради; гуни; древляни; емпорій; каганат; київська культура; колочинська культура; корчакська культура; Лука-Райковецька культура; община; остготи; пенківська культура; первісна сусідська община; пізньозарубинецькі пам'ятки; поліс; поляни; празька культура; праслов'яни; рід; роменська культура; сіверяни; Славонії; склавіни; слов'яни; союз племен; суперсоюз племен; тшинецько-комарівська культура; угри; хозари; хора; християнство; чорноліська культура.

Основні дати та події: VII ст. до н. е. – III ст. н. е. – грецькі міста-колонії в північному Причорномор'ї; I–II ст. н. е. – перші згадки про слов'ян (венетів); кінець V – IX ст. – слов'янська колонізація Східної Європи; III чверть I тис. н. е. – формування союзів племен у східних слов'ян.

Імена: Амміан Марселін; Аттіла; Бож; Вінітар; Германаріх; Іоанн Ефеський; Йордан; Прокопій Кесарійський.

Перевірте себе: Які грецькі міста-держави в північному Причорномор'ї ви запам'ятали? Які археологічні культури ми маємо на увазі, коли говоримо про праслов'ян? Як вплинула на історичний розвиток слов'янства навала готів? В яких писемних джерелах знаходимо найдавніші згадки про слов'ян? Які слов'янські племена розселилися на території України на початку IX ст.? Який із союзів слов'янських племен існував навколо Києва? Які неслов'янські племена I тис. н. е. вплинули на формування праукраїнського етносу?

Поміркуйте: Які фактори сприяли активізації розселення слов'ян, починаючи з 5 ст. н. е.? Чому рабство не набуло значного поширення у слов'ян? Що дає дослідникам підстави стверджувати, що корені праукраїнського етносу сягають середини I тис. н. е.? Покажіть на картах Європи та України території, які заселяли слов'яни, готи, гуни, балтські племена, хозари. Як вплинуло на історичну долю праукраїнців сусідство з античними містами-полісами, Візантією, Хозарським каганатом?

Рекомендована література:

1. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. / О.Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2008.
2. Баран В.Д. Давні слов'яни / В.Д. Баран. – К., 1998.
3. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991.
4. Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії. – К., 1998.
5. Винокур О., Трубочанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.

6. Давня історія України: У 2-х книгах / Кер. автор. кол. П.П.Толочко. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 5–9; Кн. 2. – С. 5–69, 79–150, 198–205.
7. Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989.
8. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Л.Л.Залізняк. – К., 1994.
9. Котляр М.Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації / М.Ф.Котляр. – К., 1993.
10. Магочій Павло-Роберт. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007.
11. Петров В.П. Етногенез слов'ян / В.П.Петров. – К., 1972.
12. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г.Півторак. – К., 1993.
13. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008. – 400 с.
14. Україна крізь віки: У 15-томах.-К.,2000.

Античні міста Північного Причорномор'я. Давньогрецькі міста і неукріплені поселення на північних берегах *Понта Евксінського* та *Меотиди* (Чорного й Азовського морів) виникли на завершальному етапі «великої грецької колонізації». В середині VII ст. до н. е. були засновані *Істрія* в Подунав'ї та *Борисфен* на сучасному острові Березань, поблизу Очакова. Пізніше тут формуються три основних центри: *Ольвія* на Дніпровсько-Бузькому лимані (нині с. Парутино Миколаївської обл.), місто *Боспор Кімерійський* з головним осередком у *Пантікапей* (сучасна Керч) та *Херсонес* (околиці сучасного Севастополя). Розселення вихідців з різних місць, передовсім з *Мілета*, зумовлювалося розвитком торгівлі, пошуками нових джерел сировини (зокрема металу), воєнно-політичними конфліктами. Сам процес розселення греків відбувався як шляхом цілеспрямованої колонізації, так і стихійно.

Спочатку на нових землях створювалися невеликі торгові пункти – *емпорії*. Тут були склади товарів, якими обмінювалися з місцевим населенням. Для забезпечення оборони такі факторії засновувалися на берегах морів чи річок або ж навіть на островах. Згодом вони розросталися у великі населені пункти, довкола яких зводилися укріплення. Поступово з'являлися висілки і створювалась сільськогосподарська округа – *хора*. *Місто-поліс* набирало характерних для античного світу рис.

За устроєм північнопричорноморські держави були різними: демократичні (*Ольвія*, *Херсонес*) чи аристократичні (*Пантікапей* до утворення Боспорського царства) республіки, або ж монархії (*Боспорське царство*). Влада належала рабовласникам, хоча в певних акціях брало участь усе вільне доросле чоловіче населення грецького походження.

Греки Північного Причорномор'я вирощували зерно, займалися виноградарством, скотарством, рибним промислом. Високого рівня досягло ремісниче виробництво: металообробка, ткацтво, вичинка шкіри, виготовлення виробів зі скла, різноманітної кераміки – амфор й іншого посуду, в тому числі покритого чорним та червоним лаком, фарбами різних кольорів. Для місцевої знаті виготовлялися найвишуканіші ювелірні вироби. Швидкими темпами розвивалася торгівля, для потреб якої карбували власну монету, крім того з корінним людом вівся й натуральний обмін. Тубільці, збуваючи грекам надлишки хліба, продуктів скотарства і рабів-полонених, отримували вино, предмети розкоші, ремісничі вироби тощо.

У колоніях була широко розвинута грамотність, а грецька мова залишалася офіційною аж до загибелі багатьох північнопонтійських держав. Велика увага приділялась освіті, фізичному вихованню (практикувалися п'ятиборство, стрільба з лука, біг тощо). Розвивались історія та філософія, медицина. Значну роль відігравали театр, музика, література, мистецтво (монументальний живопис, мозаїка, вазопис, скульптура великих і малих форм). Поміж богів особливою популярністю вирізнялись *Аполлон*, *Артеміда*, *Зевс*, *Афродіта*, *Діоніс-Вакх*. Велике значення мало й вшанування героїв – *Ахілла* і *Геракла*.

Якщо до I ст. до н. е. міста-держави були незалежними утвореннями, то згодом вони підкорилися Риму. Гарнізони направлених з Апеннінського півострова *легіонерів* розміщувались у місцевих античних поселеннях, і тільки іноді для них створювалися спеціальні табори. Одним з них був *Харакс* на мисі Ай-Тодор у Криму. У різний час тут перебували солдати I Італійського, XI Клавдієвого легіонів та інших військових підрозділів.

Впродовж I–IV ст. н. е. поширюються культи негрецького походження, впроваджується культ римських імператорів, посилюється роль локальних вірувань. А наприкінці цього періоду з'являються перші паростки *християнства*.

Впливи античних північнопричорноморських міст-держав зумовлювали прискорення розпаду родоплемінних відносин у скіфів, сарматів, інших груп населення. Завдяки чужоземним переселенцям місцеві жителі знайомилися з передовим грецьким та римським культурним надбанням, технічними досягненнями.

Занепад античних міст внаслідок загальної кризи рабовласницького ладу, виведення римських гарнізонів та наступу варварських племен, що входили до складу готського військового союзу, припадає на рубіж III–IV ст. н. е.

Проблема походження слов'ян. На історичну арену слов'яни виходять з початком нової ери. Відтоді вони займають чільне місце серед інших

етнічних утворень. Однак більш раннє минуле слов'ян писемними джерелами не забезпечене. Щодо їх походження і місця початкового проживання існує кілька теорій (Дунайська, Вісло-Одерська, Вісло-Дніпровська, Дніпро-Одерська тощо).

Доісторичний період слов'янства розділяють на 4 етапи: *мовні предки слов'ян* – існування германо-балто-слов'янської спільності (неоліт, енеоліт); *протослов'яни*, які на початку етапу ще не виокремилися з балто-слов'янської спільності, представленої культурами *шнурової кераміки*, або *«бойових сокир»* (кінець енеоліту, III тис. до н. е. – початок II тис. до н. е.); *праслов'яни* (доба бронзи, друга половина II тис. до н. е.); *праслов'яни, що зазнали впливу та інфільтрації фракійців, іллірійців, германців, скіфів та інших народів* (кінець II – початок I тис. до н. е.).

Праслов'ян доби бронзи фахівці пов'язують з археологічними пам'ятками *тишинецько-комарівської культури*, ареал поширення якої у XV–XII ст. до н. е. охоплював смугу лісостепів завширшки до 400 км, витягнуту від Одеру до Середнього Подніпров'я. Її наступницею наприкінці бронзової доби стала *білогрудівська культура* Полісся та північних районів правобережного Лісостепу, а у ранньому залізному віці – *чорноліська культура* Північно-Західної України. Остання зазнала значних впливів фракійського населення, але її північна група впевнено зіставляється з праслов'янами.

Протягом II–I тис. до н. е. праслов'яни, переміщуючись, могли займати різні території в межах окресленого регіону. Нині дедалі чіткіше вимальовується належність до процесу їхньої етнічної консолідації поліської та лісостепової зон Правобережжя Дніпра.

Слов'яни I тис. н. е. Вперше про власне слов'ян – *венедів* (чи *венетів*) згадують римські автори I–II ст. н. е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей, а з VI ст. про них ширше говорять візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський та ін. Зокрема, Йордан повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: *венетів, антів і склавинів*. Тобто на рубежі нашої ери слов'яни сформувались як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угро-фінами.

Найдавніші археологічні матеріали, що безсумнівно можуть зіставлятися з давніми слов'янами, належать до *зарубинецької культури*. Ця спільнота проживала на берегах Середнього Дніпра, Прип'яті і Десни на рубежі III–II ст. до н. е. – I ст. н. е., тобто була сучасницею сарматів. Її появу не можна вивести лише з якоїсь однієї попередньої культури. Далі часом йдуть *пізньозарубинецькі пам'ятки та київська культура* (II–III ст.).

Зарубинецькі пам'ятки відповідали періоду існування нерозчленованого давньослов'янського – венедського – масиву. До формування ж східного слов'янства – антів – безпосереднє відношення мало населення північного ареалу поширення *черняхівської культури* (II–IV ст. н. е.). Це явище насичували провінційні римські впливи, котрі охоплювали всю територію етнічно та культурно багатолікої Південно-Східної та Центральної Європи. Матеріальні знахідки свідчать, що до черняхівської спільноти входили також скіфо-сарматські, фракійські й германські угруповання. Слов'яни у складі цієї спільноти, очевидно, були залежні політично, особливо після приходу у Північне Причорномор'я готів і створення ними військово-політичного союзу.

Готська навала перервала перший в історії процес культурної, економічної та політичної консолідації слов'янства. Розчленування венедів готським «клином» на східну й західну групи привело до постання антів Подніпров'я та склавинів Подністров'я (Прикарпаття й Волині). Останні зіставляються з *празькою археологічною культурою*. А північно-західна периферія слов'янського світу після готської навали продовжила носити стару загальнослов'янську назву венетів (*дзедзицька група пам'яток* Центральної та Північної Польщі).

Спочатку анти зазнали від готів поразки, але лише на деякий час. Процеси їх консолідації й самоутвердження тривали, що сприяло утворенню в майбутньому могутніх військово-політичних союзів. На відміну від досить мирних зарубинецьких племен тогочасне слов'янство стає більш войовничим, схильним до агресії, експансії на землі сусідів. Тож саме анти перетворюються на основну силу, котра протистояла готам. Згодом слов'яни зайняли місце готського об'єднання у Південно-Східній Європі.

Ці події, датовані кінцем IV–V ст., вважають початком виникнення нової етнокультурної і соціально-економічної спільноти, в якій провідне місце посіли слов'яни. Пам'ятки цього часу, знайдені на межі лісостепової та поліської зон Східної Європи, свідчать що якраз тут зародилися ранньосередньовічні східнослов'янські культури і звідси в часи *Великого переселення народів*, з кінця V ст. почалося розселення слов'ян на північний схід, південь і південний захід.

Починаючи з VI ст., коли слов'янські племена активно заявляли про свої права на кордонах Візантійської імперії, на них усе більше звертали увагу тутешні автори. Ось як описав їхнє життя Прокопій Кесарійський: «*Племена ці, склавинів і антів, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді... Вони вважають, що один із богів – творець блискавок – єдиний володар всього, і йому приносять в жертву биків і всяких жертвних тварин... Також шанують вони і ріки, і німф, і деякі інші божества й приносять жертви також їм усім... А живуть вони в жалюгідних хатинах,*

розміщених далеко одна від одної, і кожний змінює... часто, місто проживання.

Вступаючи в битву, більшість йде на ворогів пішими, маючи невеликі щити і списи в руках. Панцира ж ніколи на себе не одягають; деякі не мають ні хітона, ні плаща, тільки штани... Всі вони і високі, і дуже сильні... Спосіб життя (їх) грубий і невибагливий...»

Після 602 р. писемні джерела антів не згадують. Їхнє сходження з історичної арени пояснюється розгромом антського племінного союзу аварами. Відтоді дедалі більшу роль на прабатьківщині слов'янства починають відігравати нащадки склавинів, назва яких, не випадково, співзвучна з етнонімом «слов'яни». Північна частина антів злилася зі склавинами, а решта перейшла Дунай і осіла у Візантії.

В археологічних старожитностях існування східнослов'янських племен другої половини I тис. н. е. фіксується пам'ятками *корчакської, пенківської та колочинської культур*.

На початку VIII ст. роль нащадків склавинів у Східній Європі зростає. На базі празько-корчацької культури формується *культура Лука-Райковецька VIII–IX ст.*, яка стала підґрунтям Київської Русі. Її пам'ятки поширені у лісовій та лісостеповій зонах України від Дніпра до Закарпаття. Вплив празької культури склавинів відчувається і на лівому боці Дніпра, де у VII–X ст. проживали нащадки антів – *волинцівська (VII–VIII ст.) та роменська (VIII–IX ст.) культури* басейнів Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли.

Процес слов'янської колонізації величезних обширів Сходу Європи в цілому завершивсь у VIII–IX ст. В нових умовах старі назви поступово зникали, а їх місце займали нові найменування. Ось як про це розповідає «Повість временних літ»: «Слов'яни прийшли й сіли по Дніпру і назвалися *полянами*, а інші – *древлянами*, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двіною і назвалися *дреговичами* (від слова «дрегва», болото), другі сіли по Двіні й назвалися *полочанами*, – за річкою, що впадає до Двіни і має назву *Полота*. Ті ж слов'яни, що сіли біля озера *Ільмень*, прозвалися своїм ім'ям – *словенами*... А інші сіли по Десні, і по Семі, і по Сулі й назвалися *сіверянами*».

Племена *полян* заселяли сучасні Київщину і Канівщину, *древлян* – Східну Волинь, *сіверян* – Дніпровське Лівобережжя. Крім них, на теренах України проживали *уличі* (Південне Подніпров'я і Побужжя), *хорвати* (Прикарпаття та Закарпаття), а також *волиняни*, або, як їх ще називали, *бужани* (Західна Волинь).

В слов'янському господарстві переважало землеробство, передусім підсічне (поліська зона), встановлювалось орне (лісостеп). Поступово *перелогова система* землекористування, мабуть, почала витіснятися *двопільям*. Серед злаків культивувалися жито, ячмінь, а трохи пізніше й пшениця. Розвивалось скотарство, насамперед вирощування великої рогатої худоби та свиней.

Дедалі більше удосконалювались ремесла. Металообробкою – виготовленням знарядь праці із заліза або прикрас із кольорових металів – займалися майстри-професіонали. Водночас гончарство, ткацтво, вичинка шкур, обробка каменю і дерева за умов натурального способу життя здебільшого залишалися у родинних межах. Підтвердженням цього були ліпний посуд більшості слов'янських культур і гончарні вироби провінційних римських майстерень, які в післячерняхівський час вийшли з ужитку, їх замінили місцеві вироби. Обмін мав натуральний характер, крім території черняхівської культури, де в різноетнічному середовищі часто використовувались римські срібні денарії.

Економічною основою східнослов'янського суспільства виступала родова власність на землю, а кожна група населення входила до складу племені. Водночас життя на окремих поселеннях уже організовувалось за новими нормами *«первісної сусідської общини»*. В ній господарськими осередками ставали групи родичів із спільною власністю (на відміну від більш ранніх часів, коли всією власністю розпоряджався *рід*). Мала сім'я найближчих родичів (батьки і діти) почала відігравати провідну роль тільки за часів державотворення, хоча протягом другої половини I тис. н. е. фіксується тенденція розвитку процесу саме у цьому напрямі.

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян на шляху до цивілізації зумовлював розклад первісних відносин. Як і в інших народів, початок непримиренних суперечностей із традиціями первіснообщинного ладу був пов'язаний з появою рабства – експлуатації людини людиною. Прокопій Кесарійський з цього приводу повідомляв: *«Славини завжди вбивали всіх, хто (їм) зустрічався. Але тепер... вони... вирішили взяти в полон деяких із тих, хто потрапив їм до рук, і тому всі вони повертались додому, женучи з собою тисячі полонених»*.

На першому етапі рабство у слов'ян було тимчасовим – через певний час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитись уже на становищі вільних. Таке ставлення переможців до переможених зумовлювалось натуральним господарством і низьким рівнем виробничих відносин. Праця залежних давала ще мало економічної вигоди. Але це були вже нові відносини, зовсім не характерні для класичного родового устрою.

Воєнні походи попервах були справою добровільною, в них брали участь усі бажаючі. Пізніше починає виділятися дружина, для якої війна стає професійним заняттям. У третій чверті I тис. н. е. формуються *союзи племен*, що мали свої центри, котрі виконували політико-адміністративні й торговельно-ремісничі функції, відігравали роль культових осередків. Часті сутички з сусідами змушували дбати про створення укріплених поселень – *градів*.

Досить швидко серед них почав виділятися Київ (крім нього існували й інші – Зимно на Волині, Пастирське на Черкащині, Чернігів у Подесенні, Битиця на Пслі). Піднесенню Києва сприяли його розміщення на кордоні кількох союзів племен (спочатку тут сходилися племінні території антів та склавинів, пізніше межували сіверяни з древлянами, волинянами й уличами) та вигідне топографічне розташування. Останнє забезпечувало як надійний захист міста, так і контроль за багатьма притоками Дніпра – основними торговельними артеріями середньовіччя. Ранній Київ, ставши політичним центром *Полянського союзу*, зростав і розвивався за рахунок притоку населення з різних східнослов'янських племен, і вже на ті часи мав міжплемінний характер.

У межах союзів племен між їх окремими складовими частинами налагоджувалися тісніші зв'язки. Слов'янське суспільство переходило до нових відносин, за яких більшість населення відсторонювалася від управління й розподілу. В утвореннях такого типу, які називають *вождествами*, вже існувала нерівність, але не було легалізованого апарату примусу.

Продовжувався процес консолідації східнослов'янських угруповань у «*суперсоюзи*» племен. У візантійських джерелах ранні переддержавні утворення слов'ян називають *Славоніями*. Так, на території Середнього Подніпров'я закладались основи *Руської землі* у вузькому значенні цього поняття – території Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Однак траплялося, що Славонії ворогували не лише з далекими сусідами, а й між собою.

Давні слов'яни досягли відносно високого рівня розвитку в ідеологічній сфері. У них існували культові будівлі – *храми, капища, требища*. Одне зі святилищ було відкрите на Старокиївській горі В.Хвойкою.

У таких спорудах або ж просто неба стояли язичницькі божества з дерева чи каменю. Найвідоміший серед них *Збруцький ідол* – Род. Зображення божества являло собою високий чотиригранний стовп, на кожній з сторін якого в три яруси нанесені зображення. Очевидно, ці яруси символізували поширений у давнину поділ Всесвіту на небо – світ богів, землю, населену людьми, та підземний світ, де перебувають ті, хто тримає на собі землю. Крім

антропоморфних божеств слов'яни вшановували звірів, дерева, каміння тощо.

Вірування знайшли відображення в деталях поховального обряду та в самому способі його здійснення – кремації, при чому поховальне вогнище споруджувалось у вигляді будинку. Знатного покійного супроводжували різні речі, зброя, іноді кінь чи наложниця. Простих общинників (яких було переважна більшість) – ліпний горщик, а то й взагалі нічого. Але над кожним померлим (крім населення найпівденніших спільностей) насипався курган.

Слов'янська спільність на землях між Прип'яттю та Карпатами на момент розпаду в V–VII ст. розмовляла мовою, багато в чому схожою з українською. Безперервність етногенетичного розвитку на цих територіях протягом останніх півтори тисячі років дає підстави стверджувати, що корені праукраїнського етносу сягають середини I тис. н. е.

З'ясовуючи походження нашого народу, важливо також врахувати, що анти зони Лісостепу (пеньківська археологічна культура V–VII ст.) включали сарматський компонент. Тож скіфи й сармати вплинули на формування мови, культури, антропологічного типу українців. Особливо відчутно іранські впливи простежуються в Східній Україні. Нащадки сарматів – алани були важливою складовою сіверян, відомих за археологічними пам'ятками роменської культури IX–X ст. Північно-Східної України.

Неслов'янське населення України в I тис. н. е. В першу чергу назвемо давніх германців – *готів*. В першій половині I тис. н. е. частина їх зі скандинавського регіону через територію Польщі вирушила на південь і досягла в III ст. н. е. земель Волині та Поділля. Тут вони мешкали поряд зі слов'янськими та іншими групами населення. Рух германців продовжився й далі – у напрямку берегів Чорного моря. В результаті їх поступової міграції й осідання сформувалася так звана *державна Германаріха*, яка об'єднала на деякий час під зверхністю готів різні народи: давніх слов'ян, фракійців, сарматів, пізньоскіфські племена. На території Дніпровського Правобережжя *остготи* (східні готи) проіснували, зберігаючи етнічну відособленість, близько 200 років. Численні пам'ятки черняхівської культури степової та лісостепової України, схоже, залишені якраз різноетнічною людністю імперії Германаріха.

Величезні зміни сталися в Надчорномор'ї після вторгнення в 370 р. у степи Східної Європи тюркомовних *гунів*. Вийшовши з приуральських степів, вони, як і інші кочовики, рвалися за здобиччю за Дунай, до багатих європейських країн. З добою гунів, вважається, почалася середньовічна епоха – було покладено край існуванню рабовласницького ладу в Європі, значно змінилась етнографічна карта.

Римський історик Амміан Марцелін так описує гунів: *«Одягаються вони в полотняні сорочки або шкури, харчуються сирим м'ясом та корінням... не мають ані постійних місць помешкання, ані домашнього вогнища, ані законів, ані сталого способу життя, кочують різними місцинами... з кибитками, у яких проходить їхнє життя... Знайшовши місцину, рясно вкриту травою, вони розміщують свої кибитки колом... знищивши увесь корм для худоби, вони знову везуть, так би мовити, свої міста, розміщені на возах... Воюють гуні виключно на конях, здалеку сиплячи на ворогів стріли, і намагаються не братися до рукопашного бою. Озброєні вони мечами, далекобійним луком та арканом, яким стягують противника з коня».*

Захопивши Приазов'я, розгромивши Боспорське царство, в 375 р. гуні розбивають в межиріччі Дністра і Бугу війська Готського союзу. Імператор переможених готів Германаріх покінчив життя самогубством. Збереглися відомості, що його заступник на троні Вінитар розпочав війну з антами, вбив їхнього князя Божа й розіп'яв на хрестах 70 знатних антських старшин. Гуні ж виступили на боці слов'ян і вбили Вінитара.

Після розгрому германські племена до кінця IV ст. перейшли далі на захід (крім деяких, що ще певний час проживали в Криму і навіть були федератами Візантійської імперії). Сарматські ж племена з розпадом черняхівської культури приєдналися до гунів.

Прорвавшись до Центральної Європи, гуні стали силою, що наводила жах на всю Європу. Після спустошливих набігів кочовики створили свою державу в Паннонії (Нижнє Подунав'я). Її розквіт пов'язаний з іменем талановитого полководця Аттіли (правив з 445 р.). Але після його смерті 454 р. ця німецька політична структура розпалась.

Спадкоємицею Римської імперії, після її занепаду, на сході стала Візантія, котрій вдалось утримати свої позиції в Криму до середини VII ст. н. е. А в регіоні причорноморських степів з кінця V ст. хвилями прокочувалися представники тюркських племен *болгар, аварів, угрів та хозарів*. Це посилює тиск на візантійські володіння варварських племен і змусило Константинополь посилити свої оборонні споруди. В першу чергу укріплювались старі міські центри. Однак потребували захисту й території передгірського та гірського Криму, де проживали піддані імперії або її союзники-федерати.

Вже в часи правління імператора Юстиніана I (527–565) у південно-західній частині Кримського півострова була зведена система так званих *довгих стін*, які закривали проходи в гірські долини. Це позбавляло кочовиків можливості нападати зненацька. Трохи пізніше поряд із стінами з'являються нові фортеці, де перебували військові гарнізони та в разі

небезпеки знаходило притулок мирне населення. Крім того, на узбережжі піднімається ще один укріплений порт – *Сугдея* (сучасний Судак).

Візантійська адміністрація проводила широкі акції щодо поширення християнської релігії. Будівництво культових споруд на території фортець федератів імперії велося за допомогою візантійських майстрів.

Болгари й угри, перейшовши Дунай і поєднавшись з місцевим населенням, дали поштовх до створення сучасних європейських країн – Болгарії й Угорщини. Доля ж аварів (або, як їх ще називали, *обрів*) була схожою з долею більшості кочовиків. Її засвідчує все та ж «Повість временних літ»: *«Ці обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів (союз племен на Волині)... і насильство вони чинили жінкам дулібським... Були ті обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не zostався ані один обрин. І є приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», бо нема їхнього ні племені, ні потомства».*

Накопичуючи під час військових набігів великі багатства, номади за варварськими звичаями їх і використовували. Про це красномовно промовляють «скарби» VII–VIII ст., чимало яких виявлено, зокрема, на Полтавщині та біля Дніпровських порогів (Мала Перещепина, Нові Санжари, Глодоси, Вознесенка тощо). Крім зотлілих кісток, кінського спорядження та зброї тут знаходили різноманітні коштовні речі. Очевидно, це були поховальні чи поминальні комплекси тюркської знаті. Одночасна або близька смерть багатьох кочових зверхників свідчить про великі битви в Подніпров'ї цих часів.

У VII ст. частина Східного Криму потрапляє до складу *Хозарського каганату*, що змусило Візантію вступити в контакти з новим сильним суперником. Їх відносини в різний час коливались від дружніх до військового протистояння.

Каганат був могутнім об'єднанням, вплив якого певний час поширювався на території від Кавказу до Дунаю. Хазарія протистояла Арабському халіфату і Візантії, підкорила чимало народів і племен (у тому числі й частину східнослов'янських – полян, сіверян, в'ятичів, радимичів). Столицею хозар було місто *Ітіль* на Нижній Волзі, а на землях Дніпровського Лівобережжя їх населені пункти, де мешкали й болгари та алани, сягали басейну Сіверського Дінця. Саме тут, на Харківщині, біля Верхнього Салтова, знаходилися значні за розмірами городище, відкрите поселення та могильники, котрі виступали головним осередком Хазарії на прикордонні зі слов'янами.

Крім кочівництва, що було привілеєм вищих прошарків суспільства, хозари займалися землеробством, різноманітними ремеслами, посередництвом у міжнародній торгівлі. На рівні свого часу перебувала військова

справа, розвитку якої сприяла Візантія, зацікавлена в боротьбі хозарів зі слов'янами. В цілому ж їхнє суспільство переступило рубіж докласових відносин. Серед низів були поширені язичницькі вірування, верхівка на певних етапах приймала іслам, християнство та іудаїзм.

На північних кордонах сучасної України в I тис. н. е. також кипіло життя. Тут, північніше басейнів Прип'яті та Десни, мешкали *балтські племена*. Вони тісно контактували зі слов'янами. Останні виявляли велику активність і вже у I тис. н. е. асимілювали значну частину балтів на землях сучасних Росії та Білорусі.

Висновки до теми. Україна має дуже давнє і надзвичайно яскраве доісторичне минуле. Її землі населяло розмаїття народів і племен, а перші люди з'явилися тут ще 1 млн. років тому. Події, що сталися на українських теренах у первісні часи, були не тільки підґрунтям власне української національної історії. Вони суттєво вплинули на історичний процес усієї Східної Європи, а деякі з них зумовили історичні долі народів величезних обширів Євразійського континенту.

Пояснюється це геополітичним місцем України на карті Європи. Усілякі новації зі стародавніх культурних центрів Середземномор'я потрапляли у Східну Європу саме через територію України. Так, з Балкан, прийшло сюди землеробство. Близько 6 тис. років тому з надчорноморських степів почалося розселення індоєвропейських народів. Північно-Західна Україна, де ще за доби бронзи зароджується праслов'янський етнічний масив, стала батьківщиною не тільки власне українців, а й більшості слов'янських народів. Звідси, з часом, відбулося розселення слов'ян на Дунай, Одер, Ельбу, Верхній Дніпро, Оку, Волгу, на Балкани. З античних центрів Північного Надчорномор'я культурні впливи греко-римської цивілізації поширювалися серед первісних племен Східної Європи.

Різні за походженням народи залишили свій слід в історії населення країни, маючи в давнину власні самоназви та свої (довші чи коротші) історії. Скіфи та сармати, греки і кельти, фракійці, германці та балти, а також давніші народи – всі вони на різних етапах впливали на культурні традиції місцевого населення, на певний час або ж назавжди, стаючи його частинами.

Сучасні українці є однією з гілок історичного слов'янства. Говорячи про проблему етнічних українців, їй не потрібно «опускати» в глибину тисячоліть, занадто удревнювати – там народу, який би іменував себе так, нема. Наші предки мали свої самоназви, і всі вони справили свій вплив на формування духовної й матеріальної скарбниці українського народу, котрий вийшов на історичну арену пізніше – вже в середньовічні часи.

Тема: «Утворення і розвиток держави Київська Русь»

План

1. Вступ до теми. Формування Києворуської держави.
2. Русь періоду розквіту.
3. Суспільний устрій, господарство, розвиток культури.
4. Занепад Руської держави.
5. Складання української народності.
6. Навала орд Батия.

Ключові терміни та поняття: бояри; варяги (нормани); віче; волості; волхви; вотчина; дружина; закупи; «змійові вали»; Золота Орда; католицизм; князівство; князь; колективний сюзеренітет; конунг; монотеїзм; намісники; печеніги; племінні княжіння; «Правда Ярославичів»; поліетнічна держава; половці; полюддя; помістя; посадник; православ'я; ранньофеодальна монархія; «Руська правда»; рядовичі; смерди; становища; татаро-монгольська навала; Тмутараканське князівство; тріумвірат; уділи; уроки; устави; федеративна монархія; феодальна роздробленість; холопи; челядь.

Основні дати та події: 870 р. – початок правління Рюрика в Новгороді; 882 р. – завоювання Олегом Києва; 882–945 рр. – I етап розвитку державності Русі; 882–912 рр. – князювання Олега в Києві; 912–945 рр. – князювання Ігоря; 945–1015 рр. – II етап розвитку державності Русі; 945–964 р. – князювання в Києві Ольги; 946 р. – посольство княгині Ольги до Візантії; 959 р. – посольство княгині Ольги до Риму; 964–972 рр. – князювання в Києві Святослава; 988 р. – прийняття Руссю християнської віри; 1019–1054 рр. – князювання в Києві Ярослава Володимировича (Мудрого), III етап розвитку державності Русі; 1054–1073 – тріумвірат Ярославичів; 1125–1132 рр. – князювання в Києві Мстислава Володимировича; 1223 р. – битва на р. Калці; 1240 р. – взяття Києва ханом Батием.

Імена: Аскольд; Батий; Володимир Великий; Володимир Мономах; Дір; Ігор; Ізяслав, Святослав, Всеволод Ярославичі; Іоан Цимісхій; Кий; Костянтин Багрянородний; Костянтин Мономах; Мстислав Володимирович; Олег; Ольга; Рюрик; Святослав; Чингіз-Хан (Темучін); Ярослав Володимирович (Мудрий); Байєр Готліб; Міллер Герхард; Шльоцер Август-Людвіг; Ломоносов Михайло.

Перевірте себе: Коли почала складатися давньоруська державність? Кого з перших київських князів ви пам'ятаєте? Як називалась перша збірка писаних законів Київської Русі? Хто її створив? Які верстви населення існували в руському суспільстві? Що таке віче? Які реформи провів князь Володимир Великий? Чому князя Ярослава Володимировича називали

Мудрим? Коли розпочалась монголо-татарська навала і які наслідки для Русі вона мала?

Поміркуйте: Чим характеризується кожен із трьох періодів розвитку Руської державності? Хто з київських князів прославився як реформатор, хто – як завойовник, хто – як дипломат? Чому варягів (норманів) не можна вважати творцями руської державності? Чи була феодальна роздробленість Русі закономірним історичним процесом? Чи можливо було б її уникнути?

Вивчіть самостійно: Норманська версія походження державності у східних слов'ян. Русько-Візантійські відносини в X ст. Прийняття Руссю християнства. Суспільний устрій, господарство, розвиток культури Київської Русі в часи її розквіту. Складання української народності. Походження назв Русь і Україна.

Рекомендована література:

1. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. / О.Д.Бойко.- К.: Академвидав, 2008.
2. Винокур О., Трубочанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
3. Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989.
4. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Л.Л. Залізняк. – К., 1994.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
6. Король В. Історія України: навч. посібник / В. Король. – 2-ге вид., доп. – К.: В.Ц.: «Академія», 2008.
7. Котляр М.Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації \ М.Ф. Котляр. – К., 1993.
8. Котляр М.Ф. Утворення Давньоруської держави / М.Ф. Котляр. – К., 1993.
9. Магочій Павло-Роберт. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007.
10. Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
11. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б.А.Рыбаков. – М., 1982.
12. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
13. Толочко П.П. Київська Русь / П.П.Толочко. – К., 1996.
14. Толочко О., Толочко П. Київська Русь. – К., 1998.
15. Україна крізь віки: У 15-ти томах.- К., 2000.

Вступ до теми. Першу державу східних слов'ян літописи та інші пам'ятки давньої літератури називають *Руссю*, або *Руською землею*, вчені-історики –

Київською, або Давньою Руссю. Належала вона до найбільших, економічно, політично й культурно розвинутих держав середньовіччя.

Головним писемним джерелом вивчення історії Русі є літописи. Найвідоміші серед них *«Повість временних літ»* (складена у Києві близько 1111 р.), *Київський XII ст.*, *Галицько-Волинський XIII ст.*, а також *Новгородські* (їх кілька), *Суздальський*, *Московський*, *Никонівський* та ін.

Русь багато важила в політичному житті Європи і Близького Сходу. Протягом півтисячоліття вона затуляла собою європейський світ і Візантію від кочовиків причорноморських степів. Спустошливі вторгнення спочатку *хозар і болгар*, далі *печенігів, торків, берендеїв, ковуїв, половців*, виснажливі, майже безперервні громадянські війни між князями хоч і завдавали шкоди, але не могли підірвати економічного життя Русі. І лише страшний удар орд Батия, загибель сотень тисяч руських воїнів та мирних жителів зруйнував цю державу, але, загинувши сама, Русь послабила ворожу силу і тим врятувала від саплюження й загибелі всю Європу.

Формування Києворуської держави. В процесі розселення слов'ян великі й малі союзи племен поступово переросли в утворення більш високого соціально-політичного рівня – *племінні княжіння*, що являли собою додержавні об'єднання. *«Повість»* розповідає, що після смерті Кия, Щека і Хорива *«почав рід їх тримати княжіння у полян»*. Склалися й інші княжіння. На півдні Східної Європи це відбувалося у VIII, а на півночі – в IX ст. Перша ж східнослов'янська держава сформувалася навколо Києва в середині IX ст., її умовно називають *Київським князівством*. Якраз воно і стало тим етнокультурним, політичним й соціальним осердям, довкола якого наприкінці IX ст. почала зростати Руська держава.

Головними ознаками виникнення державності в ранньосередньовічному суспільстві історики вважають наявність відчуженої від народу влади, стягання данини для її утримання, розміщення населення за територіальним (а не племінним) принципом, а також успадкування влади князем.

Безсумнівно, у перших племінних княжіннях існував примітивний апарат влади. Але в них ще не відбулося відокремлення потомственої знаті, крім князівської.

Невелика територія Київського князівства охоплювала землі навколо Києва, головним чином в межах проживання полян. А першими князями, існування яких достеменно відоме, стали Дір (830–850-ті рр.) і його наступник Аскольд. Згідно літопису, обидва вони *«володіли полянами й були ратними* (воювали) *з древлянами й уличами»*. Йдеться про спроби підкорити землі цих племінних князів, як і полочан.

Досить ефектно князівство Аскольда сповістило світ про своє існування й початок боротьби за першість з Візантією на Чорному морі. У 860 р. руський флот з 200 човнів раптово вдерся до бухти *Царгорода* (Константинополя). Напад виявився настільки несподіваним, що берегова сторожа не встигла натягти над поверхнею води велетенський ланцюг і зачинити вхід до бухти. Візантійському урядові довелося сплатити контрибуцію ватажкові русичів, аби він припинив облогу й повернувся додому.

До часів правління Аскольда деякі вчені відносять і першу спробу введення християнства як офіційної релігії на Русі. І саме це, згідно з однією з історичних версій, стало причиною антикнязівського заклоту, ініціаторами котрого виступили місцеві *волхви* й знать. Для реалізації своїх планів вони звернулися до Новгорода, де з 870 р. утвердилося правління запрошеного *варяга* – Рюрика. В 879 році Рюрик помер і залишив свого малолітнього сина Ігоря під контролем фактичного *регента* Олега.

Саме останній зробив вирішальний крок на шляху становлення східно-слов'янської державності. Близько 882 р. Олег, прозваний сучасниками Віщим, здійснив похід до Києва, де й вокняжився, вбивством Аскольда поклавши край полянській князівській династії Кия. Олег оголосив Київ стольним градом новоствореної держави: *«Хай буде Київ матір'ю градам руським»*. Північ і Південь Русі об'єдналися воєдино, що знаменувало виникнення вже загальноруської держави. В Києві відновився язичницький культ.

Олегове князювання (882–912) почалося зі створення опорних пунктів центральної влади у племінних княжіннях, зі встановлення на підвладних землях порядку стягання данини (до цього поляни й сіверяни сплачували її хозарам). По тому *«Почав Олег воювати древлян і примучив (підкорив) їх, збираючи з них данину по чорній куниці»*. До кінця правління князеві піддалися ще й ільменські словени, кривичі, радимичі, уличі, можливо, дуліби та хорвати, а також неслов'янські племінні об'єднання – чудь і меря.

[[*Варязьке (норманське)* походження Олега, а також деякі інші факти, дали підстави вважати норманів засновниками держави у східних слов'ян. Автори цієї теорії – німецькі історики на російській службі: Г. Байєр, Г. Міллер, А.-Л. Шльоцер. Проти неї з переконливою критикою виступали М. Ломоносов, М. Грушевський, інші відомі вчені.

По-перше, процеси державотворення почалися у східних слов'ян набагато раніше, ніж влада у Києві була захоплена загоном варягів, очолених Олегом. По-друге, скандинави були досить нечисленними і дуже швидко ослов'янилися на нових землях, їхні етнічні, ментальні риси розчинилися в місцевому середовищі. Вже син Ігоря, наступника Олега, та Ольги отримав слов'янське ім'я Святослав.]]

Держава Олега залишалася не досить консолідованою. Влада київського володаря в землях племінних княжінь була слабкою, а системи управління, стягання данини й судочинства – примітивними й діяли час від часу, коли наїжджали князі дружинники з Києва. Та країна була, як на свій час, економічно розвинутою й мала велику військову потугу.

907 р. Олег здійснив грандіозний похід на Візантію, внаслідок якого русичі отримали чималу *контрибуцію* й здобули особливі пільги (яких не мала жодна інша країна) для своїх купців і послів. 911 р. русько-грецька угода була суттєво доповнена. Договори 907, 911 рр. стали першими дипломатичними й правовими актами Руської держави.

Пізніше Олег здійснив кілька походів в землі Арабського халіфату на південно-західному узбережжі Каспійського моря. Близько 912 р. 500 його човнів досягли Волгою берега Каспію. Можливо, саме в цьому поході і наклав головою князь, обставини смерті якого залишаються загадовими.

Будівництво держави продовжив вихований Олегом син варязького *конунга* Рюрика Ігор (912–945). Він знову приєднав до держави княжіння уличів і древлян, що відпали було після звістки про кончину Олега.

Ігор поширив свою владу на східний Крим і Тамань, де було створене Тмутараканське князівство, вчинив два великих походи на Візантію: 941 р. (не дуже вдалий) та 944 р. (завершився підписанням менш вигідної, ніж Олегові, союзної угоди). Більшого успіху було досягнуто в поході 943 р. на узбережжя Каспію, коли руські воїни заволоділи багатими містами Дербентом і Бердаа.

Війни, що приносили славу та багатство князям і дружинникам, відривали від мирної праці багато народу, у війнах гинули тисячі людей, що послаблювало економіку держави. Головним джерелом постачання війська зброєю, харчами, кіньми слугувало стягання данини, яку князі прагнули увесь час збільшувати. Особливо жорстоким було насильницьке збирання *полюддя*, що безпосередньо йшло на утримання дружини. Саме під впливом дружинників Ігор, зібравши полюддя в землі древлян, невдовзі повернувся туди, щоб стягти його вдруге, за що був забитий повсталим людом. Зі смертю князя закінчився перший етап у розвитку державності на Русі.

Святослав, син Ігоря, був ще хлопчиком, і на князівський престол сіла його дружина Ольга (945–964). Вона виявила себе розумним, енергійним і далекоглядним державним діячем. Ольга жорстоко придушила повстання древлян навесні 945 р., штурмом здобувши їх головне місто Іскоростень. Водночас княгиня, певно, збагнула, що настав час встановити розмір данини із залежного населення.

Ольга регламентувала повинності (запровадила «уроки»), створила *устави*, що їх застосовували дружинники, збираючи данину, виконуючи адміністративні й судові функції. Спеціально послані представники князівської адміністрації почали приймати данину від населення в укріплених пунктах – «*становищах*». Ольга влаштувала опорні пункти центральної влади на місцях, поширила адміністративну і судову системи на всі підвладні Києву землі племінних князів.

Настання другого етапу в розвитку руської державності ознаменувалося візитом Ольги до Константинополя близько 946 р. Уперше володар Русі прийшов до Візантії на чолі мирного посольства. Княгиню урочисто прийняв імператор Константин Багрянородний. Правителі уклали союзну угоду.

Ольгу було похрещено патріархом та імператором у головному храмі Візантійської імперії – Софійському соборі. Але руське суспільство виявилось неготовим до запровадження християнства. Навіть сина не змогла княгиня схилити до нової віри.

У 959 р. руське посольство було виряджене до імператора Священної Римської імперії.

Недовге князювання Святослава (964–972) сповнене майже безперервними походами і битвами, внаслідок яких Руська держава значно розширилась. Ось як характеризує князя, прозваного Хоробрим, літопис: *«Коли Святослав виріс і змужнів, став він збирати багатьох воїнів хоробрих. І легко ходив у походах, мов барс, і багато воював. У походах же не возив за собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тонко нарізавши конину чи звірину, чи яловичину і засмаживши на вугіллі, так їв. Не мав він і намету, але спав, підіславши підник з сідлом у головах. І посилав до інших земель із словами: «Хочу на вас іти!»*

Святослав повернув під свою владу племінне князівство в'ятичів, що потрапило під зверхність хозарів. Для цього йому довелося здійснити похід у межиріччя Оки і Волги. У 968 р. князь завдав нищівної поразки Хозарському каганатові. Потім він звернув погляд на південь, утрутившись у затяжну війну між Візантією й Болгарією. На чолі величезного на той час війська (60 тис. воїнів) Святослав вирушив до Болгарії, розбив сильну болгарську армію й закріпився на Дунаї.

Того ж таки 968 р. на Київ раптово напали печеніги, яким фактично сам Святослав відкрив дорогу на захід, розгромивши хозарів. Вчасно попереджений гінцем князь спішно повернувся до стольного граду й відігнав нападників.

Безперервно воюючи 5 довгих років, Святослав занехаяв державні справи, за що йому дорікали кияни: *«Ти, княже, шукаєш чужої землі й про неї дбаєш, а свою залишив напризволяще»*. Зрозумівши справедливість цих закидів, Святослав провів адміністративну реформу, перед тим як вирушити знову до Болгарії. Старшого сина Ярополка він посадив намісником у Києві, молодшого Олега – в Овручі, стольному граді Древлянської землі, де, мабуть, ще не вщухли сепаратистські настрої. Позашлюбного сина Володимира послав правити від свого імені до Новгороду Великого, боярство якого завжди прагнуло відокремитися від Києва. Цим Святослав продовжив справу зміцнення влади київського князя у землях племінних князів.

Похід 969 р. склався менш успішно. Князеві довелося воювати не лише з болгарським царем Борисом, а й з новим візантійським імператором Іоанном Цимісхієм, що порушив мирну угоду з прямодушним і чесним русичем. Імператор з переважаючими силами змусив Святослава зачинитися в болгарському місті Доростолі й обложив його. Але візантійцям не вдалося здобути міста. У 971 р. знесилені сторони уклали мирний договір, який позбавив Русь переваг у зовнішньополітичних зносинах. Водночас Іоанн Цимісхій зобов'язався випустити військо Святослава із зброєю, забезпечивши його харчами на зворотний шлях.

Проте підступний імператор, змовившись з печенігами, вирішив позбутися небезпечного суперника. В дорозі додому Святославу з військом довелося зазимувати у степу, поблизу дніпровських порогів. Навесні 972 р., коли русичі вирушили до Києва, на них зненацька напала орда хана Курі. Святослав загинув у бою.

Між його синами розпочалася запекла боротьба за владу. Олег і Володимир не бажали визнавати верховним князем старшого брата. Щоб стати єдиновладним володарем, у 977 р. Ярополк відправився з військом на Овруч. Олег програв йому битву й трагічно загинув біля брами міста. Не чекаючи нападу, Володимир попрямував до Скандинавії, набрав військо із варягів, професійних воїнів, і 978 р. сам рушив на Київ. У короткій війні Ярополк загинув.

Русь періоду розквіту. Форму Руської держави IX–X ст. історики визначають як *дружину*, адже панівний прошарок складався з верхівки княжої дружини. Протягом тривалого часу вона утворювала примітивний адміністративний апарат, стягала данину й чинила суд на місцях.

Існування цієї форми державності завершилося за Володимира Святославича (978–1015), прозваного згодом Великим. З другої половини його князювання Русь набула ознак *ранньофеодальної монархії*. Своєю діяльністю він ніби з'єднав дві доби: пізню родоплемінну й ранню феодальну.

Князівська дружина перестала брати участь у державних справах. На перший план висунулися бояри, прошарок яких складався з тих же старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії.

Володимир очолив державу все ще не досить консолідованою. Влада племінних вождів і князів на місцях, у віддаленні від центру на багато днів кінного шляху, була майже безмежною. Вони неохоче виконували накази київського князя й привласнювали багато данини, що належала йому. Протягом 981–984 рр. Володимир повернув до складу Русі землі племінних княжінь хорватів і дулібів, відновив владу Києва над княжіннями радимичів і в'ятичів.

Близько 988 р. Володимир провів адміністративну реформу. Вождів основних племінних княжінь замінили 12 його синів. Так було зламано сепаратизм племінної верхівки, а Русь стала об'єднаною країною. Це значно зміцнило систему державної влади на місцях: в усіх ключових містах від імені київського князя збирали данину, управляли і чинили суд його намісники (сини й старші дружинники), котрі, в свою чергу, мали у підлеглості урядовців нижчого рангу, що поряdkували у *волостях*.

Тоді ж князь *«почав ставити міста по Десні й по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І почав набирати мужів кращих від словенів, і від кривичів, і від чуді, і від в'ятичів, ними населяв міста (порубіжні), тому що була війна з печенігами»*. Була створена величезна за розмахом (вали простягалися майже на тисячу км) складна й розгалужена система валів, фортець, укріплених міст, що мала захистити Русь від печенігів.

Для протидії набігам кочовиків Володимиріу необхідна була сильна армія. Отож він упровадив військову реформу, встановивши феодальну організацію війська – службу за право володіти землею. Це зміцнило й власну владу князя.

Володимира, який здійснив також судову реформу, заслужено називають першим реформатором на Русі. З літопису відомо, що князь дбав про *«Устав земляний»*, започаткував вироблення *уставу* (закону), який регулював би суспільні правові відносини, вдосконалив чинний кодекс звичаєвого права – *«Закон Руський»* – для пристосування його до вимог часу. Володимирів *«Устав земляний»* продовжив політично-правову лінію, яку накреслила своїми *«уставами»* й *«уроками»* княгиня Ольга.

Першою ж реформою князя була релігійна. Одразу по утвердженні на київському столі Володимир спробував запровадити повсюдно *монотеїстичний культ*, вважаючи, напевне, що його одноосібній верховній владі має відповідати єдиний для всіх у державі бог – Перун. (До того слов'яни-язичники найбільше шанували Дажбога – бога Сонця й добра,

Перуна – бога грому, Сварога – бога неба, Дану – богиню води, Стрибога – бога вітрів, Велеса – бога худоби. При цьому місцеві племені культу виводили на провідні позиції різних богів.)

Проте перша релігійна реформа була приречена на неуспіх. Стара, віджила язичницька віра не відповідала новим відносинам у суспільстві, що швидко оновлювалось. Тоді Володимир вирішив запровадити докорінно нову державну релігію. Його вибір припав на християнство православного (візантійського) обряду. Крім традицій, закладених ще Аскольдом і княгинею Ольгою, владному Володимирові у цій вірі не могло не сподобатись підпорядкування церковного владики світському володарю.

II Нагода не примусила себе довго чекати. 986 р. візантійський імператор Василій, проти якого повстали земельні магнати, попросив у могутнього київського князя допомоги. Володимир не відмовив, але висунув умову: одруження із сестрою імператора Анною. Натомість Василій зажадав, щоб правитель Русі охрестився сам і запровадив цю віру по всій своїй землі. На таких умовах і було укладено русько-візантійську угоду.

Володимир відрядив до Візантії великий як на ті часи (6-тисячний), добре озброєний і дисциплінований загін відбірних воїнів. За їх допомогою Василій здолав ворога, однак віроломний імператор спробував обманути київського князя й відмовив йому в руці сестри. Розлючений Володимир здійснив стрімкий похід до Криму, що належав тоді Візантії, й обложив місто Херсон (околиця нинішнього Севастополя).

Після здобуття русичами Херсона, що був головною житницею імперії, Василій був змушений спішно відіслати сестру до переможця. Урочистий шлюб відбувся у цьому місті восени 989 р. Навесні наступного року Володимир з дружиною повернувся до Києва й енергійно заходився насаджувати християнство. Василій (таке ім'я отримав й руський князь, охрестившись) по всій країні *«наказав будувати церкви й ставити їх на тих місцях, де раніше стояли ідоли»*.

В літописі події трьох років – 988, 989 і 990-го зведені під одним – 988-м, що традиційно вважається роком запровадження нової віри на Русі. Спочатку були похрещені лише жителі Києва, Новгорода і ще кількох міст. Руські люди, яких обертали в нову віру насильно, неохоче відмовлялися від релігії батьків і дідів. Тому християнізація розтяглася на кілька століть.

Запровадження християнства сприяло зростанню міжнародного престижу держави, зміцнило авторитет і владу князя, сприяло розбудові держави. Значний поштовх дала нова ідеологія піднесенню культури: поширилися писемність і книжність, руські люди познайомилися з кращими здобутками світової літератури і науки. В Києві, а далі повсюдно на Русі почали

влаштовувати школи й книгописні майстерні (*скрипторії*), і незабаром країна стала однією з найкультурніших у середньовічній Європі.

Поширенню нової віри сприяло те, що церковна служба правилася слов'янською мовою. Однак це викликало й певну культурну замкненість країни, коли латиномовне письменство залишалося довгий час невідомим, а запозичення надбань європейської цивілізації відбувалось, головним чином, через слов'янську літературу з Болгарії, Сербії та частково через власні переклади грецьких книг. Варто мати на увазі й те, що тогочасна візантійська еліта, відірвана від загальної течії світової суспільної думки, перебувала у стані наростаючої духовної кризи. В подальшому впровадження візантійської моделі християнства зумовило стійку тенденцію відставання Русі від Заходу в багатьох сферах суспільного життя, особливо після розколу християнства у 1054 р. на *православну* та *католицьку* гілки.

Завдяки старанням Володимира Русь стала найбільшою за розмірами країною в Європі. Завершився процес формування її державної території, визначилися кордони, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східнослов'янської етнокультурної спільності. На сході Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі – Чудського, Ладозького й Онезького озер, на півдні – Дону, Росі, Сули й Південного Бугу.

Ця могутня імперія складалася з різних племен, мов, релігій і розвивалася не як етнічна, а як *політична держава*. Руські люди становили переважну більшість її населення. Разом з ними проживало понад 20 інших народів, у тому числі тюркських (*печеніги, торки, берендеї, половці, каракалпаки*), балтських (*лити, пруси, ятвяги*), угро-фінських (*чудь, весь, меря, мурома, мордва*). Неслов'янські племена вливалися до складу Русі здебільшого мирним шляхом, адже впливи слов'ян сприяли їхньому економічному, суспільному та культурному розвитку.

За Володимира Святославича завершився другий етап у складанні державності на Русі. Третій, заключний, припадає на роки правління в Києві його сина Ярослава.

Розбудована Володимиром держава наприкінці його життя виявилась не такою вже згуртованою. Близько 1012 р. замислив лихе проти київського князя вихований ним пасерб Святополк, намісник у Турові. В 1014 р. відмовився сплачувати данину власний син Ярослав, князь Новгородський. Влітку наступного року, готуючись до походу, аби приборкати сина, київський князь раптово помер. Між його нащадками розгорілася кривава боротьба. У ній загинули Святослав та малолітні Борис і Гліб (за їх вбивство Святополк прозваний літописцями *Окаянним*, від імені біблійного

братовбивці Каїна, проте зі скандинавської *«Еймундової саги»* впливає, що Борис і Гліб загинули від руки Ярослава).

У 1015 р. Ярослав вокняжився в Києві. Під час першого князювання йому довелося відбивати напад численного війська степовиків. 1017 р. *«прийшли печеніги до Києва й врубалися в Київ, і ледве надвечір здолав їх Ярослав і переміг печенігів»*.

1018 р. Святополк, котрий утік 1015 р. до Польщі, захопив було Київ. Та взимку Ярослав вибив його з міста. Навесні 1019 р. Святополк повернувся разом з печенізькою ордою. Вирішальна битва сталася на р. Альті на Переяславщині й принесла перемогу Ярославу, котрий бився в перших рядах війська.

Ярослав Володимирович (1019–1054) доклав багато зусиль до відновлення централізованої держави, що послабилася під час міжусобної війни й вторгнень печенігів. Наприклад, він не зупинився перед тим, щоб кинути до в'язниці рідного брата Судислава – псковського князя, котрий прагнув до самостійності.

У 1024 р. Ярослав зіткнувся з братом Мстиславом, котрий княжив тоді в Чернігові, і розділив з ним по Дніпру Південну Русь. Після скону Мстислава, у 1036 р. Ярослав став, як пише *«Повість»*, *«самовладцем Руської землі»*.

Першочерговим завданням київського князя був захист від печенігів. Ярослав продовжив фортифікування південних рубежів й *«почав ставити міста по Росі»*. Але й ця захисна лінія не допомогла. 1036 р. величезна орда прорвала її й оточила Київ. Князь із загонами вийшов з міста. В результаті *«злої січі»* печеніги були остаточно розгромлені. А на місці перемоги над нападами Ярослав наказав закласти Собор Святої Софії.

Основна маса печенігів після поразки відкочувала у Візантію, частина перейшла на прикордонну службу до руських князів, інші залишилися в степу, приєднавшись до менш войовничих торків (*гузів*), що перекочували сюди зі сходу.

Упродовж майже всього князювання Ярослава русько-візантійські відносини були дружніми. Однак 1043 р. спалахнула війна, спричинена зміною політичного курсу нового імператора Константина IX Мономаха, що почав чинити перешкоди руським купцям. Морський похід русів на Царгород був невдалим. Тоді Ярослав направив послів до Германії й ряду інших європейських країн, збиваючи коаліцію проти Візантії. До того ж переможці самі потребували допомоги в боротьбі проти навали печенігів, й імператор почав шукати шляхів замирення. Підписану 1046 р. русько-візантійську

угоду незабаром скріпив шлюб сина Ярослава Всеволода з цесарівною Марією.

1048 р. король Франції Генріх I посватався до дочки Ярослава Анни. Інша дочка Ярослава, Єлісавета, стала дружиною норвезького короля Гаральда Суворого, ще одна, Анастасія, побралася з угорським королем Андрашем I. Київський володар був зв'язаний союзною угодою з польським князем Казимиром, за якого видав сестру Добронегу. Інші сини Ярослава були одружені: Ізяслав – з польською княжною, Святослав – з онукою цісаря Генріха II. Дружиною ж самого князя була дочка шведського короля Олафа Інгігерда. При дворі Ярослава подовгу жили англійський та норвезький принци. Все це принесло великий міжнародний авторитет Руській державі.

Багато зусиль доклав Ярослав для створення нових і розбудови існуючих міст, насамперед Києва. У стольному граді, площа якого порівняно з добою Володимира збільшилася у 7 разів, проживало близько 50 тис. мешканців. Укріплена частина Києва – *дитинець* сягнула 90 га. «*Місто Ярослава*» оточили глибокі рови, заповнені водою, та велетенські земляні вали, що мали довжину 3,5 км, висоту – 14 м, товщину в основі – близько 30 м. На валах стояли високі дубові стіни. Місто прикрасили Золоті ворота. Разом з розташованими довкола ремісничо-торговельними *посадами* площа Києва склала 380 га.

З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт руської культури, насамперед книжності. Сам князь «*до книг виявляв охоту, читаючи їх і вночі, і вдень*». За це його і прозвали Мудрим. Тоді ж у Києві було утверджено митрополичу кафедру, а на Русі виникли монастирі. Митрополитом київським Ярослав призначив Іларіона. Зроблено це було без відома константинопольського патріарха, що мало на меті вивести вітчизняну церковну ієрархію з-під контролю Візантії.

Князь виступив ініціатором проведення кодифікаційних робіт, завдяки чому з'явився перший писемний збірник правових норм «*Руська правда*».

За князювання Ярослава будівництво держави завершилось. Русь сягнула zenіту свого розквіту й могутності, зрівнявшись із Візантією та Германською імперією. Стабілізувалися державна територія й кордони, вдосконалився державний апарат. Було нарешті подолано місцевий сепаратизм. Полюддя все більше замінювалось м'якшими, прогресивнішими формами данини, що відповідало прогресуючій феодалізації суспільства.

Помер князь на 76-році життя і був похований у мармуровому саркофазі в Софійському соборі. На жаль, сини Ярослава не змогли підтримати державу на тому рівні, на який вона піднеслася за їхніх діда й батька.

Суспільний устрій, господарство, розвиток культури.

Великий київський князь зосереджував у своїх руках всю повноту влади – законодавчу, виконавчу, судову та військову. У своїй діяльності він спирався на військову підтримку дружини та ідеологічну – церкви. Дружина становила собою постійне військо, що у внутрішніх справах виконувало роль апарату примусу. За свою службу старші дружинники (бояри, великі феодали) одержували землі, молодші («отроки», «діти боярські», «пасинки») – частину військової здобичі або плату. На перших порах дарувалась не територія, а право стягувати з відповідного міста чи села податки. Така форма феодалного землеволодіння – *помісна* – не передбачала передачі землі в спадок та її відчуження без згоди князя. Згодом дедалі більшого поширення набирає *вотчина* – спадкове, вільно відчужуване володіння.

На політичні рішення князя могли впливати поради та позиція боярської ради, утвореної зі старших дружинників, міської верхівки, вищого духовенства. Боярська рада користувалася правом «*вето*».

У періоди послаблення князівської влади важливу роль відігравали *віча* – народні збори дорослого чоловічого населення. Крім жителів міста, право їхнього скликання мали князь та митрополит. Віче володіло досить широкими можливостями впливу – аж до вигнання неугодного князя та запрошення іншого.

Основними верствами феодално залежного населення були:

смерди – більшість селян, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними;

закупи – люди, які втративши в силу різних обставин власне господарство, змушені були подаватися в кабалу до феодала за *купу* (грошову позичку);

рядовичі – селяни, котрі уклали з феодалом *ряд* (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції;

челядь – особи, що втратили своє господарство і працювали на феодала, їх могли продавати, дарувати, передавали у спадщину;

холопи – населення, яке перебувало у цілковитій власності феодала.

Переважна більшість мешканців міст була ремісниками різних спеціальностей. Вони об'єднувались у корпорації на кшталт західноєвропейських цехів. Чимало городян займалися торгівлею. Міські ринки становили водночас головні площі, на яких вирувало життя, зокрема збиралися віча.

Могутньою і прекрасною були матеріальна та духовна культура Русі. Її народ зводив величні кам'яні храми в містах та дерев'яні церкви в селах, розкішні палаци, здебільшого з каменю й цегли, в два, три й більше поверхів – для князів, пишні дерев'яні хорони для великих бояр, ошатні дерев'яні зрубні житла – для середніх прошарків населення (біднота тулилась у напівземлянках), створював могутні фортифікаційні споруди своїх великих і малих міст, будував на тисячі верст захисні вали проти кочовиків, що увійшли до народної пам'яті під поетичним найменням «змійові вали». Навіть порівняно невеликі гради являли собою справжні фортеці з могутніми земляними валами, на яких стояли дубові стіни з численними баштами.

Значного розвитку в Київській Русі набула церковна архітектура. За Володимира Святославича будується храм Богородиці, який потім назвали Десятинною церквою (на його утримання князь брав десяту частину доходів своїх підданців). Вона була прикрашена фресками, мозаїкою. Ярославом Мудрим було зведено найбільший храм держави – Софійський собор. За його зразком побудовані: Спаський собор у Чернігові, Софійські собори – у Новгороді та Полоцьку.

Витривалі й працелюбні русичі вирощували хліб (основні зернові культури: жито, просо, ячмінь, пшениця й овес; у лісовій зоні використовувалась підсічна система із застосуванням легкої сохи; в степах й лісостепу – перелогова система, плуг із залізним наральником). Не останнє місце посідало скотарство (великими стадами корів і кіз, табунами коней, отарами овець володіли князі й багаті бояри). Русичі мали розвинені ремесла: ковальське, ювелірне, гончарне, обробку шкіри, дерева й кістки, виготовлення виробів із скла – браслетів, намиста, перснів, кубків, пляшок, віконного скла. Залізо масово добувалося з болотяної руди. Кожна жінка досконало володіла домашніми ремеслами: прядінням, ткацтвом, виготовленням одягу. Багато продукції постачали промисли: мисливство й рибальство, бортництво – добування меду диких бджіл, бджільництво.

На весь світ уславились вироби руських майстрів, наприклад дорогоцінні золоті речі з *перегородчастими емалями* й більш скромні срібні прикраси. Як і золоті діадеми, князівські барми, іконки, ковтки, хрестики тощо, срібні карбовані браслети з *черню* київського виробництва належать до найвитонченіших зразків середньовічного мистецтва.

Купців руських добре знали на торгах міст Візантії, країн Кавказу й Арабського Сходу, Поволжя (Хозарський каганат і Волзька Болгарія), Германії, Франції, Угорщини, Чехії, Польщі. На продаж вони везли шкурки куниць, лисиць, бобрів, білок, мед і віск, вироби ремісників (це були шкіряні й металеві вироби, зокрема зброя, витвори ювелірів). Гнали вони й рабів (в самій Русі рабовласництво поширення не набуло). Додому ж поверталися із чужоземними золотими й срібними виробами, посудом, дорогими тканинами

(шовк, парча, оксамит), олією, вином, фруктами, різноманітними ремісничими виробами.

Торгівля викликала до життя грошовий обіг. Крім традиційного засобу розрахунків – шкурок хутрових звірів – на ранньому етапі (VIII–X ст.) на Русі оберталися арабські дірхеми, візантійські номісми і міліаресії, західноєвропейські динари. За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого Русь карбувала власні гроші – *срібники* і *златники*. З XI ст. при розрахунках у великих торгівельних операціях використовувалися срібні зливки – *гривни*. Останні відомі трьох типів – київського, чернігівського та новгородського.

Міста виступали культурними осередками. Тут діяли школи й книгописні майстерні, виготовлялися твори прикладного мистецтва, при храмах та монастирях існували бібліотеки, писалися ікони, складалися літописи та *агіографії* – житія святих. Творилася й усна історія у вигляді переказів і легенд, дружинних пісень та билин, інших фольклорних пам'яток.

Найвідоміший монастир – Києво-Печерський, заснований за Ярослава Мудрого преподобним Антонієм, на взірць того, який він же започаткував у Чернігові.

Перші школи в Києві, а можливо і в інших великих містах Русі, започаткував Володимир Святославич. Ярослав Мудрий організував школу в Новгороді, де навчалось триста дітей. Крім початкової освіти, існувало й «*навчання книжне*», котре передбачало вивчення богослов'я, філософії, риторики, граматики – прообраз майбутньої вищої школи.]]

Занепад Руської держави. Стаття 1054 р. «Повісті» відкривається словами: *«Помер великий князь руський Ярослав. Ще за життя свого він дав заповіт синам своїм, мовивши їм: «Ось я залишаю світ цей, сини мої живіть у любові... я доручаю замістити мене на столі моєму в Києві старшому синові моєму, брату вашому Ізяславу, слухайтесь його, як слухались мене, він замінить вам мене; а Святославу даю Чернігів, а Всеволодові – Переяслав, а Ігореві – Володимир (Волинський), а В'ячеславу – Смоленськ».*

Запровадивши спільне управління державою всім князівським родом, Ярослав поклав початок *удільному* устрою. Влада великого князя позбулася своєї економічної основи, що посилювало його залежність від уділів. Престолонаступництво мало здійснюватися за встановленою чергою: по смерті київського князя його місце займав чернігівський князь, до Чернігова переходив переяславський, до Переяслава – волинський і так далі. Після смерті всіх синів Ярослава княжити в Києві мав почати найстарший нащадок його першого сина. Життєздатною така громіздка система бути не могла: непорозуміння почалися вже за перших Ярославичів.

Брати Ізяслава не забажали визнавати його верховним володарем і дивились на міста із землями, що заповів їм батько, як на особисту спадкову власність – «*вотчину*». Ізяславу довелося укласти союз із двома молодшими братами – Святославом і Всеволодом. На Русі встановилася неznана раніше форма правління, яку називають *тріумвіратом*.

Всі державні справи брати вирішували разом: видавали закони («*Правда Ярославичів*»), ходили в походи на торків і половців (*кипчаків, куманів*), перевели брата Ігоря з Володимира до Смоленська тощо. Але здебільшого дбали про збільшення власних володінь. 1057 р. Ізяслав захопив Волинь, а коли незабаром потому помер Ігор, тріумвірат поділив між собою Смоленську волость, нічого не залишивши синам покійного. Ізяслав, Святослав і Всеволод 1067 р. заволоділи Полоцькою землею, а її князя Всеслава кинули до київської в'язниці. Новгород привласнив Святослав, Смоленськ – Всеволод. Все це викликало обурення серед молодших Ярославичів і посіяло зерна подальших усобиць.

Після невдалої битви з половцями на р. Альті (1068 р.) тріумвірат дав тріщину й став розпадатися. 1073 р. Святослав звинуватив Ізяслава у змові з недавнім ворогом Всеславом полоцьким, з допомогою Всеволода вибив старшого брата з Києва і сів на його місце. Так скінчився майже 20-літній тріумвірат Ярославичів. Ізяслав утік до Польщі, далі до Германії, та зміг повернутися до Києва лише по смерті Святослава, наприкінці 1076 р.

Тим часом у чвари втрутилися обійдені дядьками й жадаючі багатих волостей-вотчин їх небожі Олег Святославич і Борис В'ячеславич. Вони вигнали з Чернігова, вотчини Олега, Всеволода Ярославича, де той сів, коли Святослав утвердився в Києві. Ізяслав прийшов на допомогу братові, разом 3 жовтня 1078 р. поблизу Чернігова вони розгромили Олега з Борисом. Але Ізяслав сам загинув у тій битві, й у Києві вокняжився Всеволод. На Русі відновилась одноосібна монархія. Та їй було далеко до минулої могутності.

Всеволод Ярославич виявився слабким правителем. Його влада поширювалася лише на частину держави – Волинська, Турівська, Муромська землі не підкорились йому. Оскільки князь не любив воювати й ходити в походи, а віддавав перевагу бесідам з вченими людьми й читанню книжок (знав 5 іноземних мов), військову справу він доручив синові Володимирі, як тільки тому виповнилося 12 чи 13 років (в історію він увійшов за родовим іменем матері, доньки візантійського імператора Марії, – як Мономах). Практично державою правив сімейний *дуумвірат*.

Посадивши сина Володимира князем у Чернігові, Всеволод зневажив переважні права на місто синів свого старшого брата Святослава. Тож довелося йому захищатися від небожів – Святославичів, Давида й Святослава

Ігоровичів, а також троюрідних онуків – Рюрика, Володаря й Василька Ростиславичів.

Кончина Всеволода у 1093 р. круто змінила перебіг політичних подій. Сталося несподіване: Володимир, що за життя батька став фактичним правителем Русі й мав найбільшу військову силу, не бажаючи розпалювати чвар, добровільно поступився престолом на користь кузена Святополка (той, як син старшого брата Всеволода Ізяслава, мав переважні права на Київ).

Та міжкнязівські усобиці тривали. Святополк не зумів власними силами приборкати бунтівників, тому уклав союз із Мономахом. Разом вони збройно змусили Святославичів утихомиритися. В 1096–1113 рр. Руссю правив дуумвірат Святополк – Володимир.

Відновлення державної єдності було украй необхідним, адже ще з кінця 1070-х рр. половецькі хани посилили натиск на Переяславщину й південну Київщину. Крім того, Олег Святославич, а за ним й інші князі (переважно чернігівські), почали використовувати степовиків у боротьбі з суперниками на Русі.

Становище особливо загострилося на початку 90-х рр. Майже щороку летюча половецька кіннота вдиралася на Русь, убивала й полонила тисячі людей, палила оселі й міста, витопувала поля. Навіть об'єднані сили Святополка київського і Володимира, в ту пору чернігівського князя, були у 1093 р. розбиті половцями біля р. Стугни, на підступах до Києва. Тому з 1094 р. з ініціативи Мономаха руські князі почали гуртуватися проти половецьких ханів.

У 1097 р. в Любечі зібрався *князівський з'їзд*, який проголосив об'єднання сил проти половецької загрози. Було вирішено припинити чвари і скасувати принцип спадкоємності, запроваджений Ярославом Мудрим. Кожен князь отримував успадковані від батька землі – вотчину, а всі спірні питання мали розв'язуватися на князівських з'їздах. Протягом наступних років збиралося ще кілька з'їздів: Витичівський 1100 р., на Золотчі 1101 р. й біля Долобського озера 1103 р.

Між 1103 і 1116 рр. з ініціативи й під командуванням Мономаха відбулося 5 великих переможних походів на степ. Після цього половецькі хани ще чверть століття не наслідувалися нападати на Русь.

У 1113 р. помер Святополк. Кияни не любили нещирого й скупого князя, котрий благоволив лихварям і сам спекулював сіллю. Його смерть збурила повстання в Києві. Віче із заможних городян покликало на престол Володимира, але той не одразу погодився. Немолодий вже князь вагався, чи варто брати на плечі важку ношу керівництва державою. Тільки друге

посольство переконало його. Мономах вокняжився в Києві й просидів на престолі до смерті (1125).

Володимир відновив єдиновладну монархію, при цьому визнав за краще не порушувати проголошених за його ініціативою рішень Любецького з'їзду: кожен володіє власною вотчиною. Але найменші спроби внести розбрат між князями, вийти з-під влади великого князя швидко й жорстоко придушувались.

За Володимира зміцнилися династичні зв'язки: сам він був одружений з дочкою англійського короля, сестра вийшла заміж за німецького імператора, донька – за угорського короля.

Син Володимира Мстислав (1125–1132) теж підтримував єдність Русі, гасив князівські чвари й дбав про консолідацію держави. За допомогою інших князів здійснив кілька успішних походів на половців, загнавши їх за Дон і Волгу, за що був прозваний літописцями Великим. Князь розвинув добрі стосунки з сусідами. Одна з його дочок вийшла заміж за норвезького короля Сігурда, друга – за датського короля Кнута Лаванда, третя – за майбутнього імператора Візантії Андроніка Комніна, четверта – за угорського короля Гейзу II.

Після смерті Мстислава Володимировича Русь, начебто несподівано, розпалася на півтора десятка князівств, володарі яких, принаймні частина з них, заходилися суперничати з великим князем київським. З 40-х рр. останній перетворився лише на формального главу держави.

Та цей процес, що дістав назву *феодальної роздробленості*, був цілком закономірним. Причини роздробленості полягали в тому, що впродовж другої половини XI – першої половини XII ст. у країні сформувався клас землевласників-феодалів. Вони стали значною економічною, а відтак і політичною силою. Суспільний поступ привів до вирівнювання соціально-економічного розвитку в центрі держави і в її окремих частинах. Якщо раніше політичне, суспільне, економічне й культурне життя зосереджувалось у Наддніпрянщині, то в XII ст. стрімко піднеслися осередки інших земель. Їхні князі й бояри почали вважати обтяжливою залежність від Києва, дбали здебільшого про власні володіння, їх дедалі менше цікавили загальноруські справи.

Передоднем роздробленості історики називають князювання на київському престолі Ярополка (1132–1139), брата Мстислава. Він не зміг зберегти єдиновладдя на Русі, зате одверто піклувався про інтереси свого клану, що викликало протидію інших членів великої родини Мономаха.

Проте Києворуська держава у середині XII ст. не розпалася. Змінилася лише форма її устрою. Відносно єдину й централізовану монархію змінила *монархія федеративна*. Державою спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів (так званий «*колективний сюзеренітет*»). Головні питання внутрішньої й зовнішньої політики розв'язувалися на з'їздах – *снємах*. Київ залишався стольним градом й мрією чи не кожного видного члена родини Рюриковичів. Суперництво за головний престол велося між двома князівськими кланами: Мономашичами й Ольговичами. З часом у це втрутилися й князі з роду галицьких Ростиславичів. Посівши ж престол, кожен князь перетворювався на активного поборника загальноруської єдності.

«*І настала смута в усій Руській землі*». Київ переходив з рук в руки (за сто років – 46 разів). Відособилися Новгородська й Полоцька землі, до яких ніколи не докочувалися хвилі половецьких вторгнень. Потім стали відносно самостійними Володимиро-Суздальська, Галицька та Волинська землі.

Процес подрібнення князівств характеризують наступні цифри: якщо на середину XII ст. їх налічувалося 15, то на середину XIII ст. – близько 50. Місцеві князі реформували державний апарат, створювали власні збройні сили. Князівства тепер ділилися на волості, куди князі призначали своїх *посадників*. Однак феодальна роздрібненість аж ніяк не була специфічною рисою Русі. На початку XII ст. в Європі не існувало жодної централізованої держави.

Складання української народності. Русь була федеративною та багатоетнічною державою. Враховуючи слабкий контроль центру над тими 15 слов'янськими племенами, що увійшли до її складу, говорити про консолідацію населення країни в єдиний давньоруський народ (зі спільною мовою, культурою та з чіткою етнічною самосвідомістю) недоречно. Місцеві розбіжності в побуті, звичаях, мовних діалектах, фольклорі в IX–XIII ст. були досить відчутними. Літописець повідомляв: «*Усі племена мали свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів*». Простори держави були заселені нерівномірно, а окремі частини розділені широкими і непрохідними лісами та болотами. Тож і територіальна єдність Русі була відносною.

Формування майбутньої української народності відбувалося на основі південно-західних племінних союзів (полян, древлян, сіверян, тиверців, волинян, уличів, дулібів, білих хорватів), котрі займали Київську, Чернігово-Сіверську, Переяславську, Волинську, Галицьку, Подільську землі, а також Буковину і Закарпаття. А на Середній Наддніпрянщині, в Київській землі, утворилося етнічне осердя українського етносу, навколо якого поступово згуртувалося населення інших південноруських земель. Видатною є роль Києва у цьому процесі. При цьому південноруські землі вже у VIII–IX ст., як

і згодом, випереджали північні в соціально-економічному та культурному розвитку років на сто, а то й на двісті.

Показово, що українська мовна специфіка виразно простежується у письмових джерелах Галичини, Києва, Чернігова ще з XII–XIII ст.

Стосовно назви «Русь» в історичній літературі точилося багато суперечок. Сучасні науковці вважають, що це слово – іраномовного походження, пов'язане з назвою сарматських племен (*роси, росомани, роксолани*). На межі VIII–IX ст. воно поширилося на Середньому Дніпрі, і літописні поляни стали називатися, як повідомив давній автор, *руссю*. З часом ця назва поширилася й на інші племена, що увійшли до складу Київської князівської держави. Вірогідно, зі словом «русь» пов'язані й давні назви річок зазначеного регіону – Рось, її приток Росави й Роставиці.

Гіпотеза про норманське коріння слова «русь» не може вважатися прийнятною, оскільки жодного племені чи народу під назвою «*руси*» не було відомо у Скандинавії і про нього не згадує жодне древньонормандське джерело, включаючи саги. Крім того, один із найдавніших ісламських письменників Ібн-Хордадберг (бл. 840–880) чітко називає русів слов'янським племенем.

Назва «Україна» є історично пізнішою. У 1187 р. її вперше фіксує Київський літопис. Спочатку вона вживалася для визначення земель порубіжжя.

За Середньою Наддніпрянщиною раніше, ніж за іншими землями Південної Русі, закріпилося імення «Україна», яким пізніше, з XVII ст., стали позначати етнічну територію українського народу. Хоча ще до цього вживалася назва «*народ український*». Наприклад, чи не першим, наприкінці XVI ст., її почав застосовувати київський католицький єпископ, українець за походженням Й. Верещинський. Цим терміном він позначав усе українське населення, використовуючи його замість поширених назв географічного походження: «*подоляни*», «*волинці*» тощо.

Розпад Русі у XIII–XIV ст. не призвів до суттєвих змін населення в Україні. На це вказує, зокрема, антропологічний тип більшості українців, єдиний для княжої, козацької і сучасної України. Українська людність XVI–XVIII ст. усвідомлювала себе прямим нащадком Київської держави. Як і тоді, українці продовжували називати себе *руським народом*. Вони добре усвідомлювали свою окремішність від сусідів – *литвинів* (білорусів) та *москалів* (росіян).

Отже Київську Русь, козацьку та сучасну Україну можна вважати послідовними, генетично пов'язаними фазами життя одного етносу –

українського народу. Це не слід розуміти так, що людність Південної Русі – то українці. Головні риси українського етносу на той час лише формувалися. Тому південних русичів правильніше вважати *праукраїнцями*.

Варто пам'ятати, що слов'янські племена території сучасної України постали під сильним впливом іранських народів Надчорномор'я (скіфів, сарматів) та греко-візантійської цивілізації. Своєрідність білоруської нації спричинило формування на слов'янській основі (племена кривичів, дреговичів і радимичів) з участю балтських елементів. Подальший їхній розвиток відбувався у складі Київської Русі, а пізніше – Литовсько-Польської конфедерації. Становлення російського етносу почалося в ході слов'янської колонізації (ільменські словени, в'ятичі) лісових обширів, заселених балтськими й угро-фінськими племенами (чудь, весь, мордва та ін.). Згодом, у XIII–XV ст. великий вплив на росіян справили контакти з татарами. Власно російська історія почалася з відокремлення у XII ст. Володимиро-Суздальського князівства.]]

Навала орд Батия. Наприкінці XII у степах Монголії склалася сильна протодержава, яка за своєю соціальною сутністю була родоплемінною. Велике й могутнє об'єднання союзів племен очолив Темучін, у 1206 р. обраний *Чингіс-ханом* (великим ханом). Майже одразу монгольська верхівка розпочала завойовницькі війни проти сусідів, загарбавши країни Середньої Азії. 1223 р. у битві на р. Калці, недалеко від пониззя Дніпра, 25-тисячне монгольське військо на чолі з Джебе й Субедеєм розгромило дружини південноруських князів, підтриманих половцями. Поразка була жахливою: загинуло 9 князів та 90% руських воїнів.

То була лише розвідка боєм. Через півтора десятиліття онук Чингісхана Батий, якому дід заповів похід на Захід і *«подарував»* ще не завойовану Європу, розпочав вторгнення за Волгу. Наприкінці 1237 р. величезне добре вишколене кінне військо (від 150 до 200 тис. воїнів) вдерлося на руські землі.

Батієва навала застала Русь роз'єднаною і страшенно ослабленою, загрузлою в міжкнязівських чварах, у зіткненні егоїстичних інтересів різних кланів. Князі знали, що монголи готуються до походу, але, поглинені ворожнечею, нічого не вдіяли, щоб об'єднати сили. Нечисленні княжі дружини, навіть за підтримки погано озброєного й наспіх зібраного міського ополчення, не мали змоги стримати натиск ворога, що мав перевагу в десятки разів.

Протягом кінця 1237 – зими й весни 1238 рр. монголи здобули штурмом, розграбували й спалили Рязань, Владимир-на-Клязьмі, Ростов, Углич, Твер та інші міста. Заледве не всіх їх мешканців завойовники винищили.

Майже рік потому (до весни 1239 р.) чужинські полчища провели в надчорноморських степах. Відпочивши й підгодувавши коней, вони захопили Переяслав, потім Чернігів. Далі Батий намірився захопити Київ. Однак кияни відмовилися здати місто на вимогу одного з його воєвод – Менгухана, а сам він на штурм не наважився.

Минув рік, і восени 1240 р. головні сили Батия оточили стольний град землі Руської. Облога тривала 74 дні. Кияни доблесно билися зі страшним ворогом, завдаючи йому значних втрат. Та перевага була не на їхньому боці. Основний удар монголи завдали з півдня, він припав на Лядські ворота. Не зупиняючись ні вдень, ні вночі, бухали тарани в браму і стіни фортеці, аж поки завойовники не змогли вдертися всередину. Це сталося 6 грудня. Дуже мало киян залишилося серед живих.

По здобутті Києва орди Батия ринули на захід. Вони заволоділи Галицькою і Волинською землями й у середині 1241 р. вторглися до Польщі та Угорщини, спустошивши їх. Але для завоювання Європи сил вже не вистачило: надто великих збитків зазнало військо монголів на Русі.

У 1242 р. Батий припинив похід на захід і, вогнем і мечем знову пройшовши руськими землями, привів свої орди у Пониззя Волги. Там монголо-татари заснували власну державу – *Орду* (в історичній літературі вона виступає під назвою *Золотої*).

Монгольська верхівка спочатку вела кочовий спосіб життя, замінивши в степах знищену нею половецьку аристократію. Основним населенням степової частини Орди залишались половецькі племена. Монголи не внесли істотних змін в етнічний склад населення степів. З часом Золота Орда перетворилась у тюрко-монгольську державу.

Після описаних подій Києворуська держава перестала існувати. На Русі встановилося важке й принизливе вороже панування. Тривало монголо-татарське іго довгих 238 років.

Татаро-монгольська навала значною мірою загальмувала соціально-економічний, політичний і культурний розвиток стародавньої Русі. Феодальна роздробленість була фактично законсервована, про відродження власної державності не могло бути й мови.

Тема: «Галицько-Волинська держава. Українські землі під владою Литви та Польщі (XIV- пер. пол.XVIIст.).»

План

1. Галицько-Волинське князівство.

2. Велике князівство Литовське.

3. Висновки до теми.

Ключові терміни та поняття: баскаки; двірський; Золота Орда; князівство; князь; королівство; король; привілеї; русини; самодержець; Тевтонський орден; хрестоносці; ярлик.

Основні дати та події: 1153–1187 рр. – князювання в Галичі Ярослава Володимировича (Осмомисла); 1199–1205 рр. – князювання в Галичі Романа Мстиславовича; 1199 р. – створення єдиного Галицько-Волинського князівства; 1202–1203 рр. – приєднання Київщини до Галицько-Волинського князівства; 1238–1264 – князювання в Галичі Данила Романовича; 1246 р. – посольство Данила Галицького до Орди; 1253 р. – коронація Данила Галицького та угода з Ватиканом; 1387 р. – Галичина і Холмщина увійшли до складу Польщі; 1316–1341 рр. – князювання Гедимінаса, Великого князя Литовського; 1345–1377 рр. – князювання в Литві Ольгерда Гедиміновича; 1362 р. – приєднання Києва до Литовського князівства.

Імена: Василько Романович; Володимирко Володаревич; Гедимін; Данило Романович (Галицький); Джанібек; Казимир III Великий; Лев Данилович; Любарт (Дмитро) Гедимінович; Ольгерд Гедимінович; Роман Мстиславович; Юрій I, Юрій II Болеслав; Ярослав Володимирович (Осмомисл).

Перевірте себе: В чому полягала головна особливість політичного життя Галичини в XII ст.? Кого з князів вперше було названо в літописі самодержцем руським? Які території включало Галицько-Волинське князівство в період свого найвищого розквіту? Коли і ким було засновано м. Львів? Як культурна спадщина Галицько-Волинського князівства вплинула на розвиток Молдавського князівства, інших європейських країн?

Поміркуйте: Чому I етап проникнення Литви на Русь називають «оксамитовим»? В чому проявився вплив державних традицій Київської Русі на Велике князівство Литовське? Чи сприятливими були умови для культурного і етнічного розвитку українців в складі Литовсько-Руського князівства? Які два погляди на політичну історію України періоду Великого князівства Литовського існують в сучасній історіографії, який із них поділяєте ви особисто?

Рекомендована література:

1. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. / О.Д. Бойко. - К.: Академвидав, 2008.

- 2.Винокур О., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
- 3.Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Л.Л.Залізняк. – К., 1994.
- 4.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 5.Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / М.Ф.Котляр. – К., 1998.
- 6.Котляр М.Ф. Данило Галицький / М.Ф.Котляр. – К., 1979.
- 7.Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П.Крип'якевич. – К., 1984.
- 8.Магочій Павло-Роберт. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007.
- 9.Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко, О. Іванюк. – 2-ге вид. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006.
- 10.Русина О. Україна під татарами і Литвою / О.Русина. – К., 1998.
- 11.Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
- 12.Чубатий М. Державно-правове становище українських земель Литовської держави під кінець XIV ст. / М.Чубатий. – К., 1991.
- 13.Україна крізь віки: У 15-ти томах.- К.,2000.

Галицько-Волинське князівство. Наприкінці X – в першій половині XI ст. адміністративним осередком земель Волині і Підкарпаття був Володимир – місто, що його заснував і назвав власним ім'ям князь Володимир Святославич. Він передав управління краєм своєму сину Всеволодові. Місто Володимир стало осередком єпископства і головним центром розвитку культури у регіоні.

По смерті Ярослава Мудрого з початком феодальної роздробленості Галицьке князівство відокремилося від Києва. Першими галицькими князями були нащадки онуків Ярослава – Ростиславичі, а на Волині – Мстиславичі, які вели свій родовід від Володимира Мономаха.

У 1084 р. в Галичині утворилися три князівства, в яких запанували брати Ростиславичі. Найстарший з них Рюрик володарював у Перемишльському князівстві, куди входили землі над Сяном і Верхнім Дністром, приблизно до р. Стрий. Василькові належало Тербовельське князівство, що включало Поділля, Буковину, східну частину українських Карпат. На північ від нього лежало Звенигородське князівство. Воно припало третьому братові, Володареві, який після смерті Рюрика став князем і у Перемишлі. В 1099 р. він, спільно з Васильком, переміг військо угорського короля в битві під

Перемишлем. На деякий час це припинило напади Угорського королівства на Підкарпаття.

Син Володаря Володимир, якого літопис називає Володимирком (1124–1153) об'єднав Перемишльську, Тереховельську, Звенигородську землі у складі одного князівства. У 1144 р. він зробив своїм столичним містом Галич над Дністром. Лише у Звенигородському князівстві деякий час правив його племінник Іван Ростиславич (Іван Берладник). У 1145 р. відбулося повстання містичів Галича, які *«ввели у місто»* звенигородського князя. Проте внаслідок кровопролитної боротьби Володимиркові вдалося не тільки витіснити Івана з Галича, а й приєднати до своїх володінь Звенигород.

Особливістю політичного життя Галичини був значний вплив боярства, яке формувалося не з князівської дружини, як в інших землях, а з родоплемінної знаті. Могутність великих бояр у Галицькій землі пояснюється не тільки різноманітністю їхніх прибутків (розвинуте сільське господарство, солеварні промисли, торгівля), а й тим, що в ході боротьби за утвердження своєї династії на Прикарпатті Ростиславичі мусили залучити на свій бік місцеву боярську верхівку. Для цього існував єдиний шлях – надання посад і, головне, маєтків, які стали базою зростання впливу боярських родів, дали їм потім змогу протидіяти спробам зміцнення князівської влади (боярство могло дозволити собі утримання навіть власних бойових дружин). На жаль, нерідко найбагатші бояри вважали більш вигідним для себе іноземне покровительство. Вони виходили з того, що правителям-чужинцям важче, ніж своїм, домогтися підтримки широких кіл населення, і це спонукатиме тих давати привілеї боярам, як головній своїй опорі.

Розквіту Галицьке князівство досягло під час правління Володимиркового сина Ярослава Осмомисла (1153–1187). Його володіння сягнули вздовж Дністра досить далеко на південь, навіть землі в нижній течії Пруту й Дунаю опинились у певній залежності від Галича. Зросло значення Дністра у міжнародній торгівлі, що, в свою чергу, сприяло розвитку князівства: будувалися нові міста, фортеці.

Успішними були походи Ярослава проти зовнішніх ворогів. Так, у 1183 р. він взяв у полон 12 половецьких ханів. Галицький князь користувався авторитетом на міжнародній арені, підтримував дипломатичні взаємини не лише з сусідами, а й із Візантією, Священною Римською імперією.

Незважаючи на міжусобні війни між окремими князями, Волинська і Галицька земля здавна підтримували якнайтісніші економічні та культурні взаємини. Ці взаємини стали передумовою об'єднання Волині й Галичини в одному князівстві.

На Волині влада часто переходила з рук в руки. Внук Мономаха Ізяслав Мстиславич, який князував у Володимирі протягом 1136–1142 і 1146–1154 рр., а пізніше його син Мстислав Ізяславич, спиралися на свої володіння, ведучи змагання за утвердження на київському престолі. Боротьба за зміцнення Волинського князівства була нелегкою, і воно час від часу перетворювалось у своєрідну федерацію менших удільних князівств. Князі, які прагнули вести самостійну політику, були в Луцьку, Пересопниці, Дорогичині, а в окремі періоди – також у Бузьку, Червені та інших містах. Після смерті в 1170 р. Мстислава Ізяславича Волинь поділили його сини: Роман став князувати у Володимирі, Володимир у Бересті, Святослав у Червені, Всеволод у Белзі.

Після смерті Ярослава Осмомисла у 1187 р. галицький стіл посів його позашлюбний син Олег. Проте галичани повстали проти нього на користь законного правителя – Володимира, старшого сина Ярослава. Згодом невдоволені правлінням Володимира бояри намагалися запросити на князівство волинського князя Романа Мстиславича. Та Володимир, спираючись на підтримку німецького князя Фрідріха Барбаросси і польського короля Казимира, повернув собі князівський стіл.

Лише в 1199 р., після смерті Володимира Ярославовича, останнього представника династії Ростиславичів, Романові Мстиславичу (1199–1205), спираючись на дружинників, міщан і частину боярства, вдалось домогтись сполучення під своєю владою Волині й Галичини в одне князівство.

Формуючи централізовану державу, Роман рішуче виступив проти опозиційно до нього налаштованої частини галицького боярства. Сміливий воїн, талановитий політик, жорстокий володар, він здійснив успішні походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців, чим підніс міжнародний авторитет держави. У 1202–1203 рр. князь поширив свою владу на Київщину та Переяславщину. Кияни охоче перейшли на бік Романа і відчинили йому Подільські ворота міста.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави стало подією великої історичної ваги. На заході Південної Русі виник могутній осередок державності, що за своїми розмірами не поступався Священній Римській імперії. Це докорінно змінило політичну ситуацію в країні: центр політичного та економічного життя Київської Русі фактично перемістився на західноукраїнські землі.

Недаремно літописець називав Романа «великим князем», «царем на Русі», «самодержцем всея Русі», причому слово «самодержець» вперше в літописі застосовано саме щодо нього. Цей титул, перекладений з грецького титулу візантійських імператорів – *автократор*, засвідчив зміцнення позиції князя, підпорядкування ним непокірних боярських угруповань. Саме у Романа

Мстиславича шукав притулку імператор Візантії Олексій III Ангел після захоплення Константинополя хрестоносцями.

Із щирою приязню писав автор літопису, що великий князь Роман *«одолів усі поганські народи, мудрістю розуму додержуючи заповідей Божих. Він бо кинувся на поганих як той лев, сердитий же був як та рись, ...переходив землю їх як той орел, а хоробрий був як тур, бо він ревно наслідував свого предка Мономаха...»*

В 1205 р. під час війни з Польщею Роман потрапив у засідку і загинув. Після цього потужне державне утворення фактично розпадається.

Бояри Галичини, не зацікавлені у відновленні єдиного Галицько-Волинського князівства, організували заколот. Вдова Романа Мстиславича Ганна з малолітніми синами Данилом (4 роки) і Васильком (2 роки) змушена була тікати з Галича у Володимир-Волинський, а потім у Польщу. Почався період міжусобних воєн та іноземного втручання.

Втягнення іноземних покровителів-угорців, а пізніше і поляків у внутрішні конфлікти боярства з князями вело до зміцнення позицій бояр і до небаченого в інших князівствах загострення їх боротьби з князівською владою. Ось що трапилось, скажімо, під час короткого правління в Галичині трьох синів Ігоря Святославича, внуків по матері Ярослава Осмомисла. Бояри самі запросили їх, сподіваючись, що князі з Сіверської землі стануть слухняним знаряддям у їхніх руках. Коли ж Ігоровичі стали домагатись реальної влади, розгорілась боротьба не на життя, а на смерть. Ігоровичі влаштували розправу над великими боярами, і *«вбито їх було числом 500, а решта розбіглися»*. В 1211 р. бояри, запросивши на допомогу угорське військо, захопили двох Ігоровичів і *«повісили задля помсти»*. Через два роки провідник боярства Володислав Кормильчич насмілювався сісти на князівському престолі – це був єдиний випадок титулування князем людини з-поза династії Рюриковичів.

У 1214 р. з допомогою частини бояр угорці, які вступили в союз з Краківським князівством, захопили Галич і проголосили *«королем королівства Галицького»* п'ятирічного угорського королевича Калмана (Коломана), якого одружили з дворічною польською княжною Саломеєю.

Як тільки княжичі Данило і Василько підрости, вони розпочали з боярством тривалу і запеклу боротьбу за престол Волині, а пізніше і Галичини. Оскільки політично безпринципні боярські угруповання йшли на угоди з угорськими феодалами, які прагнули до захоплення Галичини й Волині, боротьба княжичів проти бояр, за об'єднання галицько-волинських земель набрала характеру визвольної війни за державну незалежність. Молоді Романовичі спирались на широкі кола населення і на ту частину бояр,

що розраховувала на покровительство князів. Союз князівської влади, боярства, що їй служило, і міської верхівки був спрямований на встановлення такого варіанту державного ладу, який значно більше відповідав потребам економічного і культурного розвитку, ніж боярська олігархія.

Княжичів підтримали міські купці і ремісники, в тому числі іноземні поселенці у деяких найбільших містах (вірмени, німці та ін.). Вони були прихильниками не боярського свавілля, а міцної князівської влади (лише пізніше, коли держава ослабла, міські колонії католиків стали орієнтуватися на своїх одновірців – іноземних агресорів). Для перемоги Романовичів мала істотне значення також позиція селян-общинників, що входили до княжого пішого війська. Зміцнення боярства не віщувало смердам нічого доброго, а ілюзії щодо «*доброго князя*» уже в той час були поширені в народі.

Від чужоземної окупації визволив галичан новгородський князь Мстислав Удатний, який разом з Данилом (одруженим з його дочкою) успішно відбив наступ угорського і польського військ. Однак пізніше Мстислав передав князювання не цьому зятеві, а молодшому угорському королевичеві Андрію, одруженому з його другою дочкою. Врешті, після наполегливих зусиль Данилові вдалося утвердитися на Волині, звідкіля він повів наступ на Галицьку землю. В 1230 р. князь витіснив угорців із Галича, але не зміг втриматися в місті. Це повторилося 1233 р.

Лише у 1238 р. Данило зміг оволодіти Галичем, перемігши об'єднані сили тамтешнього боярства, угорських і польських феодалів. Волинські землі отримав Василько, хоч обидва князівства існували як єдине ціле.

У тому ж році Данило розгромив тевтонських рицарів Добжинського ордену, що захопили місто Дорогичин, і взяв у полон магістра ордену Бруна. За словами літопису, Данило напередодні проголосив: *«Не личить держати нашу батьківщину крижєвникам (хрестоносцям)»*.

Внутрішня політика князя була скерована на посилення держави. Він намагався створити центральний апарат управління з вірних собі бояр. Вдосконалення системи керівництва державою відбувалося у напрямку до спеціалізації різних адміністративних ланок, у чому Данило спирався на досвід інших країн. Найпомітнішою фігурою, своєрідним заступником князя у військових, адміністративних і судових справах став *двірський*.

За князювання Данила розбудовувалися міста, поставали нові. У 1239 р. до князівства було приєднано Київ. Зміцнювалася православна церква, розвивалася культура.

Столицею свого князівства Данило обрав нову резиденцію Холм, де побудував оборонні споруди, церкви, заклав гарний парк. Літописець показує

планомірний, цілеспрямований характер містобудівельної діяльності Данила і його брата Василька Романовича. З їх наказу були споруджені міста-замки Данилів, Крем'янець, Угровеськ та ін. До міст Данило запрошував *«сідлярів, і лучників, і тульників, і ковалів заліза, й міді, і срібла, і життя наповнювало двори навколо замку, поля і села»*.

Проте діяльність Данила Галицького була перервана татаро-монгольською навалою. Зашкодити їй у князя не було сили. У 1240 р. Батий виступає на Київ, де правив Данилів воєвода – Дмитро, котрий і очолив оборону міста. Після тривалої облоги Київ був захоплений, пограбований і зруйнований ворогами. За легендою, воєводі Дмитру за мужність було збережено життя. Потім здобиччю завойовників стали Кам'янець, Ізяслав, Володимир, Галич.

Зруйнування міст і сіл, величезні людські втрати – все це завдало не-виправного удару економіці і культурі краю. Та Галицько-Волинська земля потерпіла порівняно менше, ніж східні князівства, що дозволило відразу після відходу орди приступити не тільки до відбудови зруйнованих міст, а й до спорудження нових. Зокрема, були зведені могутні укріплення Холма, збудовано Львів, який отримав назву на честь Данилового старшого сина Лева. Водночас князеві й далі доводилось воювати з непокірними боярами, котрі робили ставку на Ростислава Михайловича, князя чернігівського та його союзників.

Окрім татаро-монголів та лицарів-хрестоносців, Русь продовжували прагнути завоювати ще й польські та угорські феодали. Данилові Романовичу вдалося вгамувати їхні зазіхання, здійснивши успішні походи на Литву і Польщу. В 1243 р. він захоплює Люблін і Люблінську землю.

Не маючи змоги виставити достатньо надійний опір переважаючим силам Золотої Орди, Данило був змушений поїхати у 1246 р. на переговори до Батия в його столицю Сарай (поблизу гирла Волги). Хан прийняв руського князя з почестями, але сучасники розуміли, що ця поїздка означала визнання залежності від орди. *«О, гірша будь-якого зла честь татарська!»* – написав з цього приводу літописець. Данило дістав з рук Батия *ярлик* на княжіння. Однак подальша його діяльність засвідчує, що Данило пішов на підпорядкування ординцям з тим, щоб отримати передишку і зібрати сили для вирішальної боротьби.

Географічна віддаленість від Орди створювала для цього сприятливі умови: сюди майже не навідувались ханські намісники – *баскаки*, тут не здійснювалися тотальні переписи населення з метою обкладання даниною. Тож головний обов'язок князя полягав лише в наданні хану допоміжних збройних формувань під час його походів на Польщу та Литву.

Данило спорудив низку укріплених міст, які мали, за словами літопису, стати опорою «*проти безбожних татар*». Поступово, спершу дуже обережно, князь почав шукати союзників для боротьби з ординцями і уклав військові угоди зі своїми колишніми ворогами – польськими й литовськими князями та угорським королем.

Але головним спільником Данила Романовича у 1251 р. став володимиро-суздальський князь Андрій Ярославич, молодший брат Олександра Невського. Шлюб дочки Данила та Андрія скріпив союз двох найвпливовіших руських князів.

Ординці вирішили розбити русичів поодиночі та наслали на Андрія у 1252 р. величезне військо. Втративши престол, той змушений був втекти до Швеції.

Скориставшись скрутним становищем Данила Галицького, папа римський Інокентій IV пообіцяв оголосити хрестовий похід проти татар і коронувати князя за умови укладення унії руської православної церкви з католицькою. Намагаючись використати всі сили у боротьбі проти іга, Данило погодився. У 1253 р. в м. Дорогочині Данило був коронований папським легатом.

Показово, що західноєвропейські хроніки вже задовго до здійснення коронації називали Галицько-Волинське князівство *королівством*. Тож, надсилаючи в подарунок Данилові корону, папа рахувався з реальними фактами. Взаємини холмського двора з Римом мали політичний характер.

Однак плани хрестового походу залишилися не реалізованими. Не отримавши реальної допомоги, Данило розірвав угоду з Ватиканом і виступив сам проти Орди. Наприкінці 1254 р. його військо відвоювало землі вздовж Південного Бугу, Случі та Тетерева. Намірам Данила визволити Київ перешкодила зміна позиції литовського князя Міндовга, який розірвав військовий союз з Галицько-Волинським князівством. Протистояння Литві безперервно тривало впродовж 1255–1256 рр.

В 1258 р. татари на чолі з Бурундаєм повели масований наступ на князівство Данила і змусили його зруйнувати власні великі фортеці – Львів, Володимир, Лучеськ, Кременець. Збереглися лише оборонні споруди неприступного Холму.

У 1264 р. Данило Романович помирає. Починається поступовий занепад Галицько-Волинського князівства. Волинню до 1270 р. володів його брат Василько, а Галичиною та Холмщиною – сини Данила Лев, Мстислав і Шварно.

Лев (1264–1301) переніс столицю князівства до Львова. Домовившись із татарами, він здійснив спільні походи на Польщу, Литву, Угорщину, приєднавши до своїх володінь Закарпаття з Мукачевим та Ужгородом, а також Люблінську землю. Завдяки цьому територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю свою історію.

По смерті Лева його син Юрій I (1301–1308 чи 1315) знову очолив єдину Галицько-Волинську державу, оскільки після Василька династія Романовичів на Волині фактично не продовжилася. Столицею князівства став Володимир-Волинський.

Скориставшись з внутрішніх заколотів у Золотій Орді, Галицько-Волинське князівство змогло на деякий час знову пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Показником могутності Юрія I було те, що він теж прийняв королівський титул, іменуючи себе *королем Русі* (тобто, Галицької землі) і *князем Володимирії* (Волині). Йому вдалося домогтися від константинопольського патріарха встановлення у 1303 р. окремої Галицької митрополії, до якої входило кілька єпархій – володимирська, луцька, перемишльська, турівсько-пінська. Підпорядковувалась вона безпосередньо Вселенському патріархові в Константинополі (перед тим вся Русь входила до складу однієї митрополії – київської). Утворення Галицької митрополії сприяло розвитку традиційної культури і допомагало захищати політичну незалежність об'єднаного князівства.

У культурному житті Галицько-Волинської землі, як і всюди у той час, велику роль відігравали церковні установи – монастирі, єпископії, парафії. Освічені люди, знавці іноземних мов працювали в князівських і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. Велика книгописна майстерня діяла при дворі князя Володимира Васильковича. Він *«був книжник і філософ, якого не було у всій землі, і опісля нього не буде»*. Князь робив щедрі пожертви церквам. В Холмі за Лева Даниловича переписано два Євангелія, в яких типово народні українські мовні риси чітко проступають крізь церковнослов'янську основу тексту літургійних книг.

Літописання в Галицькій землі з'явилося рано. *«Повість про осліплення Василька»*, яка увійшла в *«Повість временних літ»*, – винятково талановитий твір.

Яскравий вияв високого рівня культури краю – архітектура. Будівництво велось переважно з дерева, кам'яними спершу зводилися лише храми, рідше князівські палати. Місцевий іконопис розвивався під впливом київського.

У культурі галицько-волинської доби ще виразніше, ніж раніше, спостерігалось оригінальне поєднання слов'янської спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою, країнами Сходу.

Сини Юрія I Андрій і Лев II (1308 чи 1315–1323) були останніми з роду Романовичів галицько-волинськими князями і правили разом. На міжнародній арені вони орієнтувались на союз з Тевтонським орденом. Це було корисно як для забезпечення торгівлі з Балтикою, так і у зв'язку з тим, що все більш відчутним ставав натиск на північні окраїни князівства Литви. Збереглась грамота Андрія і Лева 1316 р. про підтвердження союзу з Орденом, якому галицько-волинські князі обіцяли захист від Золотої Орди. Отже, хоч галицько-волинське князівство мусило визнавати формальну залежність від Орди, воно здійснювало цілком самостійну зовнішню політику.

Крім мирних угод з хрестоносцями, було досягнуто порозуміння з Литвою і Польщею. Польський король Владислав Локетко називав своїх східних сусідів-князів *«непоборним щитом проти жорстокого племені татар»*. Самі ж Андрій і Лев Юрійовичі титулували себе *«божою милістю князі всієї землі Русі, Галичини і Володимирії»*. Обидва князі померли одночасно за нез'ясованих обставин, існує припущення, що вони загинули у бою з татарами.

Дітей Андрій і Лев не мали, тож пряма лінія династії Романовичів на них увірвалася. Майже два роки галицько-волинський трон лишався без правителя. Лише у 1325 р. галицькі бояри запросили на княжий стіл 14-річного племінника Андрія та Лева Болеслава, який після переходу з католицької віри у православ'я отримав ім'я Юрій II Тройденевич. Юний правитель не став маріонеткою в руках бояр. Себе він називав *«божою милістю уроджений князь всієї Малої Русі»*. Юрій II урегулював стосунки з Золотою Ордою і Великим князівством Литовським, здійснивши у 1337 р. спільний з татарами похід на Люблін. Це в свою чергу викликало відсіч Польщі та Угорщини. Юрій II змушений був підписати Вишеградську угоду про те, що по його смерті трон перейде польському королеві Казимиру III. Галицькі бояри, не задоволені спробами князя запрошувати на державні посади католиків – чехів та німців, отруїли його у 1340 р.

Виснажлива боротьба із зовнішніми ворогами, гострі внутрішні конфлікти князів з боярами і війни князів між собою ослаблювали сили Галицько-Волинського князівства. Цим користувалися сусідні держави. Після смерті Юрія II того ж року польський король Казимир III напав на Львів, пограбував княжий палац на Високому Замку (звідки вивіз *«дві корони величезної вартості, оздоблені дорогими каміннями і перлами, а також мантію і трон»*), але скоро був змушений відступити. *«Управителем і старостою»*

Галицької землі став боярин Дмитро Детько. Очолені ним повстанці не тільки визволили власні землі, але й за допомогою татар спустошили територію Польщі аж до Вісли.

В той же час на Волині укріпився князь литовського походження Любарт (Дмитро) Гедимінович, який прийняв мову і звичаї місцевого населення. В боротьбі за галицькі землі, що йшла із змінним успіхом, симпатії більшості галичан були на боці Любарта. Все ж сили були надто нерівними. В 1349 р. Польща знову захопила Галицько-Холмське та Перемишльське князівства, і король Казимир III проголосив себе ще й *«правителем Королівства Русі»*, тобто Галичини.

З 1370 р. Галицьке князівство опинилось під владою Угорського королівства. В 1372–1378 і 1385–1387 рр. тут правив як васал угорського короля онімечений князь із Сілезії Володислав Опольський. Він прагнув незалежності від Угорщини і навіть почав карбувати у Львові монету з гербом Галичини і власним ім'ям. Однак у 1387 р. Галицька земля і західна частина давньої Волині (Холмщина) були надовго захоплені Польським королівством.

Належні раніше до Галицько-Волинського князівства землі між Дністром і Прутом, в тому числі територія сучасної Буковини, опинились у складі Молдавського князівства, яке сформувалось саме в цей час. Поряд з румунською більшістю, значну частину населення цього князівства становили українці, а деякі волості були цілком українськими. В устрої і правовій системі Молдавського князівства лишилося чимало рис, що зародились у Галицько-Волинському князівстві, навіть грамоти *господарів* (князів) Молдавії протягом тривалого часу укладались українською мовою.

Так, через сто років після занепаду Київської Русі, Галицько-Волинська держава припинила своє існування.

Велике князівство Литовське. Внаслідок Батиєвої навали Київ, колись могутнє місто, залишився лиш тінню колишньої своєї слави. Місто покинули багато бояр, великих купців, навіть православний митрополит. Протягом тривалого часу й князя Київ свого не мав. Майже 80 років титул володаря українських теренів належав монголо-татарам. Але внутрішні чвари між правителями Золотої Орди заважали їм здійснювати безпосереднє управління цими землями.

Довго так тривати не могло. Першими з такої можливості скористалися литовці – до XIII ст. відсталі язичницькі племена. Ще за часів Міндовга (1230–1263) вони рушили на західноруські (білоруські) землі. Під проводом наступника Міндовга Великого князя Гедимінаса (1316–1341) почалося включення до складу Литовського князівства сучасних українських теренів. З

метою збирання *«руських земель»* правитель застосовував як воєнні, так і дипломатичні й династичні заходи. Після раптової смерті Юрія II Болеслава на княжому столі Волині закріпився син Гедимінаса Любарт, котрий номінально вважався і галицько-волинським князем.

Крім того, Гедимінас, що іменував себе *«королем Литовців і Руських»*, вів активну боротьбу з Тевтонським орденом, завдав кілька поразок німецьким лицарям.

Справу батька продовжив князь Альгердас (Ольгерд Гедимінович, 1345–1377), який проголосив: *«вся Русь просто повинна належати литовцям»*. До 1350-х років він поширив свою владу на дрібні князівства, розташовані на лівому березі Дніпра, а в 1362 р. його військо зайняло Київ.

Експансії Литви сприяла слабкість Золотої Орди (після смерті хана Джанібека 1357 р. тут розпочинається хвиля міжусобиць, а в 1362 р. Орда розколюється на дві частини з кордоном по Волзі). У 1363 р. литовці рушили на Поділля, завдавши нищівної поразки татаро-монголам у битві біля Синіх Вод (басейн Південного Бугу).

Поступово підпорядкувавши значну частину Білорусі й України, Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі.

Цей перший етап литовського проникнення на Русь історики назвали *«оксамитовим»*. Українці охоче приймали прихід литовців, бо панування останніх було сприятливішим, ніж жорстоке ординське іго. Місцеве населення отримувало захист від нападів татар зі Сходу та Півдня, католиків – із Заходу. Тож опору литовцям воно не чинило, а часто навіть навпаки збройно їм допомагало у боротьбі з ворогом.

За браком людей литовці дозволяли місцевій українській знаті займати найвищі адміністративні посади. Руські князі та бояри на підставі угод з великим князем литовським служили йому як васали. Кредо литовців було: *«Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо»*.

Литовська верхівка сама досить швидко потрапляла під культурні впливи своїх слов'янських підданих, переймаючи мову й звичаї, адже в державі переважав українсько-білоруський етнічний елемент (майже 90% населення). Багато князів з династії Гедимінасів прийняли християнство. Так, 10 з 12 синів Альгердаса були православними. Навіть наприкінці XVI ст. у Литовській державі діяло 11 тис. православних церков і лише 700 костелів. Руська мова, а тогочасне населення Білорусі й України називали себе *русинами*, стала офіційною мовою в литовській державі.

Литовці запозичили руський досвід військової організації, будівництва фортець, налагодження податкової системи, формування структури князівської адміністрації. Державною правовою основою слугувала «Руська правда».

Литовські князі надавали *привілеї* – спеціальні особливі грамоти – окремим землям Русі. Хоча українські терени вважалися власністю династії Гедиміновичів, вони зберігали, особливо на перших порах, попередній політико-адміністративний устрій, певну автономію, давні місцеві звичаї. Тож майже до кінця XIV ст. Велике князівство Литовське виступало своєрідною федерацією земель-князівств, повноцінними, рівноправними суб'єктами якої були землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Поділля.

Всі ці факти дозволяють стверджувати, що Велике князівство Литовське багато в чому продовжило державні традиції Київської Русі. У цій новоутвореній країні від народу-завойовника, по суті, залишилася тільки назва. Навіть офіційний титул литовського князя починався словами: *«Великий князь Литовський і Руський»*.

В історичній науці сформувалися два напрями розгляду політичної історії України цього періоду. Згідно з поглядами багатьох російських істориків, у тому числі радянської доби, українські та білоруські землі були загарбані Литвою, а згодом відійшли до Польщі, тож протягом тривалого часу місцеве населення, спираючись на допомогу Московського князівства, вело боротьбу за звільнення, за об'єднання в єдину державу. Другий напрям представлений працями польських, литовських, багатьох українських та деяких російських дослідників. Вони розглядають Велике князівство Литовське і Московське князівство як дві рівноправні держави, дві Русі, що розвивалися осібно.

Висновки до теми. Прогресивний розвиток південної частини східнослов'янського соціуму свого найвищого рівня досягнув впродовж IX–XIII ст. Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії. Її внесок до середньовічного політичного, економічного, суспільного й культурного буття – надзвичайно вагомий. Вийшовши на світову авансцену з походів Аскольда на Константинополь і нажахавши своїх могутніх сусідів, Русь поступово перейшла від воєнних сутичок з суміжними країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Київські володарі уклали мирні й союзні угоди з Візантією й Германською імперією, Польщею й Угорщиною, Литвою та ятвягами, скріплюючи їх при потребі династичними шлюбами, що було тоді нормою міжнародних відносин. Вагому роль відігравала Русь у міждержавних відносинах, її втручання в той чи інший конфлікт бувало досить, щоб стримати його.

Навала орд Батия завдала непоправної шкоди Русі. Перестала існувати держава, загинули сотні тисяч людей, у вогні пожеж були знищені міста і села, палаци і храми, книги й ікони. Та руський народ зумів вистояти й відродити життя. Традиції Київської Русі виявилися досить міцними, вони здобули нове існування в матеріальній і духовній культурі українців. Історичний досвід Русі став також підґрунтям для державного будівництва литовців, росіян, білорусів.

Після занепаду Києва зросла роль Галицько-Волинського князівства як основного політичного центру південноруських земель. Об'єднавши всі етнічні українські терени, за винятком Чернігівського князівства, ця держава розвивалася на єдиній національній основі, тоді як Київська Русь була поліетнічною. Тож князівство формувало ідею державності на вітчизняних просторах, уберігаючи їх від поневолення сусідніми державами.

Позиція Галицько-Волинської держави суттєво впливала на політичні процеси в тогочасній Європі, а її правителі за часів розквіту князівства перебували серед найпомітніших постатей європейської політики.

Князівству належить почесне місце в формуванні української культури, в зміцненні її зв'язків з культурами інших народів. Продовжуючи кращі національні традиції, Галицько-Волинське князівство уникло однобічної орієнтації на Візантію та непродуктивних азійських впливів. Натомість воно збагатилося за рахунок надбань західноєвропейської цивілізації.

Занепад Київської Русі, а через 100 років і Галицько-Волинського князівства дав початок кардинальним змінам у становищі українських земель. З середини XIV ст. вони потрапили в політичну орбіту Литви, і хоча довгий час Велике князівство Литовське фактично продовжувало традиції Русі княжої доби, все ж вітчизняні терени вже не становили серцевину важливих політичних об'єднань. З культурної та економічної точки зору статус України поступово занепадав до рівня важливої, та все ж периферійної провінції. Місцева еліта мало-помалу асимілювалася з культурою та політичними системами чужоземних володарів.

Тема: «Походження козацтва. Польсько-католицький фактор в українській історії»

План

1. Вступ до теми. Україна у складі Речі Посполитої.

2. Українське козацтво.

3. Висновки до теми.

Ключові терміни та поняття: автокефалія; Військо запорізьке; воєводство; городові козаки; греко-католицька церква; Запорозька Січ; католизація; католицизм; кіш; кляштори; коаліція; козацтво; козацька рада; козацька старшина; колонізація; конфедерація; костьоли; кошовий отаман; ленна залежність; Литовські статuti; магдебурзьке право; магнати; міщани; Московська Русь; пани; полки; полонізація; реєстр; реєстрові козаки; республіка; Річ Посполита; сейм; селяни; січовики; слободи; унія; уходи; фільварки; «церковні люди»; цехи; шляхта.

Основні дати та події: 1340–1366 р. – експансія Польщі на Галичину і Волинь; 1370–1392 рр. – князювання Ягайла, Великого князя Литовського; 1385 р. – Кревська унія; 1413 р. – Городельська унія; 1401 р. – Віленська унія; 1410 р. – Грюнвальдська битва; 1443 р. – заснування Кримського ханства; 1463 р. – створення Львівського братства; 1480 р. – кінець ординського іга; 1506–1548 рр. – Сигізмунд, Великий князь Литовський; 1508 р. – повстання під проводом М. Глинського; 1553–1554 рр. – заснування січі на о-ві Мала Хортиця; 1569 р. – Люблінська унія; 1572 р. – створення козацького реєстру; 1580 р. – відкриття Острозької академії; 1596 р. – Берестейська унія.

Імена: Вітовт; Вишневецький Дмитро (Байда); Вишневецький Олександр; Глинський Михайло; Іван III; Казимір III Великий; Острозький Костянтин (Василь); Острозький Олександр; Свидригайло; Сигізмунд I; Федоров Іван; Ядвіга; Ягайло (Владислав II Ягелл).

Перевірте себе: Коли почалася польська експансія на руські землі? Яких ще сусідів мало Русько-Литовське князівство і в яких стосунках з ними перебувало? Коли Московія перебрала функції «збирання руських земель»? Що мають на увазі під терміном «католизація»? На які соціальні верстви поділялось суспільство в XV–XVI ст.? Коли і з яких причин виникло козацтво?

Поміркуйте: Порівняй умови етнокультурного розвитку українців під владою Литовсько-Руського князівства і Польщі. Яку з уній, укладених між Польщею і Литвою можна назвати династичною? Яку – державною? Яку – церковною? Які позитивні або негативні наслідки мали унії для населення українських земель? Чому українське козацтво посіло те місце, яке в інших країнах належало дворянству?

Рекомендована література:

1. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995.
2. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
3. Винокур О., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
4. Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво / В.А. Голобуцький. – К., 1994.
5. Горбань В.І., Нагорна Т.В. Проблема походження козацтва в історичній науці: Навч. матеріал. – Полтава, 1998.
6. Гусєв В. І. Історія України: навч. посіб. / В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький – К.: Вища школа, 2003.
7. Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
8. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Л.Л. Залізняк. – К., 1994.
9. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
10. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006.
11. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Д.С. Наливайко. – К., 1992.
12. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
13. Щербак В.О. Українське козацтво: Формування соціального стану (Друга половина XV – середина XVII ст.) / В.О.Щербак. – К., 2000.
14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х томах / Д.І. Яворницький. – К., 1990–1993.

Вступ до теми. Попри всі свої недоліки Велике князівство Литовське протягом двох століть створювало для українського народу сприятливі умови існування. Слов'янські князі хоч і підпорядковувалися литовцям, однак мали великий вплив у суспільній, економічній, релігійній та культурній царинах життя. Перехід українських земель до Польщі поставив під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільності. Водночас під владою Речі Посполитої нечувано зміцніли економічні зв'язки українських теренів із Заходом. В нових, надзвичайно тяжких умовах національного та релігійного гноблення єдиною силою, спроможною відстоювати інтереси свого народу, боротися за політичне самовизначення, згуртовувати довкола себе український соціум, стало запорізьке козацтво.

Україна у складі Речі Посполитої. Наступ Польщі на західні землі України розпочав король Казимир III Великий, у квітні 1340 р. вступивши в Галичину. Місцеве населення не захотіло сприйняти цю владу. Невдовзі галицькі бояри відновили своє правління краєм. Їх підтримала у цій боротьбі Литва.

Протягом понад двох десятиліть поляки у союзі з угорцями билися з литовцями, підтримуваними більшістю українців, за Галичину й Волинь. Називалося це хрестовим походом проти язичників-литовців та схизматиків-православних. Нарешті, у 1366 р. Казимир III підпорядкував собі майже всі зазначені землі. Територія Польщі зросла приблизно в 1,5 рази. Лише частина Волині залишилася під владою Литви.

Спочатку поляки дуже обережно впроваджували свої порядки, та досить швидко почався наступ на православ'я, підтриманий папою римським, а також впровадження латини як офіційної мови. Фактично західноукраїнські терени перетворювались на польську провінцію, тут нав'язувались чужоземні правова та адміністративна системи. Всі привілеї та права надавалися винятково польській знаті та католицькому населенню.

Обидві держави, і Литва, і Польща, перебували під загрозою з боку Тевтонського ордену. Литва, виснажена експансією на схід, крім того страшилася зростання могутності Московського князівства. Поступово визріла ідея її об'єднання з Польщею. В 1385 р. у невеликому білоруському місті була укладена Кревська унія: за руку польської королеви Ядвіги, що означало титул короля Польщі, литовський князь Ягайло (1377–1392) зобов'язувався приєднати землі Литви та України до Польської корони й навести литовців у католицизм.

Разом з литовськими присяжні грамоти на вірність польському королю підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі. Однак спроби швидкого впровадження в життя умов унії посилили опозицію в середовищі литовської та руської верхівок. Очолив спротив князь Вітовт (1392–1430), кузен Ягайла. У 1392 р. Вітовт змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством Литовським. Від польського короля Вітовт був залежним на *ленних* засадах, що означало право влади над даною територією за умов виконання військової або адміністративної служби.

Вітовт був здібним та енергійним правителем. Намагаючись зміцнити внутрішню політичну єдність власної держави, він запровадив управління своїх намісників в удільних руських князівствах, що звело нанівець колишню їхню автономію.

Князь прагнув витіснити татар з Причорномор'я, однак у битві з татарським військом 12 серпня 1399 р. на Ворсклі зазнав нищівної поразки.

Це змусило його дати клятву на вірність Ягайлові. У 1401 р. він підписав договір (Віленська унія), згідно з яким великокняжа влада в Литві та землі, у тому числі українські, після смерті Вітовта мусили повернутися Ягайлові.

Військо Вітовта взяло участь у формуванні польсько-литовсько-руської армії, що виступила проти Тевтонського ордену. Очолив цю армію Ягайло, який, ставши польським королем й охрестившись, отримав ім'я Владислава II Ягелла. 15 липня 1410 р. під Грюнвальдом об'єднані сили оточили й завдали нищівної поразки тевтонському війську.

За Городельською угодою 1413 р. Вітовт домігся, щоб Литовське князівство й після його смерті зберігало автономію (на основі васальної залежності від польського короля). Водночас ця унія обмежила участь православних у державному управлінні: лише католики могли бути представлені у великокняжій Раді. Знать же католицького віросповідання Великого князівства Литовського зрівнялась у правах зі шляхтою Королівства Польського, що вбило клин між литовськими феодалами та православним руським народом і його знаттю.

Розширенню сфери впливу католицизму сприяла роздача католицькій церкві українських земель, заснування кількох католицьких єпископських кафедр.

У 1420-х рр. Вітовту вдалося розширити кордони свого князівства на півдні аж до узбережжя Чорного моря. Площа цієї держави становила близько 800 тис. кв. км (для порівняння: теперішня Литва має площу 65,2 тис. кв. км).

Після смерті Вітовта в 1430 р. українці, спираючись на підтримку деяких литовських магнатів, обрали великим князем литовським молодшого брата короля Ягайла – Свидригайла, сіверського князя, який підтримував тісні зв'язки з українським православ'ям. Побоюючись втрати частини земель, поляки окупували Поділля та Волинь. Водночас вони підбурили частину литовців обрати великим князем Сигізмунда, молодшого брата Вітовта. Якійсь час між цими сторонами тривали сутички, та потім почалися переговори, в яких взяв гору Сигізмунд (1506–1548), котрий тримався пропольської політики.

Тільки за часів більш як 40-річного правління Сигізмунда I, коли вдалося добитися політичної стабільності, об'єднати зусилля для боротьби проти зростаючої татарської загрози, ідея унії вкоренилася у свідомість української політичної верхівки.

Кілька слів про сусідів князівства Литовського. В 1443 р. в результаті ослаблення центральної влади Орди, татарська знать, що населяла Крим,

заснувала незалежне Кримське ханство. З 1475 р. воно стає васалом султанської Туреччини. В середині XV ст. кримські татари починають здійснювати регулярні набіги на території Причорноморських степів й України, що знаходились під владою князівства Литовського. Великі набіги здійснювалися в середньому раз на 10 років, менші – щорічно. Кожний вершник мав від 2 до 6 коней. Не сходячи з сідел майже цілодобово, пересідаючи на ходу з одного коня на другого, татари за короткий час переходили значні відстані. Їхні набіги відзначалися несподіваністю і швидкістю.

Під час набігів татарська орда, розділившись на багато загонів, захоплювала величезні простори і досягала найбільш глибинних районів Польщі, Литви, України і Росії. Так, у 1527 р. татарське військо досягло Пінська і Любліна, в 1571 р. – спалило і розграбувало Москву.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. на основі Московського князівства утворилася єдина Російська держава. Важливим етапом на шляху її зміцнення було повалення в 1480 р. ординського іга.

Князь Іван III офіційно проголосив своїм головним завданням боротьбу за «збирання» всіх земель Київської Русі, вважаючи їх своєю «вотчиною». Вже в 1487 р. він спробував дипломатичним шляхом примусити Литву визнати за ним титул *«государя і великого князя всея Русі»*, однак зазнав невдачі.

У 1494 р. великий литовський князь Олександр, намагаючись уникнути конфронтації з Московщиною, вирішив узяти шлюб з дочкою Івана III. Згідно з укладеним договором відбувся перехід статусу збирача всіх руських земель до Московської Русі. Проте тиск на Литву не припинився: Іван III звинуватив зятя у тому, що він пригноблює православних. Це стало приводом до початку в 1498 р. російсько-литовської війни, успішної для Росії, яку підтримала певна частина українських та білоруських феодалів Литовської держави.

Взагалі, польський тиск і вплив негативно позначилися на мирних раніше взаєминах між литовцями та українцями. Вибух невдоволення української знаті стався у 1508 р., коли впливовий магнат Михайло Глинський організував, за участю козаків, антилитовське повстання. Проте того ж року сильне польсько-литовське військо змусило Глинського втекти до Москви.

На початок XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське близьке до занепаду. У 1522 р. Москва відбила в нього Чернігів і Стародуб на північному сході України, а в 1549 та 1552 рр. воно постраждало від двох великих вторгнень татар. Криза досягла своєї критичної межі під час війни з Московським царством, що тривала з 1562 до 1570 рр. Тепер вже Литва дивилася на Польщу як на свого рятівника.

1 липня 1569 р. була укладена Люблінська унія, внаслідок підписання якої утворилася *Річ Посполита* (в перекладі з польської – «Республіка»). Нова держава мала єдиного виборного короля, сейм, грошову та податкову системи, здійснювала єдину зовнішню політику. Велике князівство Литовське певною мірою зберігало свою автономію, зокрема місцеве врядування, військо, скарбницю та систему судочинства. Та тепер, до Польської корони відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям. І вже Річ Посполита стала найбільшою в Європі державою.

Варто зазначити, що українська знать підтримувала ідею унії, оскільки прагнула здобути права, якими користувалися польські шляхтичі (приміром, не сплачувати деякі податки). Польща, котра перебувала на вершині економічної та політичної могутності, приваблювала й тим, що могла забезпечити захист від набігів кримських татар.

Після 1569 р. українські землі Польщі було поділено на 6 воєводств: Галицьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське та Белзьке, чим ліквідовувалися залишки адміністративної системи давніх руських князівств. Внаслідок частих набігів татар Київське воєводство, найбільше за площею, фактично знелюдніло – осіле населення відходило на північ та захід.

Впродовж XIV–XV ст. на теренах України сформувалися три суспільні стани: *шляхта* (знать, що отримувала привілеї за службу королю чи великому князеві), *міщани* (мешканці міст) та *селяни*. Останні складали майже 80% всього населення. Колективістську общинну форму землекористування було зламано, запроваджувалося наділення землею кожної сім'ї. Водночас селяни мусили нести повинності перед феодалами, спершу досить невеликі: за право користування землею справляли відробіткову або натуральну ренту.

З метою колонізації Південно-Східної України оголошувалися «*слободи*» – пільги від панщини та повинностей на 10–20 років, чим користувалося багато селян.

Окрему, і досить численну, суспільну верству населення становило православне духовенство – «*церковні люди*».

Важливе значення в житті населення України мав кодифікований збірник законів, відомий під назвою *Литовський статут* (перше видання – 1529 р., доповнювався у 1566 та 1588 рр.). Він опирався на «Руську правду» і включав елементи звичаєвого права, а також підтверджував шляхетські права й впроваджував нові юридичні поняття, що походили з Німеччини. До речі, мешканці багатьох міст користувалися так званим *магдебурзьким правом*, яке передбачало самоврядування цих населених пунктів, можливість мати

власний суд, земельну власність та звільнення від феодалських повинностей. Львів його отримав ще у 1356 р., Київ остаточно – у 1497 р.

Однак українське населення міст було нечисленним, бо штучно обмежувалося польською владою. Проводився курс на усунення українців від участі в міському самоуправлінні, яке в найбільших містах почало зосереджуватися в руках поляків. Чинилися перешкоди при вступі до *цехів* – фахових ремісничих об'єднань, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею, що могло забезпечити вищий, ніж у селян, рівень життя. Внаслідок цього в економічному житті великих міст провідну роль почали відігравати, крім поляків, представники інших національностей (вірмени, євреї).

Здійснювалася фактична ліквідація православної віри (закриття православних храмів і монастирів, масове спорудження *костьолів* і *кляшторів* (монастирів), знущання над релігійними почуттями православних, насильницьке обертання в католицизм чи уніатство тощо). Православні релігійні процесії перебували під заборобою, а православне міщанство примушували платити повинність католицьким священикам. Православним єпископам заборонялося засідати в сенаті.

Протиріччя між українцями і поляками наростали. Унаслідок зернового буму XVI ст. в Західній Європі, спричиненого притоком з Америки золота й срібла та стрімкого зростання цін на харчові продукти, економіка України, як і власне польська, стала вкрай неврівноваженою, однобокою, адже майже вся господарська діяльність зосередилася на виробництві сільськогосподарської продукції. Водночас міста й промисловість почали занепадати.

Поряд із порушенням економічної рівноваги спостерігалися великі й дедалі зростаючі соціальні диспропорції: дворянство Речі Посполитої здобувало надзвичайні привілеї, в той час як умови життя селянства різко погіршувалися. Так, 1457 р. шляхта отримала право судити своїх селян. А 1505 р. сейм заборонив селянам кидати свої села без дозволу пана.

Землеволодіння магнатів та шляхти інтенсивно зростали. Наприклад, на Лівобережжі виникла своєрідна держава в державі, так звана «*Вишневещина*» з центром у Лубнах. Вона була закладена Олександром Вишневецьким, черкаським і канівським старостою. Основними джерелами зростання великого феодалного землеволодіння були великокнязівські дарування, захоплення феодалами общинних земель, купівля маєтків у інших власників, освоєння нових земель. На середину XVI ст. вільних общинних земель в Україні практично не лишилося.

Суттєвому збільшенню виробництва та вивозу зерна сприяло запровадження нової форми панських маєтків – *фільварків*. Ці багатогалузеві

господарчі комплекси базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали значні риси натурального господарства.

Оскільки влада, багатство та привілеї в Речі Посполитій все більше асоціювалися з поляками, то серед людей, котрі не могли ототожнювати себе з польською культурою, зростало невдоволення. А привілейований стан шляхти справляв значний асиміляторський вплив на українську знать. Внаслідок цього відбувалося масове її зречення православ'я, перехід у католицизм, а також на польську мову. Українці стрімко втрачали свою еліту – шляхту.

Все ж невелика купка українських магнатів лишалася відріданими своїй вірі: вони засновували у власних володіннях православні школи та друкарні. Найбільшим покровителем православної віри був князь К.Острозький (1527–1608) – *«некоронований король України»* – один з найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої. На Волині йому належало більше ніж 900 міст і сіл. У 1578 р. князь засновує друкарню, якою керував І.Федоров, у 1580 р. відкриває Острозьку академію.

В містах з другої половини XV ст. почали виникати православні братства, які протистоячи зростаючому тиску польсько-католицьких елементів, опікувалися вдовами й сиротами своїх померлих членів, підтримували шпиталі, засновували школи, надавали своїм членам безпроцентні позички. Значну роль у боротьбі за релігійну та професійну рівноправність українського громадянства, православних з католиками відіграло Львівське братство, засноване першим (1463 р.). У 1615 р. було засноване Київське богоявленське братство.

Братські школи ставали центрами формування нової української еліти, науковими осередками, кузнею політичних провідників, сприяли формуванню інтелектуального потенціалу нації, створювали передумови для відкриття навчальних закладів вищого типу (Київський колегіум).

Між православними українцями і католиками-поляками розгорілася справжня релігійна і культурна війна. Розвиваючись як боротьба передусім між різними вірами (у той час для всіх європейців релігія була основним ідеологічним питанням), вона поклала початок першій в українській історії великій ідеологічній дискусії. Мова йшла перш за все про те, котра з церков справді забезпечує спасіння душі – православна чи католицька.

Оскільки українці зазнавали утисків в Речі Посполитій, міщани – дискримінувалися в містах, а православна знать ігнорувалася при розподілі службових посад, кілька православних єпископів вирішили укласти між своєю церквою та Римом унію. Наприкінці 1595 р., після таємних

переговорів, двоє з них поїхали до Риму, де папа Клемент VIII проголосив офіційне визнання унії.

Католицька влада теж була зацікавлена у зближенні своєї та православної церков в Україні. У 1589 р. була проголошена автокефалія Московського патріархату, глава якого отримав титул патріарха Московського і всієї Русі. Отже Москва мала можливість втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої під приводом захисту православних.

Коли розійшлася звістка про укладену єпископами угоду з папою, православна громада вибухнула від обурення. Князь Острозький пригрозив Польщі підняти збройне повстання. Щоб розв'язати конфлікт, у 1596 р. в м. *Бересті* (нині Брест) був скликаний церковний собор – з метою об'єднати католицьку та православну церкви в Україні. Але наслідки Берестейської унії були прямо протилежні: при збереженні перших двох, виникла ще й третя церква – *уніатська*, або *греко-католицька*. Цей поділ українців на дві конфесії поклав початок багатьом різким відмінностям, які пізніше розвинулися між східними та західними українцями.

Релігійна полеміка кінця XVI – початку XVII ст. піднесла дедалі зростаючу напруженість між Польщею та Україною на високоемоційний ідеологічний рівень. Католицька Польща тепер поставала як цілковита протилежність українському суспільству.

Проте розглянутий період ніс не лише невдачі для українського суспільства: релігійна полеміка спричинилася до культурного піднесення, а ворожнеча з поляками сприяла чіткішому усвідомленню українцями своєї самобутності.

Починаючи з 1597 р. на засіданнях сейму та сенату Речі Посполитої українська православна шляхта повела боротьбу за захист своїх прав, проти наступу католиків та уніатів, які, користуючись підтримкою держави, отримали контроль над більшістю парафій, церковних урядів, прибирали до рук майно.

Безпосереднім приводом до розгляду «українського питання» на сеймі 1597 р. став арешт та знущання над екзархом Константинопольського патріарха Никифором, який активно підтримував православних у Бересті. Його звинуватили у шпигунстві на користь іноземної держави. Католицька більшість сейму не відгукнулася на вимогу православних делегатів припинити політичне переслідування. К. Острозький вимушений був порушити це питання на засіданні сейму. *«За віру православну чиниш наступ на права наші, ламаєш вольності наші і, кінець-кінцем, на сумління наше налягаєш, – звертався він до короля, – цим присягу власну ламаєш... Не тільки сам я, сенатор, зазнаю кривди, але бачу, що справа йде до*

остаточної загибелі всієї Корони Польської, тому що відтепер ніхто вже не застережений у своїх правах і вольностях, і скоро настане велика смута». Однак позитивне рішення ухвалене не було, Никифор помер в ув'язненні.

Надалі українські православні почали ретельніше готуватися до сеймів, виносити на них значиміші політичні питання, шукати союзників і вступати в коаліції. Так, на сеймі 1599 р. вперше виступила організована коаліція (*конфедерація*) православних і протестантів. На сеймі 1603 р. українці підкріпили свої вимоги демонстрацією військової сили – під командуванням О. Острозького (сина К. Острозького) до місця проведення сейму прибув двохтисячний загін.

Використовувалася й тактика компромісів. Король, потребуючи згоди сейму щодо витрат на війну зі Швецією, вимушений був піти на поступки православним. З-під влади уніатів дозволено було звільнити Києво-Печерський монастир, а право обирати його архімандрита отримали київська шляхта та духовенство, що сприяло перетворенню Києва на оплот православ'я в Україні. На сеймі 1607 р. король зобов'язався роздавати посади та маєтки православної церкви лише *«людям руського народу»* і *«чисто-грецької релігії»*, скасовував судові декрети проти православних осіб духовного звання.

У 1623 р. припинилося судове переслідування православної церковної ієрархії, що постала у 1620 р. за підтримки козаків. Проте рішення сейму (*конституція*), за яким дозволялося відкривати нові братства, церкви, монастирі, і яке гарантувало б вільне богослужіння за грецьким обрядом, не було враховане в остаточній редакції. В журналі сейму з'явився запис про відкладення конкретного рішення щодо цього. Все ж, це означало, що *«де-факто»* українське суспільство добилося визнання своїх вимог. Ще через шість років, у 1629 р., сейм легалізував Київське церковне братство зі шпиталем і церквою. Проте знову конституція виявилася половинчастою, в ній нічого не було сказано про братську школу. Ось так, крок за кроком, з більшим чи меншим успіхом українству вдавалося в низці випадків відстоювати свої права.

Українське козацтво. На кінець XVI ст. центр подій в Україні знову перемищується на схід у Придніпров'я, яке протягом довгого часу лишалося мало-заселеним. На порубіжних із татарами землях формується новий стан – козацтво. Тюркське за походженням слово *«козак»* означало вільних, незалежних від пана людей. Вперше цей термін використано у Початковій монгольській хроніці (1240).

Заселення прикордонних окраїн – досить характерне явище початкового періоду східноєвропейської історії. Схожі з козаками соціальні групи виникли в Росії, на Дону, в Угорщині, Хорватії та інших християнських

землях, на їхніх незалюднених кордонах з Оттоманською імперією. Але ніде ці «периферійні» стани не відіграли такої великої ролі в суспільстві, як на Україні.

Існує низка версій, спрямованих на з'ясування походження козацтва. Зокрема існувало чимало спроб «вивести» козацтво від більш давніх степових народів – хозарів (козарів), чорних клобуків, черкесів (черкасів), татар. Інші автори генетично пов'язували козаків з різними групами слов'янського населення Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої (автохтонна, болохівська, бродницька, уходницька, захисна, соціальна теорії тощо).

Утворення козацтва було тривалим процесом. Вже у XII–XIII ст. на півдні України з'являються *бродники* та *берладники* – вільні ватаги воїнів, які, крім війни зі степовиками, займалися *уходництвом*, торгівлею. Їх вважають безпосередніми пращурами козацтва.

Перші згадки про українських козаків зустрічаються в історичних джерелах 80–90-х років XV ст., коли йдеться про населення центральної України, яке ходило на різні промисли («в уходи») – полювання, рибальство, видобуток солі, селітри або займалося охоронною службою на кордоні між князівством Литовським і Кримським ханством.

Польсько-католицький гніт, що поширився у заселених західних районах України, породжував численних утікачів, особливо поміж селян, які надавали перевагу небезпекам прикордонного життя перед кріпацтвом. Тож в середині XVI ст. чисельність козаків значно зроста.

Заснував Запорозьку Січ нащадок великого князя литовського Ольгерда Дмитро («Байда») Вишневецький (1516–1563), черкаський і канівський староста. Впродовж 1553–1554 рр. він зібрав розрізнені козацькі ватаги і збудував на острові Мала Хортиця укріплення, що стали заслоном від татар. Незабаром Байда зі своїми козаками організував кілька походів у Крим.

Січ являла собою військовий табір і, водночас, козацьку громаду, товариство, організоване на кшталт напівчернечого, напівлицарського ордену, зі своїми звичаями, законами. Головним елементом політичного устрою *Війська запорізького* була загальна козацька рада. Вона обирала *кошового отамана* і *старшину* (суддю, *осавула*, *писаря* тощо). Кошовий був військовим головнокомандуючим, зосереджував всю повноту вищої виконавчої, адміністративної та судової влади. У воєнний час він мав право діяти як необмежений диктатор, але без загальної ради всього Війська не міг приймати принципових рішень.

Запорозька Січ розташовувалася в недосяжності від урядової влади. Однак чимало козаків проживало й у порубіжних містах. Як і *січовики* (ще їх називали *низовим козацтвом*), *городові* козаки ігнорували урядову владу, визнаючи лише своїх старшин. З 1572 р. польський уряд наймав певну кількість козаків до себе на службу, вносячи їх до *реєстру* (списку). За службу вони отримували хутори навколо Переяслава, інших прикордонних міст. Відносно заможне реєстрове козацтво різко відрізнялося від нереєстрових козаків, які рідко коли мали більше, ніж прості селяни. Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками. Часто стосунки між тими й іншими ставали досить напруженими.

Для козаків, як реєстрових, так і низових, був установлений власний «*присуд*», тобто вони вийшли з-під юрисдикції місцевої адміністрації. Завдяки цьому козацтво відокремилося від решти населення Речі Посполитої й почало оформлятися в самостійну станову групу.

У 20-ті роки XVII ст. уряд Речі Посполитої санкціонував адміністративно-територіальну побудову реєстрового війська з шести територіальних *полків* на королівських землях. Невдовзі потому старшина Війська Запорізького розділилася на реєстрову, з розміщенням у прикордонних містах, та нереєстрову – з дислокацією на Січі.

Походи козаків проти татар, а особливо проти їхнього сюзерена – Оттоманської імперії – наймогутнішої держави тогочасного світу, приносили їм гучну славу. Вже у 1595 р. австрійські Габсбурги (правляча династія) послали на Січ свого посла для укладення угоди про спільний виступ проти турецьких військ у Молдові. Встановив контакти із запорожцями й папа римський.

Найбільшого розмаху козацькі походи сягнули між 1600 та 1620 рр. Однак треба пам'ятати, що далеко не кожен з козацьких походів мав характер відплатної або ж упереджувальної акції чи був умотивований іншими благородними намірами – війною за віру, потребою визволити побратимів тощо. Частина з них зводилася до корисливого пограбування турецьких берегів.

Отже, Січ діяла як суверенна держава, вступаючи у війни й підтримуючи власні зовнішні стосунки. М. Костомаров назвав Січ «*християнською козацькою республікою*», і це визначення стало класичним.

Все ж, мова має йти тільки про деформований варіант державності: інтенсивність розвитку військової сфери супроводжувалася примітивністю економічного сектора (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст,

розвинутої інфраструктури). Але в процесі українського державотворення Запорозька Січ свій яскравий слід, безумовно, залишила.

Поряд із зростанням значення козацтва новою енергією наповнювалося українське релігійне й культурне життя. Київ знову став центром православ'я. Для релігійної та культурної верхівки Києва, значна частина якої була пов'язана з Могилянською колегією, це був час духовного злету й інтелектуального розвитку.

Висновки до теми. Польське проникнення в українські землі наприкінці XIV – в середині XVI принесло з собою примусову католизацію і колонізацію місцевого населення, тотальну колонізацію краю. З одного боку це відкривало шлях до оволодіння українською знаттю надбаннями європейської культури та цивілізації, з іншого – загрожувало українцям цілковитою денаціоналізацією. Люблінська, а згодом Берестейська унії посилили процеси окатоличення та ополячення українства. Загострення релігійних, соціальних та етнічних відносин між чужоземною панівною верхівкою і поневоленим людом прискорило формування козацтва – надійного захисника й оборонця свого народу від колоніального гніту та нападів татар і Туреччини. У Придніпров'ї, на порубіжжі цивілізованого світу, з новою гостротою розгорілася давня боротьба між осілим людом та кочовиками, посилювана затятим протистоянням християнства та ісламу.

Спочатку козаки ставили собі за мету відбивати напади татар, сприяючи в такий спосіб освоєнню окраїн. Але в міру того як вони вдосконалювали свою військову майстерність та організацію, здобуваючи щораз переконливіші перемоги над ворогами, українське суспільство стало дивитися на козаків не лише як на борців проти мусульманської загрози, а й як на оборонців від національно-релігійного та суспільно-економічного гноблення польської шляхти. Козаки стали брати дедалі активнішу участь у розв'язанні цих ключових питань, на кілька наступних століть забезпечивши українське суспільство тим проводом, який воно втратило внаслідок колонізації української знаті. Фактично козацтво посіло те місце, яке в інших країнах належало дворянству.

Тема: «Козацько-селянські повстання кінця XVI ст. – 1638 р. Визвольна війна українського народу сер. XVII ст. Утворення козацької держави. »

План

- 1. Вступ до теми. Перші антипольські козацькі повстання.**
- 2. Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького.**

3. Переяславська угода.

Ключові терміни та поняття: автономія; «Березневі статті»; визвольна війна; генеральна старшина; гетьман; Гетьманщина; гусари; Дике поле; жовніри; закріпачення; Земський собор; козацтво; козацьке повстання; козацько-селянське повстання; комісар; кріпацтво; магнати; національна держава; панщина; покозачення; полки; Порта; поспільство; рушійні сили; селянське повстання; старшинська рада; універсал.

Основні дати та події: 1431 р. – повстання селян Бокотської волості на Поділлі; 1490–1492 рр. – повстання під проводом селянина Мухи; 1591–1593 рр. – повстання під проводом К. Косинського; 1595–1596 рр. – повстання під проводом С. Наливайка; 1614–1622 рр. – гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного; 1630 р. – повстання Т. Федоровича (Трясила); 1635 р. – повстання І. Сулими; 1637–1638 рр. – повстання під проводом П. Павлюка, Я. Остряниці, Д. Гуні; близько 1595–1657 рр. – роки життя Б.Хмельницького; 1648 р. – битви на р. Жовті Води, під Корсунем, під Пилявцями; 18 серпня 1649 р. – Зборівський мир; 1650 р. – угода Б.Хмельницького з Портою (Туреччиною); 28 червня 1651 р. – битва під Берестечком; 28 вересня 1651 р. – Білоцерківський договір; 18 січня 1654 р. – Переяславська рада.

Імена: Богун Іван; Борецький Іов; Бутурлін Василь; Вишневецький Ярема (Корибут-Вишневецький Ярема-Міхал); Головацький Петро; Гуня Дмитро; Заславський Домінік; Іслам-Гірей; Калиновський Марцін; Конєцпольський Олександр; Косинський Криштоф; Кривоніс Максим; Лобода Григорій; Лупул (Лупу) Василь; Наливайко Северин; Осторог Миколай; Острянин (Остряниця) Яцко (Яків); Павлюк Павло; Потоцький Миколай; Сагайдачний (Конашевич) Петро; Сулима Іван; Трясило Тарас (Федорович); Хмельницький Богдан (Зіновій); Хмельницький Тимофій; Чаплинський Даніель; Шаула Матвій; Ян Казимір.

Перевірте себе: Яких ватажків козацько-селянських повстань кінця XVI – початку XVII ст. ви запам'ятали? Пригадайте, які політичні, національно-релігійні, соціально-економічні причини призвели до повстання 1648 р. Що послужило приводом до повстання? Кого Б. Хмельницький мав за союзників у війні проти Польщі?

Поміркуйте: Чому визвольну війну під проводом Б. Хмельницького деякі дослідники називають українською буржуазно-демократичною революцією? Які негативні і позитивні наслідки для України мала визвольна війна і гетьманування Богдана Хмельницького? Чи була альтернатива Переяславській раді?

Обговоримо на семінарі: Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького (рушійні сили, характер, значення). Організація української козацької держави Б. Хмельницького.

Рекомендована література:

- 1.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 2.Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І.Гуржій. – К., 1996.
- 3.Землинський В. Богдан Хмельницький / В.Землинський. – К., 1989.
- 4.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 5.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 6.Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К.: Києво- Могиллянська академія, 2006.
- 7.Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
- 8.Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994.
- 9.Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 1995.
- 10.Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999.
- 11.Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998.

Вступ до теми. Практично всі верстви українського суспільства потерпали від польської сваволі. Однак, якщо його верхівка мала змогу в багатьох випадках відстоювати власні права політичними методами, то простому люду – *поспільству* – лишалися принципово інші форми протидії.

Українські селяни реагували на процес закріпачення їх польською шляхтою як пасивною непокорю, зокрема втечею на Подніпров'я, так і активним спротивом. Вони здійснювали напади на панські маєтки, знищували майно шляхтичів, вбивали їх самих. Час від часу спалахували антифеодальні повстання. Так, у 1431 р. збунтувалися селяни Бокотської волості на Поділлі. З 1490 до 1492 р. тривало повстання під проводом селянина Мухи.

Виникнення нової соціальної групи – козацтва, вивело цю верству на авансцену української історії. Польська шляхта, коли виникала військова потреба, використовувала козаків, але в мирний час намагалася гнобити *«цю своєвільну голоту»*. Такі стосунки неминуче мали привести до невдоволення українського населення, головною рушійною силою якого стає козацтво.

Перші антипольські козацькі повстання. У 1591 р. гетьман реєстрових козаків К. Косинський, а з ним козаки й селяни, на Волині, Брацлавщині та Київщині почали мститись панам за численні кривди. Повстання було придушене тільки у 1593 р., та покарали повсталих надзвичайно легко, видно побоюючись – щоб не спровокувати нового бунту.

У 1595 р. спалахнуло повстання С. Наливайка, яке охопило Київщину, Брацлавщину, Галичину, Волинь та Білорусь. Бунтівників підтримали загони козацьких ватажків М. Шаули та Г. Лободи. Проте навесні 1596 р., коли повстанці потерпали від голоду, хворіб і втрат живої сили, козацька старшина нишком видала Наливайка полякам, а повстанців переконала скласти зброю. Сталося це в урочищі Солониця, неподалік від Лубен.

Найвизначнішим козацьким гетьманом у період до Богдана Хмельницького був П. Конашевич-Сагайдачний (1614–1622). Уславився він тим, що очолив кілька вдалих походів на Оттоманську Порту і Кримське ханство. З ім'ям гетьмана пов'язане взяття Варни (1606) і Кафи (1616). У 1618 р. він взяв участь у поході військ польського королевича Владислава на Москву. У своїй діяльності керувався прагматизмом, тверезим розрахунком, твердістю і водночас схильністю до компромісів.

Переконаний, що козаки поступаються силою Речі Посполитій, Сагайдачний стримував антипольські повстання, натомість дбав про зміцнення українства. Наприклад, у 1619 р. з тактичних міркувань він погодився на принизливі польські вимоги скоротити реєстр до 3000 осіб, на призначення старшини королем, припинення самостійних виходів у море. Але під прикриттям цього договору в наступному році гетьман добився відновлення православної ієрархії в Речі Посполитій, висвячення на митрополита І. Борецького, трьох єпископів. За пропозицією Сагайдачного весь Запорозький Кіш вступив до Київського братства, тим самим військова сила козацтва була об'єднана з політично слабкою церковною й культурною верхівкою України, тобто відбулося гуртування усіх верств суспільства навколо козацтва. У 1621 р. у битві під Хотиним з військами Османської імперії Сагайдачний був тяжко поранений і в наступному році помер.

Після його смерті знов вибухають повстання (1630 р. – під проводом Т.Федоровича, прозваного Трясилом, 1635 р. – І. Сулими, 1637–1638 рр. – П.Павлюка, Я. Острянина та Д. Гуні). Придушивши ці повстання, Польща відповіла жорстокими репресивними заходами, в числі яких були зменшення

реєстру, заборона козацького самоврядування, проголошення козаків, не вписаних у реєстр, кріпаками. Гетьмана мав заступити обраний сеймом *комісар*, який зосереджував у своїх руках усю повноту влади над реєстровиками. Запобігати втечам на Низ (вони прирівнювались до злочину) мала відбудована 1639 р. Кодацька фортеця. Саме Запорозжя контролював розміщений там постійний польський гарнізон.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Одним з найбільших катаклізмів української минувшини стало повстання 1648 р., аналогів якому, за масштабами, силою і наслідками, важко відшукати на перших етапах нової історії Європи. А пояснюється такий грандіозний вибух народного гніву тим, що на щойно колонізованих теренах Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини, котрі стали ареною повстання, чи не наймогутніші та найбагатші в Європі магнати зіткнулися з одним з найнепокірніших народів, готовим і здатним рішуче боротися за свої інтереси.

Великою мірою ця ситуація стала наслідком прикордонної ролі України, присутністю «Дикого поля». Не в змозі власними силами обороняти кордони Речі Посполитої, король дарував магнатам величезні території за умови, що вони самі захищатимуть їх. З тієї ж причини він мовчки погоджувався, хоч і лише до певної міри, зі зростанням козацтва. Проте із швидким посиленням обох явищ польський уряд утратив над ними контроль і нічого не робив, щоб розв'язати загрозливі протиріччя, що невпинно загострювалися.

Після, здавалося б, остаточної поразки українських повстань у 1638 р., вимоги шляхти дедалі зростали: ще недавно вільних селян змушували відпрацьовувати в маєтках панів по 3–4 дні щотижня. Крім того, вони мали виконувати на користь феодалів різноманітні повинності, водночас продовжуючи сплату в королівську казну податку за хату та худобу. Гнів українців викликало й переслідування православ'я польськими католиками. Для грандіозного спалаху бракувало лише іскри.

Каталізатором повстання стали начебто випадкові обставини: лояльний до уряду, заможний і обережний, 50-річний сотник Чигиринського козацького полку Б. Хмельницький (бл. 1595–1657) зазнає образи з боку шляхтича Д. Чаплинського. 1646 р. той зажадав для себе маєтку Хмельницького, напав на Суботів, убив молодшого сина й викрав жінку, з якою щойно овдовілий сотник мав намір одружитися. Коли численні скарги до суду виявилися марними, розлючений Хмельницький вирішив підняти проти поляків повстання й очолити його.

Та справжні причини повстання були набагато глибшими. В чому вони проявлялися?

У політичній сфері: згідно з польською імперською доктриною українські землі проголошувалися такими, що раніше належали Польщі, а тепер законно повернуті до її складу. Тож український народ у складі Речі Посполитої позбавлявся будь-яких перспектив національного розвитку.

У національно-релігійній сфері: колоніальна політика постійних утисків православних українців (абсолютної більшості населення) окреслилася досить виразно, а в умовах загострення національно-визвольної боротьби каральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток (винищення українців тому, що вони були українцями).

У соціально-економічній сфері: 1) становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового, за суттю фермерського, типу господарства, що вступило в протиріччя з польським фільварково-панщинним, оснований на праці селянина-кріпака; 2) козацькі принципи суспільних відносин докорінно відрізнялися від існуючих у Речі Посполитій і вступили в антагоністичну суперечність з ними, а курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану не міг не викликати збройного спротиву; 3) невдоволення широких мас викликали як зростання соціально-економічного визиску селян і міщан, так і закріпачення ще відносно вільного населення Південного й Східного (Слобожанщина) регіонів.

Рушійними силами повстання стали козацтво й селянство. Під впливом перших збройних перемог до визвольного руху приєдналася козацька реєстрова старшина, частина української шляхти, заможне міщанство, православне духовенство, що перетворило цей рух на загальнонародний. Усі названі верстви прагнули звільнитися з-під влади Польщі, але їхні соціально-економічні та політичні мотиви були неоднаковими. Зміст боротьби селянства, яке масово покозачилося, полягав у виборенні особистої свободи, права власності на землю та сільськогосподарські угіддя. Низи козацтва і міщанство також прагнули знищення кріпосницьких порядків, тоді як українське шляхетство та реєстрова старшина обмежувались завданнями національного визволення. Їх підтримували верхи міщанства й духовенства.

Важко переоцінити вплив, що його справив на перебіг історії Б.Хмельницький. Він вмів здобувати надзвичайно багато, маючи дуже мало. З юрби некерованого селянства і козаків він створив могутнє високоорганізоване військо; у гущі народу, зрадженого старою верхівкою, знайшов нових діяльних ватажків. Нарешті, в суспільстві, позбавленому впевненості в собі й виразного відчуття самотності, він відродив почуття гордості й рішучість боронити свої інтереси.

Повстання почалося з того, що впродовж січня–березня 1648 р. Б.Хмельницький зі жменькою прихильників утік на Запорозьку Січ, за короткий час вигнав звідти польську залого, домігся гетьманства, залучив на

свій бік 6 тис. реєстрових козаків, заручився підтримкою татар, у край необхідною за відсутністю у козаків кінноти.

Під час переговорів з послами коронного гетьмана М. Потоцького (близько середини березня) повстанці висунули вимоги: вивести польське військо з козацьких земель, ліквідувати на них «*управління Речі Посполитої*», надати Січі право укладати договори із зарубіжними володарями.

Вважаючи ці положення неприйнятними, Потоцький вислав проти бунтівників військо. Однак Хмельницький розбив польський корпус на р. Жовті Води (29 квітня – 16 травня), а потім, 26 травня, розгромив відступаючі загони поляків під Корсунем.

Домігшись блискучих перемог, Б. Хмельницький мав намір продовжити наступ у центральні райони, тому, рухаючись до Білої Церкви, розсилав *універсали* до населення з закликами братися за зброю. М. Потоцькому він передав програму вимог, що передбачала створення до Білої Церкви та Умані удільного, з визначеними кордонами, козацького краю. Так було вперше сформульовано ідею створення національної держави.

Через відмову хана Іслам-Гірея взяти участь у подальшому наступі, прагнення більшості козацтва замиритися з польським урядом, а також загрозу вторгнення московського війська як союзника поляків у боротьбі з татарами, Б. Хмельницький змушений був припинити похід. Скликана козацька рада вирішила направити посольство до Варшави і добиватися задоволення соціально-економічних вимог козацтва та повернення православним у ряді міст захоплених уніатами церков. Питання автономії козацької України в інструкції обходилося мовчанкою.

Тим часом на заклики Б. Хмельницького український люд масово піднімався проти поневолювачів. Особливо швидко розгорталось повстання на Лівобережжі. У відповідь Я. Вишневецький влаштував справжню різанину. Однак до середини липня, за винятком Чернігова й Стародуба, вся територія краю була звільнена від польського панування.

На останній постаті варто зупинитися окремо. Син брата засновника «Вишневецьчини» Михайла Корибут-Вишневецького та Раїни, дочки молдавського господаря Єремії Могили, котра зробила надзвичайно багато для розвитку православ'я на Україні, – Ярема-Міхал Корибут-Вишневецький був князем у Вишнівці й Лубнах, воєводою руським та гадяцьким старостою. Зрозуміло, що селянські бунти не припали до вподоби ополяченому володарю 56 міст і містечок, власнику до 40 тис. селянських дворів.

Восени 1648 р. повстанська боротьба охопила всі етнічні українські землі Речі Посполитої. На середину вересня були звільнені Брацлавське, Київське,

Чернігівське, Подільське воєводства, південна й центральна частина Волинського.

За літо Хмельницький сформував більш ніж 100-тисячну армію. Тоді ж почала визрівати ідея необхідності розгрому Речі Посполитої й створення власної держави на території, що явно виходила за межі козацького регіону. Польські урядовці засвідчили існування в українців намірів домогтися «*відокремлення Русі від Корони*».

Після того, як зібрали армію й поляки під командуванням звиклого до розкошів Д. Заславського, вченого-латиніста М. Остророга та 19-річного О.Конєцпольського (прозваних Хмельницьким, відповідно, *Перина, Латина, Дитина*), виникла загроза відновлення воєнних дій.

21–23 вересня відбулася битва під Пилявцями, що закінчилася повною поразкою поляків. Ця перемога дозволила українському командуванню перебрати ініціативу у веденні воєнних дій.

Б. Хмельницький вирушив на захід, узявши спочатку в облогу Львів (тривала з 8 по 26 жовтня, але гетьман не захотів руйнування міста), а згодом Замостя (6–21 листопада). До середини листопада був звільнений увесь західноукраїнський регіон. Тут розпочалося формування державних інституцій, зокрема полково-сотенного територіально-адміністративного устрою. Вперше з часів княжої Русі стала реальною можливість об'єднання українських земель у межах власної національної держави. Однак козацька еліта залишалася в полоні автономізму.

Саме тому Б. Хмельницький та його прибічники припустилися великої помилки: замість того, щоб укріпитися на західних кордонах (як це радили М. Кривоніс і П. Головацький), 21 листопада уклали перемир'я з новим королем Польщі Яном Казиміром, пообіцявши повернути армію «*на Україну*». Перемир'я справді було потрібним, бо армія втрачала боєздатність й не могла проводити взимку наступальні операції на терені Польщі, але в жодному разі не слід було відводити полки від західних рубежів.

Уже під час відходу гетьмана від Замостя почали виявлятися серйозні розходження між його планами та можливими поступками з боку короля. Б.Хмельницький наполягав, щоб польське військо не просувалося далі Старокостянтинова й заборонив магнатам з'являтися до маєтків, розташованих південніше Білої Церкви та на Лівобережжі. В універсалі від 22 грудня до шляхти гетьман повідомив її про своє право виступити в разі необхідності на захист населення Західного регіону. Зі свого боку Ян Казимір домагався від нього розпуску по домівках селян і міщан, а також направив у залишені українським військом райони підрозділи коронної армії.

На початку січня 1649 р. армія Хмельницького відійшла до Києва. А 20 лютого у Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. На цей час гетьман, переосмисливши уроки минулорічної боротьби, вперше в історії вітчизняної суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї.

У розмовах з королівськими комісарами було чітко засвідчене право українського народу на створення в етнічних межах проживання власної держави, незалежної від влади польського короля. Гетьман неодноразово наголошував на намірі *«відірвати від ляхів всю Русь і Україну»*. Утворена Українська держава розглядалася ним як спадкоємниця Київської Русі.

За умовами укладеного 25 лютого перемир'я, гетьман добився визнання де-факто автономії козацької України. Кордон між нею і Річчю Посполитою мав пройти по ріках Горинь, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський, через який заборонялося переходити польським підрозділам, урядовцям і шляхті.

Весною Польща здійснює черговий наступ: армія Яна Казимира прямує через Волинь, військо Я. Вишневецького – через Галичину. Реакція Б.Хмельницького була блискавичною: козаки обложили Вишневецького у фортеці Збараж, а на Казимира, який поспішив тому на допомогу, напали під Зборовом.

Наступним перемогом Хмельницького завадила зрада татарського хана. Вступивши у таємні переговори з польським королем, той почав вимагати від гетьмана укласти угоду з Польщею, оскільки був принциповим противником розгрому Речі Посполитої й утворення незалежної Української держави. Хан намагався проводити політику «рівноваги сил», що вела до взаємного виснаження України і Польщі й давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі. До того ж Ян Казимір пообіцяв татарам дозволити *«вільно спустошувати край, повертаючись назад»* (іншими словами – грабувати й брати ясир на українських землях).

Під тиском цих обставин 18 серпня 1649 р. Б. Хмельницький підписав не вигідний для України Зборовський мир. Згідно з ним, територія держави (Гетьманщини) обмежилася Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами, чисельність козацького реєстру встановлювалася в 40 тис. осіб, передбачалося збереження кріпацтва для селян, а шляхта могла повертатися до своїх володінь.

Внаслідок такої угоди виникли гострі суперечності між козацькою верхівкою та покозаченою голотою – вчорашніми кріпаками. Ці протиріччя заклали підвалини глибокого розколу всередині українського суспільства. Та все ж, юридично Польща визнала систему козацького управління в обумовлених межах.

24 серпня військо Б. Хмельницького припинило облогу Збаража. Воєнна кампанія завершилася. Гетьман змушений був задовольнитися одержанням козацькою Україною автономії у межах Речі Посполитої.

Одним з перших трагічних наслідків договору стало жакливе пограбування татарами земель Волині, Галичини й особливо Поділля, спустошення близько 70 міст.

Наприкінці лютого – на початку березня 1650 р. у Києві зібралася старшинська рада, рішення якої засвідчили прагнення Б. Хмельницького не допустити відновлення національно-релігійних утисків українського люду та обмежити найгрубіші форми експлуатації селянства. З іншого боку, рішення ради зафіксували намагання старшини, яка прагнула посісти в суспільстві місце польської шляхти, перетворити козацтво на привілейований стан, змусити селян визнати своє підлегле становище.

Однак стрімко наростаючу хвилю антифеодальної боротьби зупинити було складно. Селяни і міщани йшли до «козаків джурами» або переселялися за Дніпро й створювали слободи. Посилилися виступи населення на окупованих поляками землях. Влітку соціальна боротьба набрала особливо гострого характеру на Брацлавщині та Лівобережній Україні.

Важливе місце у політиці Б. Хмельницького посідала проблема реорганізації адміністративно-територіального устрою Гетьманщини та зміцнення її державних інституцій. Територіальне ядро козацької України утворили сформовані на початку 1650 р. 16 полків. Старшинська рада перетворилася в головний орган державної влади, що вирішував політичні, економічні, військові та інші справи. Її ухвали ставали обов'язковими для гетьмана. Останній очолював уряд й державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою. При цьому Б. Хмельницький неухильно проводив курс на зосередження в своїх руках всієї повноти влади, а залежність від польської Корони розглядав як чисто формальну.

Керівні військово-адміністративні посади займала генеральна старшина. На території полків влада перебувала у руках полковників, сотників, отаманів. Тож фактично Гетьманат, або *Держава Війська Запорозького*, був воєнізованим державним формуванням, в якому система козацтва механічно переносилася на адміністративно-територіальну.

На місці станово-шляхетської системи земських і підкоморських судів виросла мережа нових козацьких судів. Налагоджувалося функціонування державних органів у сфері стягнення податків з населення. Серйозна увага приділялася будівництву храмів, розвитку освіти, захисту найбільш

обездолених (для бідняків і сиріт у кожному місті й селі будувалися спеціальні притулки), а також боротьбі з кримінальними злочинцями.

Гетьманові вдалося домогтися зміцнення міжнародного становища держави. Влітку 1650 р. Б. Хмельницький погодився прийняти турецьке покровительство і наприкінці року султан взяв його *«під крила і протекцію неосяжної Порти»*. Справа залишалася тепер за відповідною ухвалою старшинської чи генеральної ради. Водночас козацька держава уникла загострення відносин з Росією й домовилася з Трансільванією про координацію дій проти Польщі. Гетьман встановив дружні відносини з Валахією, налагодив стосунки з Венецією, розпочав пошук шляхів порозуміння зі Швецією. Домігшись відмови господаря Молдавії В. Лупула від проведення антиукраїнської політики, Б. Хмельницький почав міркувати про встановлення з ним династичного зв'язку.

Однак проблема нейтралізації негативних наслідків татарсько-польського договору залишилася нерозв'язаною. Кримська верхівка домагалася створення антимосковської коаліції (із залученням до неї козацької України) з метою проведення війни, щоб прилучити землі Астраханського і Казанського ханств. А загострення українсько-польських відносин наприкінці 1650 р. загрожувало зірвати ці наміри й утягти ханство у воєнні дії. Намагаючись уникнути участі в них, Іслам-Гірей тривалий час відмовляв Б. Хмельницькому у допомозі і лише під тиском султана направив наприкінці лютого 1651 р. до 6 тис. татар з наказом ухилятися від боїв з поляками.

Водночас польський уряд, щоб не допустити зміцнення Української держави, направив проти неї армію на чолі з польним гетьманом М.Калиновським.

28 червня 1651 р. під Берестечком, що на Волині, зішлись 150 тис. польської армії, в тому числі 20 тис. досвідчених німецьких найманців, проти 100 тис. козаків і 50 тис. татарської кінноти. Битва тривала 2 тижні, однак у вирішальний момент татари покинули поле бою. Б. Хмельницький, який вирушив до їхнього табору на переговори, був силою затриманий зрадливими союзниками. Відпустили його тільки після битви, а скінчилась вона страшною поразкою козаків – загинуло близько 30 тис.

Розвиваючи наступ, до початку вересня польська і литовська армії окупували північні, центральні й західні райони козацької України. Київ пав. У відповідь народні маси розгорнули партизанську боротьбу, що набрала особливо великого розмаху на Поділлі й Чернігівщині. Завдяки організаторській діяльності Б. Хмельницького вдалося відновити боєздатність армії, зупинити під Білою Церквою просування противника й змусити М. Потоцького погодитися на переговори.

Все ж укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір звів нанівець автономію держави. Її територія обмежилась Київським воєводством, кількість козаків зменшилася до 20 тис., пани одержали право повертатися до маєтків, гетьман був підпорядкований владі коронного гетьмана тощо.

Зрозуміло, що такі умови не могли задовольнити ні уряд, ні населення козацької України. Проти відновлення старих порядків відразу ж виступили широкі кола народних мас, підтримувані радикальним угрупованням старшини.

Намагання Б. Хмельницького стабілізувати становище (шляхом виключення з реєстру 8 тис. козаків, надіслання таємних універсалів мешканцям Брацлавщини з проханням терпляче *«зносити підданство панам»* й обіцянкою *«зняти з них це ярмо»* весною та ін.) успіху не мали. Поява на початку весни 1652 р. на Лівобережжі підрозділів польської армії викликала новий спалах боротьби. Серед радикального угруповання старшини визрів задум зміщення Б. Хмельницького. Хоча змова була викрита, а причетна до неї група полковників і сотників страчена, розвиток подій виходив з-під контролю уряду. Виникла загроза вибуху громадянської війни (за словами Б. Хмельницького, борні *«Русі з Руссю»*), що могла знищити молоду державу.

Гетьман вчасно зрозумів цю страшну небезпеку і розгорнув мобілізацію полків для наступу проти ворожого війська, яке стояло табором під Батогом. У травні Б. Хмельницький вирушив у похід, заручившись підтримкою Криму, що на той час теж був невдоволений політикою Варшави.

1 червня авангард українсько-кримського війська під проводом гетьманського сина Тимоша розпочав бої з противником. Наступного дня підійшов Б. Хмельницький. Перемога козаків була повною. За всю свою середньовічну історію Польща не зазнавала такого страшного розгрому. Загинуло щонайменше 8 тис. *жовнірів*, у т. ч. половина всіх *гусар* Речі Посполитої.

Поразка поляків викликала масове повстання населення проти шляхти, і до початку липня на всій території козацької України відновилося функціонування національних органів влади. Українська держава виборола знову свою фактичну незалежність. Гетьман почав міркувати над створенням 50-тисячної регулярної армії. Зміцнювалась його влада.

Відбулися істотні зміни у соціальній структурі суспільства. Істотно поліпшилося становище селянства, котре здобуло особисту свободу, власницькі права на землю, право вступу до козацького стану. Зміцнився статус православного духовенства. Українці почали відігравати провідну роль у

житті міст. Пришвидшився процес формування нової еліти суспільства, що активно формувалася, насамперед, з представників козацтва.

Щоб уникнути продовження війни, Б. Хмельницький намагався в ході дипломатичних переговорів схилити Річ Посполиту до визнання незалежності Гетьманату. Однак польська верхівка виявилася неспроможною відмовитися від імперської ідеї відновлення свого панування.

У лютому 1653 р. 8-тисячна польська армія вирушила в напрямі до Умані, знищуючи на своєму шляху десятки міст і сіл. Та після поразки під Монастирищем, вона відступила з території Української держави.

Весною 1653 р. міжнародне становище Гетьманату несподівано ускладнилося: Б. Хмельницький, домігшись одруження сина Тимофія з донькою молдавського господаря, не передбачив негативних наслідків цієї акції. Османська імперія виступила проти включення Молдавії в сферу політичних інтересів України.

Почали проявлятися й негативні наслідки тривалої боротьби за незалежність. Внаслідок воєнних дій сильного спустошення зазнало Правобережжя (було знищено понад 100 міст і містечок). Разом з голодовками, епідеміями чуми та холери (1650–1652 рр.) вони зумовили тяжкі демографічні втрати (обезлюдніли цілі райони). Значна частина козацтва через скрутний матеріальний стан не могла виконувати військову повинність.

Саме ці фактори у поєднанні з особистим невдоволенням, грабежами татар і невдачами Тимофія у Молдавії викликали 20 червня 1653 р. масовий виступ вояків у таборі під Городком (Поділля) проти політики Б. Хмельницького. Гетьману довелося відмовитися від продовження походу у Галичину й повернутися до Білої Церкви. Влітку він припустився нової помилки у молдавській політиці, внаслідок якої 6–8-тисячне українське військо під проводом Тимофія було оточене у Сочаві молдавсько-валасько-трансільвансько-польськими підрозділами. Погіршилися також відносини з Кримом і Портою.

А в похід проти козацької України виступило нове польське військо на чолі з Яном Казиміром. 29 вересня король виступив до Бара, плануючи подальший наступ до Білої Церкви. Однак, дізнавшись про об'єднання українсько-кримського війська, вирішив повернутися і зупинитися табором біля м. Жванець, сподіваючись на підхід союзників. 21 жовтня там розпочалися воєнні дії.

Б. Хмельницький підійшов до Бара. Маючи дані про важке становище противника (голод, епідемія, дезертирство), він вирішив відмовитися від

проведення битви й досягти капітуляції поляків шляхом їх облоги. Вже на початку листопада ті опинилися майже у повному оточенні. До середини грудня від голоду й холоду померло близько 10 тис. вояків і слуг.

Однак Ян Казимір знову зумів домовитися з ханом. Крим погодився на негайну окупацію Гетьманщини польськими підрозділами, повернення туди панів, відновлення повинностей селян і міщан. Тож політичні наслідки Жванецької кампанії виявилися катастрофічними: вони не передбачали навіть української автономії в складі Речі Посполитої. Воєнно-політичний союз з ханством став фатальним для реалізації державної ідеї.

Переяславська угода. І знову перед гетьманом загострилася проблема пошуку допомоги зовні. Реально її можна було одержати від Порту чи Московії. Більшість старшини надавала перевагу останньому варіанту, що зумовлювалося приналежністю тієї до православного віросповідання, наявністю в історичній пам'яті ідеї спільної політичної долі за часів княжої Русі, відсутністю антиросійських настроїв, близькістю мови й культури. А військово-політична слабкість Росії у порівнянні з Османською імперією давала надію на збереження Україною повнішої державної самостійності.

В результаті тривалих переговорів 11 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив прийняти Військо Запорозьке *«під свою государеву високу руку»* й розпочати війну проти Речі Посполитої. 29 жовтня посольство В. Бутурліна виїхало в Україну для юридичного оформлення цього акту з боку гетьмана й старшини. У такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі у разі її поразки.

Хоча скликана 18 січня 1654 р. Переяславська рада ухвалила рішення про прийняття протекції царя, подальші переговори ледь не зірвалися через відмову російського посольства присягнути від імені царя, що той не віддасть українців польському королеві й не порушить їхніх прав та вільностей. Лише усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможності власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Польщею й домогтися возз'єднання українських земель у межах єдиної держави змусило гетьмана й старшину погодитися на односторонню присягу цареві як протектору.

Наприкінці березня в Москві був укладений договір, що увійшов в історію під назвою *«Березневих статей»*. Він передбачав цілковите збереження за козацькою Україною витворених форм правління, території, судочинства, армії (в 60 тис. реєстрових козаків), фінансової системи, територіально-адміністративного поділу, нової моделі соціально-економічних відносин, цілковитої незалежності в проведенні внутрішньої політики. Важливе значення мала реалізація Б. Хмельницьким ідеї позитивного гетьманства.

Суверенітет України частково обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності (заборонялися прямі стосунки з Річчю Посполитою і Портою), а також обов'язком виплачувати данину до московської скарбниці.

У відповідь на підписання Переяславської угоди поляки й татари об'єдналися проти України, уклавши влітку 1654 р. *«Вічний договір»* про взаємну допомогу. В листопаді 30-тисячна армія вторглася у Брацлавщину. На початок 1655 р. 50 міст Поділля були повністю зруйновані, десятки тисяч подолян знищені. До кінця березня край перетворився на руїну. За допомогою жовнірів татари зруйнували близько 270 міст і сіл, 1 тис. церков, захопили у неволю близько 200 тис. осіб. Тільки немовлят було вбито не менше 10 тис. Ці жахливі події стали важким ударом для гетьмана, котрий почав утрачати надії на можливість одержання від Московії ефективної допомоги. Довідавшись про відхід на початку квітня татар до Криму, він послав у Брацлавщину полки І. Богуна та М. Зеленського, які до середини травня звільнили її землі від поляків.

Дочекавшись підходу московського війська, 11 липня Б. Хмельницький виступив у похід, прямуючи до Галичини. У середині серпня українсько-московське військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський, під стінами якого гетьман прийняв шведського посла й погодився на спільні дії зі шведами проти поляків. Не гаячи часу, він вирушив до Львова і після розгрому 29 вересня коронного війська під Городком розпочав облогу міста. На початку жовтня Б. Хмельницький направив війська до західних кордонів України, щоб поширити свою владу на весь цей регіон.

Після того як гетьман заручився підтримкою Георгі Ракоці Семигородського, він здійснив спробу спільного походу на Польщу з метою її розподілу. Позиція Хмельницького була безкомпромісна: всі етнічні землі мали перейти під владу України. Однак, після того, як шведи почали вести збройні дії й проти Московії, в стосунках її з Гетьманщиною з'явилося напруження.

Зрештою Москва, налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, в 1656 р. у Вільно (Вільнюсі), не повідомивши українську сторону, уклала мир з Польщею. Обурені козацька верхівка й Б. Хмельницький відкрито звинуватили царя у зраді й порушенні Переяславської угоди.

Тим часом об'єднаний українсько-семигородський похід на Польщу закінчився провалом. Незадоволене козацтво вчинило заколот, звинувативши у поразці гетьмана. 4 вересня 1657 р., уражений звісткою про поразку, Б.Хмельницький помер у гетьманській столиці Чигирині.

Зрозуміло, що українського лідера не оминули невдачі, помилки та прорахунки (серед них були Берестечко, катастрофічна молдавська кампанія,

провал спільного козацько-семигородського походу на Польщу, нездатність змусити як союзників, так і ворогів визнати цілісність України). Тож оцінка його постаті відрізняються, залежно від позиції того чи іншого автора.

В середині XIX ст. батько сучасної української історіографії М.Костомаров вихваляв Хмельницького за те, що він установив зв'язки з Росією й закидав йому закулісні зносини з турками. На відміну від нього Т. Шевченко дорікав Богдану, що той віддав Україну під зверхність Росії. Ще гостріше критикував гетьмана інший видатний мислитель XIX ст. – П. Куліш – він, нібито, започаткував добу смерті, розрухи, анархії та культурного занепаду. У XX ст. М. Грушевський висловлював сумніви щодо наявності у Хмельницького чітко окреслених цілей, доводячи, що його вчинки визначалися скоріше обставинами, а не навпаки. Проте більшість видатних українських істориків на чолі з В. Липинським дійшли висновку, що гетьман намагався закласти підвалини української державності свідомо та послідовно й що без цих спроб відродження держави у новітні часи було б неможливим. Радянські, а нині російські історики схвалюють дії Хмельницького, хоч і з інших причин. Вони підкреслюють його роль як провідника повстання пригноблених мас і, особливо, здійснене ним об'єднання (чи, за їхньою термінологією, *возз'єднання*) України та Московії.

Незалежно від тонкощів наукових оцінок народ завжди проявляв любов до «*батька Богдана*». У свідомості величезної більшості українців аж дотепер Хмельницький залишається великим визволителем, героїчною постаттю, яка силою своєї індивідуальності й розуму підняла їх із багатовікового паралічу бездіяльності та безнадії й вивела на шлях національного і соціально-економічного звільнення.

Тема: «Україна в період Руїни»

План

- 1. Боротьба за владу: від Ю.Хмельницького до П.Тетері.**
- 2. Гетьманство П.Дорошенка.**
- 3. Правління І.Мазепи та його наслідки.**
- 4. Висновки до теми.**

Ключові терміни та поняття: автономія; Бендерська конституція; бунчукові товариші; виборні козаки; громадянська війна, інтелігенція; «Коломацькі статті»; Лівобережна Україна; «Московські статті»; олігархія; охлократія; «Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького

козацтва»; підпомічники; Полтавська битва; Правобережна Україна; резиденти; Руїна; спудеї; старшинська рада; чорна рада.

Основні дати та події: 1658 р. – Гадяцька угода; 1659–1663 рр. – гетьман Ю.Хмельницький; 1659 р. – нова Переяславська угода; 1663–1665 рр. – гетьман Лівобережної України П.Тетеря; 1663–1668 рр. – запорозький гетьман І.Брюховецький; 1665–1676 рр. – гетьман Правобережної України П.Дорошенко; 1665 р. – «Московські статті»; 30 січня 1667 р. – Андрусівське перемир'я; 1669–1672 рр. – гетьман Лівобережжя Д.Многогрішний; 1672–1687 рр. – гетьман Лівобережжя І.Самойлович; 6 травня 1686 р. – укладення «вічного миру» між Росією і Польщею; 1687–1709 рр. – гетьманування І.Мазепи; 28 червня 1709 р. – Полтавська битва; 1689–1725 рр. – царювання в Росії Петра І; 1710 р. – Бендерська конституція.

Імена: Брюховецький Іван; Виговський Іван; Гордієнко Кость; Дорошенко Петро; Карл XII; Лесницький Григорій; Лещинський Станіслав; Мазепа Іван; Меншиков Олексій; Многогрішний Дем'ян; Орлик Пилип; Петро І; Пушкар Мартин; Самойлович Іван; Скоропадський Іван; Тетеря Павло; Трубецкой Олексій; Хмельницький Юрій.

Перевірте себе: Чому період після смерті Б.Хмельницького називають Руїною? Які події доби Руїни пов'язані з Полтавою і Полтавщиною? Коли і між якими державами укладено Андрусівське перемир'я? Як воно вплинуло на долю України? Кого з гетьманів доби Руїни ви запам'ятали? Яку історичну роль в долі України відіграв І.Мазепа? Чим славний Пилип Орлик? Як відреагувала Росія на «зраду» І.Мазепи?

Поміркуйте: Як ви розумієте народну приказку «Від Богдана до Івана не було гетьмана»? Розгляньте як історичну альтернативу Переяславську угоду і Гадяцький договір: що вигідніше для України? В чому історичне значення конституції, написаної П.Орликом?

Рекомендована література:

- 1.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 2.Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І.Гуржій. – К., 1996.
- 3.Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна / О. Гуржій, Т.Чухліб. – К., 1999.

- 4.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 5.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 6.Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К.: Києво- Могиллянська академія, 2006.
- 7.Костомаров Н.І. Мазепа // Український історичний журнал. – 1988. – №№ 8–12.
- 8.Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1657–1709 / Т.Мацьків. – К. – Полтава, 1995.
- 9.Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
- 10.Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998.

Боротьба за владу: від Ю. Хмельницького до П. Тетері. В ході національно-визвольної революції, розпочатої у 1648 р., на значній частині українських теренів була встановлена місцева адміністрація, а колишня магнатська еліта, як українського походження, так і чужоземного, поступилася владою новій козацькій верхівці. Проте чимало болючих проблем лишилися нерозв'язаними. Серед лідерів, винесених бурхливою хвилею національного відродження до вищих ешелонів влади, виникли гострі суперечності щодо того, чи лишатися Україні під Москвою, чи ж шукати інших покровителів. Дедалі відчутнішими ставали й протиріччя між козацькою старшиною, яка прагнула утвердити за собою вакантне місце шляхти, та селянами й рядовим козацтвом, котрі не бажали втрачати можливість сформувати стан вільних козаків-землеробів.

І настали в Україні часи суспільного розбрату та внутрішніх чвар, чужоземної інтервенції, дальшого спустошення й поділів вже сплюндрованого краю. Називають цей період Руїною.

Виконуючи волю Б. Хмельницького, який вважав, що стабільність нової української держави здатна забезпечити тільки династична монархія, старшинська козацька рада ще в квітні 1657 р. прийняла рішення про встановлення спадковості гетьманства. Однак після смерті Богдана швидко знайшлися інші претенденти на владу. Першим зробив спробу відібрати булаву у 16-річного Ю. Хмельницького полковник Г. Лесницький, але зазнав невдачі. Успішніше діяв генеральний писар І. Виговський (1657–1659): старшинська рада обрала його гетьманом – *«поки змужніє»* Юрій (невдовзі й це обмеження було зняте).

Однак Виговський дуже швидко, по мірі того як стрімко зростало його власне багатство, почав втрачати авторитет у народі. Невдоволення мас викликало його відверте нехтування традиційними *«свободами і вільностями»* городового й запорозького козацтва. Після необачної спроби відновити шляхетське землеволодіння на терені Полтавського і Миргородського полків, проти нього піднялися козаки Полтавського полку (на чолі з М. Пушкарем) й Запорожжя.

Протягом лютого–березня 1658 р. І. Виговський вів складну й важкозрозумілу зовнішньополітичну діяльність. З одного боку, він проводив курс на зближення – на антиросійській платформі – з Річчю Посполитою і Кримом, з другого – робив такі поступки Москві, про які та могла лише мріяти. Зокрема, погодився на прибуття воєвод до українських *«знатних міст»* й передачу їм адміністративної влади, зголосився допустити воєвод з комісарами для складання козацького реєстру й перепису міщан, млинів, оренд тощо, уступив Москві низку білоруських міст, запропонував взяти на себе функції *«вмиротворення»* Запорожжя й Полтавського полку.

Московія ж, майстерно розігруючи карту примирення сторін, по суті провокувала загострення боротьби між ними, формуючи з козацтва, старшин і духовенства угруповання своїх прихильників. Починаючи з березня в повстанський рух втяглися десятки тисяч селян, міщан і козаків, вони громили маєтки шляхти й старшин, розправлялися з їх власниками, орендарями, збирачами податків. Боротьба переросла в громадянську війну. У ролі політичного керівника виступало Запорожжя, яке під прапором захисту козацьких прав і вільностей від *«ляха»* гетьмана, домагалася скликання чорної ради.

Дочекавшись у першій половині квітня підходу татар, І. Виговський вирішив розпочати активні операції проти повстанців. Він провів мобілізацію армії. Водночас направив посла до Польщі з повідомленням, що тепер найліпший час для переговорів про повернення козацької України до складу королівства. У першій половині травня українсько-кримська армія розпочала переправу через Дніпро.

Гетьманське військо, безжалісно спустошуючи околиці, оточило Полтаву. На початку червня І. Виговський надіслав ультиматум: визнати його владу і взяти участь у воєнній кампанії проти Московії. М. Пушкар засвідчив готовність скласти зброю, але за умови надіслання назад до Криму орди і відмови гетьмана від московського походу. Тоді І. Виговський пригрозив узяти Полтаву штурмом і всіх бунтівників знищити. У запеклому бою 10 червня в околицях міста повстанці зазнали поразки (полягло, за одними даними, 15 тис., за іншими – 30 тис. осіб). М. Пушкар потрапив до полону і був страчений (за свідченням інших джерел, його було вбито в бою, а голову принесено гетьману).

Частину захоплених до полону повстанців було страчено, інших – віддано татарам. Наступного дня І. Виговський увійшов до Полтави і *«козаків велів усіх вирубати, а жінок і дітей і міщан і мужиків всіх віддав татарам»*, а саме місто дощенту зруйнував. Гетьман дозволив союзникам грабувати міста й села аж до м. Лубни і р. Сули. Щоб довершити розгром опозиції, він наказав стратити кількох полковників і 12 сотників. Усього внаслідок цієї каральної експедиції загинуло щонайменше 50 тис. осіб. Оскільки постраждало переважно населення Лівобережної України, окреслилася вкрай негативна тенденція його протистояння до Правобережжя.

Переговори з Польщею завершилися схваленням 5 липня 1658 р. проекту угоди, статті якої пізніше лягли в основу Гадяцького договору. Виговський прагнув домогтися входження козацької України до Речі Посполитої як суб'єкта рівноправної федерації, що викликало невдоволення правлячих кіл Польщі.

У вересні неподалік Гадяча розпочалися переговори Виговського з Польщею. Значна частина старшин виступила проти розриву договору з Московією. На зібраній 16 вересня козацькій раді українська сторона наполягала на створенні удільного *Руського князівства* (в етнічних межах України), скасування унії й повернення православної церкві відібраних храмів тощо. Польська – погоджувалася на визнання Руського князівства у межах виключно козацької України (Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств). Нарешті українці пішли на поступки і договір було укладено.

За ним Руське князівство (у тексті немає терміну *«Велике»*) входило на правах формально рівноправного суб'єкта федерації до *«єдиної і неподільної Речі Посполитої»*. Гетьман виступав одноразово київським воєводою і першим сенатором. Влада гетьмана – пожиттєва, а після його смерті король призначатиме нового з 4 претендентів, обраних українськими станами. За польським зразком утворювалися органи влади, відновлювався дореволюційний адміністративно-територіальний устрій. Князівство позбавлялося права на міжнародні відносини, його збройні сили обмежувалися 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. У сфері соціально-економічних відносин передбачалося повернення до становища, яке існувало на 1648 р. Лише козакам підтверджувалися всі права і вільності (100 осіб з кожного полку отримували шляхетство). Визнавалася свобода релігійного віросповідання (католицького чи православного), гарантувалися права православної церкви на терені всієї етнічної України. Дозволялося відкриття двох академій і без обмежень шкіл і друкарень.

Отже, Гадяцький договір засвідчував відмову від реалізації ідей соборності та незалежності, ліквідовував соціальні та економічні здобутки української революції, що неминуче мало викликати спалах соціальної боротьби.

Відіславши 18 вересня комісарів і своїх послів до Варшави, гетьман продовжив похід до московського кордону. Але виступ проти війни з Росією козаків і частини старшини змусив його припинити наступ і розпустити армію. Цим скористалося російське військо, котре на початку листопада вступило в Україну. Так розпочалася українсько-московська війна, що зумовила поглиблення розколу серед еліти й спровокувала новий спалах політичної боротьби.

Після прибуття 4–5 тис. жовнірів й одержання звістки про наближення татар наприкінці грудня Виговський вирушив на Лівобережжя, щоб відновити свою владу. По дорозі гетьман вдавався до репресивних заходів: дозволив татарам брати у яsir населення міст і сіл, вороже настроєних до нього, розпорядився розпочати переселення на Правобережжя мешканців Полтавського і Миргородського полків. Це тільки посилювало ненависть населення до гетьмана й штовхали його супротивників в обійми Московії.

На початку квітня 1659 р. російське військо, очолюване князем О.Трубецким, що загалом налічувало 100 тис. осіб, перейшло в наступ, однак було розбите під Конотопом у червні. Вражену поразкою Москву охопила паніка, царський двір збирався тікати до Ярославлю.

Блискуча перемога відкривала перспективу для успішного завершення протиборства з Московією й припинення громадянської війни. Однак реалізувати її гетьманові не вдалося. По-перше, невдоволена підступністю Варшави старшина почала пошук шляхів до порозуміння з Росією, внаслідок чого воєнні дії велися дуже мляво, по-друге, І. Виговський знову вдався до терору щодо опозиції, що посилювало ненависть до нього значної частини населення Лівобережжя (а водночас і промосковські настрої); по-третє, татари, набравши здобичі, повернулися до Криму, а без них воювати гетьман не наважився.

Тим часом у Лівобережжі посилювався антигетьманський, і відповідно проросійський, рух. До кінця вересня на вірність царю присягнула більшість лівобережних полковників. Скориставшись сприятливою обстановкою, О.Трубецкой перейшов у наступ і на початку жовтня увійшов до Переяслава.

Різно погіршилося становище гетьмана і на Правобережжі, де опозиційні сили зосередилися навколо Ю. Хмельницького. На середину вересня у його таборі зібралося близько 10 тис. осіб. Щоб урятувати ситуацію, І. Виговський скликав чорну раду. Та козаки почали звинувачувати гетьмана в ігноруванні інтересів козацької України, й після тривалих переговорів він змушений був повернути клейноди. Близько 24 вересня неподалік від Фастова чорна рада обрала гетьманом Ю. Хмельницького (1659–1663).

Перед новим гетьманом стояли надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війну, пом'якшити соціальне напруження, покласти край як *охлократичним* поривам «черні», так і *олігархічній* сваволі старшин. І, що найголовніше, запобігти загрозі територіального розпаду України на Лівобережжя, Правобережжя та Запорозжжя, домогтися повного суверенітету та об'єднання етнічно-українських земель у межах держави.

Досить складною була зовнішньополітична ситуація. Так, у Лівобережжі перебували московські війська, які користувалися підтримкою значної частини населення, тому продовження війни з Московією означало подальший розвиток громадянської війни. Слід було шукати порозуміння. Водночас розрив договору з Річчю Посполитою ставив Україну перед загрозою відновлення воєнних дій з нею та Кримським ханством. Тому уряд прийняв рішення діяти обережно, граючи на суперечностях між Московією й Річчю Посполитою.

Ю. Хмельницький вирішив укласти новий договір з Московією. Однак, О.Трубецкой, вдавшись до військового шантажу, домігся на скликаній 27 жовтня 1659 р. раді ухвалення нового Переяславського договору. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона їх на цей час втратила) та додаткових статей. Зміст договору переносив характер українсько-московських відносин із сфери конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України в складі Росії. Відповідно до нього козацька Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана, а той втрачав право призначати й звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати у похід без царського дозволу. Заборонялися зносини з іншими країнами. Російські воєводи отримували змогу прибути разом із залогами до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху та ін.

Добре освічений і не позбавлений гострого розуму гетьман Ю.Хмельницький не мав здібностей ні політика, ні полководця. Емоційно неврівноважений, слабкої волі, він не користувався авторитетом серед старшини, не міг твердо тримати кермо влади і швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угруповань. Тому, усвідомлюючи свою слабкість, він уже в лютому 1660 р. почав висловлювати міркування про небажання обіймати гетьманську посаду.

Тим часом у політичній свідомості еліти неухильно зміцнювались небезпечні тенденції: по-перше, відмови від реалізації національної державної ідеї й висунення на чільне місце регіональних політичних інтересів, по-друге, при розв'язанні внутрішньополітичних проблем все більше покладатися на уряди іноземних країн (в залежності від орієнтації тих чи інших угруповань). Все реальнішою ставала загроза розколу козацької

України на два гетьманства, оскільки лівобережна старшина, при підтримці Московії, взяла курс на відокремлення від Правобережжя. Становище ж селянства й незаможного козацтва помітно погіршувалося внаслідок величезних зловживань старшини.

Невдоволення широких кіл незаможного козацтва вміло використав у політичній боротьбі запорозький гетьман І. Брюховецький (1663–1668). Він створив собі авторитет найрішучішого борця за козацькі права й вільності. Як палкий прихильник московської орієнтації, Брюховецький часто висловлювався за ліквідацію гетьманату й створення князівства на чолі з російським царевичем Федором.

Зазнавши влітку 1662 р. серйозної поразки під час нового походу в Лівобережну Україну, Ю. Хмельницький остаточно вирішив скласти повноваження гетьмана. В першій половині січня 1663 р. на скликаній у Чигирині козацькій раді гетьманом обирається П. Тетеря (1663–1665).

П. Тетеря підтримав наміри Яна Казимира розпочати воєнні дії проти Московії, сподіваючись за допомогою Польщі домогтися возз'єднання козацької України. З прибуттям у другій половині вересня 22-тисячного польського війська під проводом короля, він спробував заручитися підтримкою з боку Запорожжя та населення Лівобережжя. Однак боротьба за владу між різними політичними угрупованнями завершилася тим, що Тетеря втік до Польщі, прихопивши клейноди, корогви й залишки архіву.

Гетьманство П. Дорошенка. Новим гетьманом Правобережжя був обраний П. Дорошенко (1665–1676) – поборник ідеї сильної, самостійної, соборної України. Його діяльність розпочалася у дуже несприятливій внутрішній і геополітичній обстановці. Розчленована на два гетьманства держава була знесилена безкінечною війною. Так, на середину 60-х рр. лише Правобережжя втратило близько 70% свого населення.

Складалася сприятлива ситуація для поділу земель України між Московією і Річчю Посполитою. Російський уряд, висловлюючи готовність встановити кордон по р. Дніпро, відмовився від надання істотної допомоги повстанцям Правобережжя й повів курс на інкорпорацію Лівобережжя. Восени 1665 р. І. Брюховецькому було нав'язано укладення нового договору. «*Московські статті*» передбачали перебування воєвод і московських залог в усіх великих містах, передання збору податків воєводам, здійснення виборів гетьмана лише в присутності царського представника, заборону гетьману зовнішньополітичної діяльності тощо. У березні 1666 р. І. Брюховецький отримав наказ «*без затримки*» передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства у містах. Розпочався перепис населення й збір податків до московської скарбниці.

Реально оцінюючи обстановку, П. Дорошенко прагнув перш за все домогтися зміцнення влади у Правобережжі, щоб згодом приступити до возз'єднання козацької України (при цьому сподівався отримати допомогу з боку польського уряду). Скликана на початку березня 1666 р. розширена старшинська рада підтвердила його гетьманські повноваження і ухвалила направити до короля посольство, аби домогтися виведення польських залог, замирення з Лівобережною Україною, ліквідації унії, повернення православної церкві захоплених храмів і майна, відновлення усіх прав і свобод Війська Запорозького, відкриття українських шкіл і семінарій та ін. Однак, як і слід було очікувати, найважливіші з вимог Ян Казимір відхилив.

П. Дорошенко налагодив добрі стосунки з новим кримським ханом. А в липні–серпні, коли спалахнуло велике повстання Переяславського полку проти московської політики та влади І. Брюховецького, зробив першу спробу поширити свою владу на Лівобережжя. Оскільки повстання було придушене, вона зазнала невдачі.

Восени 1666 р. гетьман дійшов висновку, що об'єднання України під верховенством Польської корони не підтримується більшістю населення, а Річ Посполита не надасть дієвої допомоги у реалізації плану возз'єднання козацької держави. Гетьман вбачав можливість піти на зближення з Портою, володар якої запропонував визнання удільності України та згодився надати військову допомогу на умовах своєї протекції.

Щоб уникнути кровопролитної міжусобної боротьби, Дорошенко закликав козаків всієї України (включаючи Лівобережжя й Запорожжя) зібрати чорну раду на р. Росаві з метою обрання єдиного гетьмана, засвідчуючи готовність покласти свою булаву й визнати владу того, кого обере більшість. Цей крок знайшов розуміння й підтримку козацтва, однак І. Брюховецький та більшість лівобережної старшини відмовилися з'явитися на раду. Тож задум П. Дорошенка не був реалізований.

Чимало уваги наприкінці 1667 – на початку 1668 рр. П. Дорошенко приділив переговорам з Росією. Гетьман погоджувався прийняти царську протекцію лише за низки умов, а саме: у містах і містечках не буде російських воєвод та інших урядників; з міщан і селян не збиратимуться податки; козацькі права і вільності не порушуватимуться; гетьманом обох боків Дніпра стане П. Дорошенко, а І. Брюховецький задовольниться боярством і маєтками. Оскільки московська сторона не погодилася на це, переговори зазнали невдачі.

Важливо відзначити, що на той час лівобережний гетьман І. Брюховецький з гарячого прихильника московської орієнтації став її противником.

На початку лютого 1668 р. в Лівобережжі вибухнуло антимосковське повстання. До середини березня більшість території краю була звільнена з-під влади московського уряду. Тоді ж стали рішучішими дії Порти, спрямовані на встановлення протекції над Україною. У березні великий візир Мустафа-паша попередив уряд Речі Посполитої, що султан бере козаків під свою опіку й не дозволить їх кривдити. У червні, прийнявши посольство від І. Брюховецького, уряд Порти погодився взяти під протекцію й Лівобережну Україну, якщо на її теренах не буде російських залог.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини, П. Дорошенко вирішив об'єднати козацьку Україну й усунути Брюховецького, для чого направив до того сотників з вимогою віддати клейноди. Брюховецький відмовився. Коли наступного дня військо правобережного гетьмана наблизилося до табору супротивника, козаки, які ненавиділи І. Брюховецького, схопили його й привели до Дорошенка. Останній почав докоряти, чому, мовляв, не хотів здати гетьманство. Вражений перебігом подій, І. Брюховецький мовчав. Відразу по тому, можливо, не без згоди правобережного гетьмана, козаки накинулися на Брюховецького і за мить забили його. Гетьманом возз'єднаної України козацька рада обрала П. Дорошенка.

Здавалося, заповітна мрія цього визначного державного діяча здійснилася. Розіслані ним підрозділи до середини липня звільнили все Лівобережжя. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму. Однак, розвиток подій пішов іншим шляхом. Уряди Московії, Речі Посполитої й Криму рішуче виступили проти акту возз'єднання Української держави, а частина старшини, переслідуючи егоїстичні цілі, спираючись на допомогу ззовні, розпочала боротьбу за владу. Держава знову розпалася на два гетьманства.

В результаті тривалих переговорів між Росією і Польщею 30 січня 1667 р. в Андрусові (неподалік Смоленська) був підписаний договір про перемир'я на 13,5 років. За ним Лівобережна Україна і Київ залишались у складі Російської держави, а Правобережжя – під владою Польщі. Запорожжям мали правити обидві держави разом, та насправді воно визнавало управління лише з боку Росії.

Андрусівський договір не приніс миру українській землі. На обох берегах Дніпра продовжувалися козацько-селянські повстання. Населення Лівобережжя найбільш було незадоволене намаганням російського уряду урізати політичну автономію України, а головне – втручанням російських воєвод у місцеві справи. Московському уряду довелося в 1669 та 1672 р. в договорах з гетьманами Д. Многогрішним (1669–1672) та І. Самойловичем (1672–1687) обумовити компетенцію російських воєвод лише як воєначальників російських загонів – без права втручатися у будь-які

внутрішні українські справи. Російські гарнізони зобов'язані були утримувати себе за рахунок власних коштів, але незаконні постої, викрадання худоби, реквізиції продовольства й інші злочинні дії щодо українського населення не припинялися.

По двадцяти роках після Андрусова, 6 травня 1686 р., між Росією і Польщею був підписаний договір, названий «*Трактатом про вічний мир*». Він зафіксував остаточне визнання Річчю Посполитою приєднання Лівобережної України до Росії, зафіксував за нею також право на Київ із навколишніми землями та Запорозжя. Більша частина Правобережної України залишилась під владою Речі Посполитої.

Таким чином, за доби Руїни гучні перемоги часів Б. Хмельницького були зведені нанівець нездатністю українців об'єднатися для досягнення спільної мети. В результаті було втрачено багатообіцяючу можливість політичного самовизначення. Зберегти вдалося лише незначну частину колишніх завоювань.

Правління І. Мазепи та його наслідки. Скинення з гетьманства І.Самойловича і вибори на козацькій раді в Коломаці у липні 1687 р. гетьманом Лівобережної України генерального осавула І. Мазепи (бл. 1639–1709) закінчили розглянутий драматичний період в історії України. Крім того з його ім'ям пов'язана ще одна спроба створення власної держави.

При обранні нового гетьмана були укладені «*Коломацькі статті*» – договірні умови між старшинами і урядом Росії. Вони суттєво посилювали владу царату на українських землях. Наприклад, гетьманові Лівобережної України заборонялось позбавляти старшину керівних посад без прямої згоди на це царя, а старшинам не дозволялось обирати гетьмана, у Батурині, столиці Гетьманщини, розміщувався полк московських стрільців, для захисту від татар на півдні будувалися міста-фортеці (запорожці сприйняли це як зазіхання на їхні привілеї). Тобто, в черговий раз автономія України затверджувалася в урізаному обсягові. Разом із тим статті не дозволяли російським воєводам втручатися в українські справи. А завдяки політичному хисту І. Мазепи низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилася нечинною.

І. Мазепа був високоосвіченим політичним діячем і правив майже 21 рік. Намагаючись зміцнити гетьманську владу, він увів нову категорію козацької старшини – *бунчукових товаришів*, цілком залежних від нього. У проведенні внутрішньої політики гетьман спирався на козацьку старшину – роздавав їй землі, впорядкував податки, земельну власність. Дбаючи про збереження у Гетьманщині козацьких прав і вільностей, Мазепа не забував про власні інтереси. За роки правління він став одним з найбагатших феодалів Європи (мав 20 тис. маєтків).

Мазепа знав декілька мов, зібрав багату бібліотеку, ввійшов в історію як великий меценат: за його сприяння були збудовані й відреставровані понад 20 великих православних храмів, чимало монастирів, споруд для Києво-Могилянської колегії та ін. Він надавав матеріальну допомогу *спудеям*.

Зі сприяння Мазепи старшина, шляхта й монастирська влада різними способами перетворювали козаків на своїх підданих. Майнова нерівність козацтва була узаконена в 1698 р.: залежно від матеріального становища їх розділили на *виборних* (несли військову службу) і *підпомічників* (надавали допомогу виборним при спорядженні тих на службу).

Хоч І. Мазепа пожертвував на благодійні цілі величезні особисті кошти (більше мільйона золотих дукатів та мільйон злотих, 186 тис. крб.), він так і не здобув прихильності простого люду. Його вважали панським, старшинським гетьманом, вірним прислужником московського уряду. Знаючи про службу Мазепи в молодості при дворі польського короля, українська людність вірила чуткам, що гетьман – таємний католик. З політичними конкурентами з числа козацьких ватажків Мазепа розправлявся рішуче й жорстоко.

Довгий час гетьман був у дружніх стосунках з російським царем Петром I (1672–1725, трон посів у 1689 р.). Зі своїм військом Мазепа брав участь у походах Росії проти Туреччини. Але у 1700 р. Петро I, уклавши мир з Туреччиною, почав Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря.

Після проголошення цієї війни російський цар фактично перетворив Україну (в першу чергу її прикордонні землі з Польщею) на свою заручницю при вирішенні великодержавницьких проблем. Так, укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним про спільні дії проти шведського короля Карла XII (1697–1718), він, нехтуючи інтересами України, пообіцяв уступити Речі Посполитій кілька міст на Правобережжі й деякі села Стародубського полку.

В ході війни зі шведами Петро I почав висувати надмірні вимоги до України: замість захисту власних земель від поляків, татар і турків – битися зі шведськими арміями в Лівонії, Литві, Центральній Польщі. Вже 1700 р. для ведення бойових дій проти шведів було відправлено 17 тис. козаків. Українські загони не могли рівнятися з регулярним військом, зазнавали значних (до 70%) втрат, на чолі загонів ставили російських та німецьких командирів. Козацький дух занепадав. Тисячі українців гинули також на будівництві фортець та нової столиці – Санкт-Петербурга.

Війна вимагала величезних коштів, тому гетьманська адміністрація постійно запроваджувала нові податки. Це збільшувало соціальну напруженість в українському суспільстві.

Остаточно наважився шукати іншого покровителя для України Мазепа, коли польський союзник Карла XII С. Лещинський почав погрожувати нападом на Україну, а Петро I відмовився допомогти боронитися від нападників. Коли поповзли чутки про намір царя реорганізувати козацтво, а гетьмана замінити російським ставлеником, то захвилювались і старшина, і Мазепа. Такі дії Петра з юридичного огляду розв'язували руки Мазепі, бо за умовами угоди 1654 р. Росія була зобов'язана надавати Україні військову підтримку.

Отут Мазепа й зробив свій історичний вибір, почавши переговори зі Швецією. Він пообіцяв Карлові XII зимові квартири в Україні для шведської армії, запаси їжі та фуражу й військову допомогу в обмін на звільнення краю від впливу Москви. В кінці жовтня 1708 р. гетьман виступив з Батурина назустріч шведам. Пізніше між Україною і Швецією було укладено угоду, згідно з якою остання виступала гарантом козацьких вільностей і недоторканності українських кордонів.

Однак заклики І. Мазепи підняти повстання проти російського царя не знайшли підтримки серед селян і козаків, які боялися знову потрапити під владу польської шляхти. Гетьмана мало хто піддержав – головним чином «низовики» під керівництвом кошового отамана К. Гордієнка та порівняно невелика кількість старшини і козаків Гетьманщини. Тому замість обіцяних 50 тис. війська Мазепа зміг привести з собою до табору Карла XII лише близько 3 тис. козаків.

Політичний вибір гетьмана став для Петра I вражаючою несподіванкою. За його наказом князь О. Меншиков зруйнував резиденцію гетьмана в Батурині, вирізавши всіх жителів – 6 тис. чоловіків, жінок і дітей. У травні 1709 р. російські війська зруйнували Січ, а цар видав наказ страчувати на місці кожного пійманого запорожця.

Після поразки 28 червня у Полтавській битві шведсько-українського війська, Мазепа разом з Карлом XII відступив у землі, контрольовані турками, де невдовзі помер.

Справу Мазепи у вигнанні продовжив його генеральний писар та найближчий радник П. Орлик (1672–1742). У 1710 р. ним була укладена перша конституція України (за місцем створення – *Бендерська*). Вона мала форму угоди між гетьманом, що обирався, та козацькою старшиною і називалася «*Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького козацтва*». Цим документом планувалося: утворення незалежної Української держави в межах етнографічної національної території, визначеної Зборівським миром 1649 р., поділ влади на законодавчу (Генеральна Рада), виконавчу (Гетьман та його уряд) і судову (Генеральний суд). Своїм змістом

та демократичністю конституція П. Орлика випереджала всі тогочасні європейські суспільно-політичні концепції.

Навесні 1711 р. новий козацький ватажок здійснив військовий похід на Правобережжя. Російська розвідка розгорнула справжнє полювання за П.Орликом та його соратниками. Опальний гетьман змушений був проживати у Швеції, Німеччині, Франції, Греції та Молдові, де й помер. В історію П. Орлик увійшов як останній гетьман, який відкрито домагався створення Української держави.

Петро І, назавжди перейнявшись недовірою до козацької старшини і відкинувши після Полтавської перемоги обіцянки про збереження *«козацьких прав і вольностей»*, вже влітку 1709 р. призначив *резидентів* (наглядачів) при гетьманському дворі. Вони повинні були стежити за переміщеннями запорожців на кордонах Гетьманщини, боротися з *«мазепинською»* агітацією, контролювати зовнішньополітичну діяльність гетьмана І. Скоропадського (1708–1722). Навіть гетьманську резиденцію перенесли з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону.

Український народ отримав черговий гіркий урок.

Висновки до теми. Перші дві хвилі козацько-селянських повстань, що прокотились українськими теренами наприкінці XVI – на початку XVII ст. через свою стихійність, неорганізованість, нечіткість програмних установок закінчилися поразками. Однак вони відіграли значну роль в історії українського народу, оскільки суттєво гальмували процеси ополчення та окатоличення, зменшували тиск феодального гніту, прискорювали формування національної свідомості.

Продовження Польщею колонізаторської політики щодо українців, посилення гноблення панами підневільних селян спонукали народ до масового виступу. Зростаюча ж могутність Запорозької Січі робила цей виступ можливим. Повстання, що почалося 1648 р., швидко переросло у визвольну війну, яка згодом трансформувалася в національну революцію. Остання мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер.

Головним підсумком боротьби 1648–1657 рр. було створення автономної за статусом української козацької напівдержави зі своєю територією, кордонами (хоча й нечітко визначеними), органами влади, збройними силами, правовими нормами, а також визнання її існування деякими державами. Намітився процес економічної інтеграції українських земель.

Спричинений смертю Б. Хмельницького період Руїни характеризувався відмовою національної еліти від створення незалежної соборної України, намаганням гетьманів за будь-яку ціну втримати владу, їхньою

неспроможністю консолідувати навколо себе значні сили для вирішення державних питань, відмовою від активної участі в боротьбі значної частини заможного козацтва і старшини, домінуванням регіональних політичних інтересів над державними, залученням іноземних сторін до вирішення внутрішніх проблем, чим ті користувалися у власних інтересах.

Лівобережжя та Слобожанщина перебували у складі Російської держави, Правобережжя – Речі Посполитої й частково під протекторатом Туреччини, що були тоді наймогутнішими державами Східної Європи. Надчорномор'я, що тільки-но почало освоюватися, відчувало близькість володінь і влади кримського хана. Пошматована на окремі частини, Україна зазнала значних матеріальних і людських втрат. Десятки великих міст і містечок, сотні сіл були зруйновані, а їх мешканці загинули чи змушені були залишити рідні місця під тиском ворога.

Після укладення між Росією та Річчю Посполитою «Вічного миру» центр політичного та культурного життя українських земель зосередився на Лівобережжі, яке українці називали Гетьманщиною, а росіяни Малоросією. Перебування краю в сфері російських інтересів підривало демографічний та економічний потенціал України.

Спроба І. Мазепи в умовах кризової ситуації віднайти союзників для збереження української автономії успіху не мала. Крім зовнішніх чинників його поразку зумовили внутрішньополітичні прорахунки та низка негативних особистих якостей.

Тож виступ І. Мазепи та його прибічників лише на короткий час загальмував процеси ліквідації української автономії, які після його поразки почали розвиватися з новою силою. Політичні, соціально-економічні, духовні визиски Москви дедалі дужчали.

Тема: «Соціально-економічний та політичний розвиток України в др. пол .XVII – XVIII ст.»

План

- 1. Вступ до теми.**
- 2. Утвердження російських імперських порядків на Україні.**
- 3. Західна Україна у XVIII – на початку XIX ст.**
- 4. Російська частина України у першій половині XIX ст.**
- 5. Національний поступ у Західній Україні.**

Ключові терміни та поняття: абсолютизм; гайдамацтво; губернія; губернатор; імперія; інтелігенція; Казенна палата; Коліївщина;

консерватизм; контрреформізм; лібералізм; Малоросійська колегія; Малоросійське товариство; Малоросія; масонство; масонська ложа; наказний гетьман; намісництво; освічений абсолютизм; опришки; повіт; поліцейський пристав; «Правління гетьманського уряду»; провінціалізм; промисловий переворот; реакція; реформаторство; «Руська трійця»; самодержавство; Сенат; справник; стани; традиціоналізм; цензура.

Основні дати та події: 1721 р. – проголошення Росії імперією; 1722 р. – заснування I Малоросійської колегії; 1722–1728 рр. – наказний гетьман П.Полуботок; 1727–1734 рр. – гетьман Д. Апостол; 1735–1739, 1768–1775 рр. – російсько-турецькі війни; 1764 р. – утворення II Малоросійської колегії; 1768 р. – Коліївщина; 1772 р. – I поділ Польщі; 1775 р. – зруйнування Запорозької Січі; загарбання Буковини Австрією; 1781 р. – заміна полкового територіального поділу на намісництва; 1783 р. – приєднання Кримського ханства до Росії; укази про розформування українського козацтва, про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні; 1784 р. – заснування Львівського університету; 1785 р. – «Жалувана грамота дворянству»; 1793 р. – II поділ Польщі; включення Правобережної України до складу Росії; 1795 р. – III поділ Польщі; 1796 р. – запровадження на території колишньої Гетьманщини губернського устрою, ліквідація II Малоросійської колегії; 1798 р. – публікація «Енеїди» І.Котляревського; 1805 р. – відкриття Харківського університету; 1813–1835 рр. – повстання під проводом У. Кармалюка; 1817–1818 рр. – виникнення перших масонських лож; 1819 р. – «Малоросійське товариство»; 1821 р. – заснування «Південного товариства»; січень 1826 р. – повстання Чернігівського полку; 1830 р. – польське національно-визвольне повстання; 1830–1837 рр. – діяльність «Руської трійці»; 1834 р. – заснування університету Св. Володимира в Києві; 1843–1844 рр. – повстання під проводом Л. Кобилиці; 1846–1847 рр. – діяльність Кирило-Мефодіївського братства; 2 травня 1848 р. – у Львові створено «Головну руську раду».

Імена: Андрузький Георгій; Апостол Данило; Бестужев-Рюмін Михайло; Білозерський Василь; Вагилевич Іван; Волконський Сергій; Габсбурги (династія); Головацький Яків; Гонта Іван; Гулак Микола; Залізняк Максим; Калнишевський Петро; Капніст Василь; Кармалюк Устим; Катерина II; Кобилиця Лук'ян; Козельський Яків; Кониський Григорій; Котляревський Іван; Костомаров Микола; Куліш Пантелеймон; Лукашевич Василь; Муравйов-Апостол Сергій; Пестель Павло; Полуботок Павло; Потоцький Стефан; Прокопович Феофан; Розумовський Кирило; Сковорода Григорій; Стемпковський Юзеф; Шашкевич Маркіян; Шевченко Тарас; Яхимович Григорій.

Перевірте себе: Коли і в зв'язку з якими подіями Україна опинилась під владою двох імперій – Австро-Угорської і Російської? Хто був останнім

українським гетьманом? Для чого створювалися Малоросійські колегії? Як змінився наприкінці XVIII ст. адміністративно-територіальний устрій Лівобережжя? Яким було становище селянства на землях, приєднаних до Австро-Угорщини і Росії? Які селянські виступи ви запам'ятали? В якому місті було відкрито перший на Лівобережжі університет?

Поміркуйте: В якій частині України українці мали більше можливостей для свого національного і культурного розвитку – в Російській чи Австро-Угорській? Обґрунтуйте свій висновок.

Вивчіть самостійно: Т. Шевченко і його історична роль для українців. Кирило-Мефодіївське товариство 1846–1847 рр. і його роль в українському національно-визвольному русі.

Обговоримо на семінарі: Козацько-старшинська і дворянська інтелігенція I половини XVIII – I чверті XIX ст. у формуванні української національної самосвідомості.

Рекомендована література:

- 1.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 2.Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К., 1996.
- 3.Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І.Гуржій. – К., 1996.
- 4.Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна / О. Гуржій, Т.Чухліб. – К., 1999.
- 5.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 6.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 7.Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006.
- 8.Кирило-Мефодіївське товариство: Збірник документів: У 3-х томах. – К., 1990.
- 9.Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини (1760–1830) / З.Когут. – К., 1996.
- 10.Костомаров Н.І. Мазепа // Український історичний журнал. – 1988. – №№ 8–12.
- 11.Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1657–1709 / Т.Мацьків. – К. – Полтава, 1995.
- 12.Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.

13.Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998.

Вступ до теми. З кінця XVII ст. в Україні центром політичного, економічного та культурного життя була Гетьманщина Лівобережжя. Самоврядування, яке зберігало це хай не зовсім самостійне політичне утворення, суперечило основоположним принципам державного устрою Росії. Наступне, XVIII ст. характеризувалося тотальним, майже безперервним наступом самодержавства на права корінного населення Лівобережжя і Слобожанщини. Тривала й затята боротьба імперського централізму завершилася його перемогою: ліквідацією автономії краю, включенням до складу держави цих та ряду інших земель (де загалом проживало 80% українського люду), в тому числі значної частини Правобережжя, а також уніфікацією суспільного та економічного становища всіх територій держави.

Західноукраїнські терени наприкінці XVIII ст. потрапили під владу австрійської імперії Габсбургів.

Обидві імперії являли собою величезні територіальні конгломерати, населення яких складалося з етнічно й культурно різноманітних народів, а влада відзначалася надмірною централізацією. Імператори орієнтувалися на власні переконання щодо форм та методів правління, спиралися на заможну верхівку суспільства, утворену представниками чисельно переважаючого етносу, і не відчували потреби брати до уваги погляди й бажання своїх підданих. Представники уряду вимагали від останніх абсолютної покори й вірності, вважаючи це не лише політичним, а й моральним і релігійним обов'язком. За свою покірливість підлеглі мали отримувати обіцяні владою безпеку, стабільність та порядок.

Хоча такий устрій майже цілком влаштовував чималу частину населення, знаходилися все ж сміливці, котрі противилися колоніальній політиці центру.

Утвердження російських імперських порядків на Україні.
Проголошення Росії імперією відбулося у 1721 р. – після закінчення Північної війни, з якої вона вийшла впевненою переможницею. Здобувши на Балтійському морі жадане «*вікно в Європу*», зміцніла російська держава вже не потребувала українського посередництва для прогресивних культурних запозичень. Тож кордони імперії значно обмежили контакти України з Заходом.

Зміцнюючи, не з власної волі, імперську могутність, Лівобережна Україна зазнала значних економічних утисків, наприклад, вагому частину її товарів Петро I дозволив вивозити лише до російських портів. Нещадно експлуатувався демографічний потенціал Гетьманщини: у 1721 р. на будівництво Ладозького каналу були направлені 10 тис. козаків (30% з них

загинуло), у 1725 р. під час Дербентського походу з 6790 козаків померли чи загинули 5183 (більше 76%). З царської ласки росіяни почали отримувати в Україні великі землеволодіння, непідконтрольні гетьману, де старанно насаджували кріпацтво.

У 1722 р. Петро I видає указ про заснування Малоросійської колегії – органу управління Лівобережжям. Вона складалася з шести російських урядовців, що постійно перебували на Україні й наглядали за діяльністю гетьмана та його адміністрації. Після смерті в тому ж році гетьмана І.Скоропадського царський уряд не дозволив вибори нового гетьмана, а управління Україною доручив наказному (тимчасовому) гетьману П.Полуботку (1722–1723).

Останній дуже швидко вступив у боротьбу за залишки автономії Гетьманщини і домігся від Сенату певного обмеження функцій Малоросійської колегії. Але невдовзі за свої незалежні погляди Полуботок був заарештований і ув'язнений в Петропавловській фортеці, де після тяжких моральних і фізичних страждань помер. Так імператор придушив майже в зародку спробу угруповання козацької старшини обстоювати свої політичні й соціальні права.

Економіку краю дуже підривали постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. чоловік), які утримувались здебільшого за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так, до царської скарбниці з Лівобережжя в 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб., у 1723 р. – 85,9 тис., а в 1724 р. – вже 241,3 тис. крб.

На рубежі XVII–XVIII ст. Україна значно переважала свою північну поневолювачку за рівнем освіти й культури. Розвиткові національної суспільної думки сприяло функціонування тут першої вищої школи – Києво-Могилянської академії, що набула такий статус з 1701 р. Аж по 1755 р. (до відкриття Московського університету) вона відігравала у Російській державі провідну роль у справі освіти. В академії у різний час навчалися згодом відомі в усьому цивілізованому світі українські діячі: Ф. Прокопович (1681–1736), Г. Кониський (1717–1795), Г. Сковорода (1722–1794), Я. Козельський (1729 – близько 1795 рр.) та багато інших, а також вихідці з Росії, Білорусії тощо.

Однак вже з кінця XVII ст. російський уряд почав цілеспрямовано звужувати вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т. д.), скоротив видрук українських книг, а здобуття освіти було взято під нагляд дуже підозрілої, неприязної до «іногородців» державної цензури. Одночасно йшло «викачування» інтелектуального потенціалу українців до Росії. Українська церква підпала під значний вплив Московської патріархії, що не раз викликало невдоволення і протест не тільки серед

місцевого духовенства, а й широких кіл простих селян. З 1721 р. навіть Святе письмо заборонялося передруковувати з давніх книг, виданих в Україні. Це дозволялося робити тільки з московських книжок.

Збагатившись культурно й інтелектуально за рахунок України а також від безпосередніх контактів із Заходом, Росія здійснила вражаючий стрибок у своєму розвитку. Натомість ізольована і схильна до традиціоналізму Україна почала стрімко скочуватися в трясовину провінціалізму.

Діяльність Малоросійської колегії нагтовхувалася на глухе обурення українства. В умовах назріваючої війни з Туреччиною, щоб заручитися підтримкою старшини й козацтва, російський уряд у 1727 р. скасував колегію й відновив колишній устрій, повелівши обрати на гетьмана покірного йому 73-річного Д. Апостола. Після його смерті в 1734 р. виборне гетьманство знов було відмінене. До влади прийшла видозмінена Малоросійська колегія у складі трьох росіян та трьох українців, що отримала назву *«Правління гетьманського уряду»*.

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Україна стала основною базою російських військ, постачальником матеріальних та людських ресурсів. Наслідки ж війни були катастрофічними для українського народу: загинуло 35 тис. осіб.

За імператриці Єлизавети для України стався черговий поворот долі: у 1747 р. видається указ *«Про буття в Малоросії гетьманові за колишніми нормами і звичаями»*. Гетьманом під сильним тиском уряду в 1750 р. був обраний Кирило Розумовський, молодший брат фаворита імператриці Олексія. Однак подальші кроки російської влади свідчать, що наступ на українську автономію був лише дещо уповільнений. До попередніх обмежень гетьманської влади додалася низка нових. Наприклад, у 1761 р. Київ перейшов під пряме імперське управління.

Остаточна ліквідація інституту гетьманства Катериною II, котра щойно прийшла до влади, і створення другої Малоросійської колегії припадає на 1764 р. Свою діяльність імператриця спрямовувала на викорінення залишків автономії й самоуправління на Україні. Будучи, як і Петро I яскравим представником *абсолютизму*, Катерина II вважала централізований уряд найбільш ефективним і передовим.

Тож вона ніяк не могла примиритися з існуванням Гетьманщини, що виступала центром політичного життя України протягом майже століття. Попри постійне втручання Москви у внутрішні справи, управляли краєм все ж українці, їм належали ключові позиції в адміністрації, судах, фінансах, армії. Самоврядування сприяло піднесенню національної шляхетської еліти, гордої своїми традиціями. Так, у 1767 р. старшинські послы до Законодавчої

комісії відкинули запропоновані Катериною II реформи, впевнено заявивши: *«Наші закони найкращі»*.

Значні зусилля імператриця скерувала на завоювання Півдня України. Тут лежали величезні причорноморські степи, які належали до кримськотатарських володінь, а також контрольовані турками морські шляхи, що відкривали доступ до Середземномор'я й світової торгівлі. Татари були, крім того, досить агресивним сусідом: останній їхній напад на Україну відбувся у 1769 р.

Російсько-турецька війна, що точилася впродовж 1768–1775 рр., завершилася Кючук-Кайнарджійським мирним договором, за яким до складу Росії ввійшли землі між Дніпром і Південним Бугом. Турки зреклися сюзеренітету над Кримським ханством, яке незабаром, у 1783 р., було приєднане до Росії.

По закінченні війни у 1775 р., скориставшись вдалим моментом, Катерина II віддала наказ про знищення Запорозької Січі. Козаки ще не встигли повернутися з фронту, тож російські війська під командуванням генерала Текелі в результаті несподіваного нападу підступно розгромили осередок української свободи. Кошовий отаман П. Калнишевський та козацька старшина, незважаючи на їхній проросійський курс, були заслані на Соловки. Помер останній кошовий Запорозької Січі у віці 112 років, відбувши 25-річне ув'язнення.

Указом 1783 р. українське козацьке військо розформовувалось й зливалось з російською армією.

Двома роками раніше, у 1781 р., відбулася ліквідація полкового територіально-адміністративного поділу Лівобережжя, натомість запроваджувалися три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, підпорядковані безпосередньо урядові в Петербурзі.

Значного лиха простому люду завдав царський указ 1783 р. про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні (ті позбавлялися права переходити до інших панів). Суттєво погіршило становище населення також від впровадження подушного податку. Водночас хитромудра правителька здійснила підкуп української знаті. У 1785 р. Катерина II видала *«Жалувану грамоту дворянству»*. Зрівняна в правах з російським дворянством знать була звільнена від усякої військової служби для уряду. Тому верхівка колишньої Гетьманщини без будь-якого ремствування погодилася з ліквідацією української автономії.

Траплялися лише поодинокі випадки протесту. Наприклад, у 1791 р. поет, автор антикріпосницької *«Оди на рабство»*, та громадсько-політичний діяч

В. Капніст (1758–1823) спробував заручитися підтримкою Прусії в намаганні відновити Гетьманщину. Але таких дій було недостатньо, щоб запобігти поглиненню козацької України Російською імперією. Загалом же місцева знать перетворилась на інертну в політичному відношенні масу, її становий егоїзм та пристосовництво витіснили ідеї національно-державного будівництва.

У 1796 р. на території колишньої Гетьманщини було утворено Малоросійську, Новоросійську, Київську, Подільську і Волинську *губернії*. Після поширення такої системи управління потреба в Малоросійській колегії відпадає і вона ліквідується.

На початок XIX ст. Російська імперія стала однією з найбільших у світі. Окрім величезних розмірів вона помітно відрізнялася від інших європейських держав своїм політичним устроєм: ніде правителі не мали такої необмеженої влади, ніде бюрократія не була такою деспотичною, поліція такою жорстокою, а народ таким безправним, як у Росії.

Опорою імперської влади виступали армія й бюрократія. Армія боронила, при нагоді розширяла кордони держави, забезпечувала внутрішній порядок. Бюрократія збирала податки (більша частина яких витрачалася на утримання її самої та армії) й намагалася організувати суспільство у спосіб, що найкраще відповідав інтересам імперії. Царські чиновники вважали: чим більшим числом законів і правил вони обкладуть суспільство, тим ліпше стане в ньому жити. Тож нове володарювання принесло Україні значно жорстокіші тотальні види політичної, суспільної та економічної організації.

Хоча місцева верхівка й далі зберігала своє значення (досить обмежене), всі магістральні, визначальні для буття українців рішення приймали міністерські структури у далекому розкішному Петербурзі. Міцніло відчуття, що саме там всемогутній і всезнаючий імператор творить життя своїх підданих, і тільки такий порядок можливий. У міру того, як образ божественно величної Імперії заволодівав уявою місцевої еліти, згасала її відданість рідному краю. Врешті-решт для неї тутешні землі ставали лише частиною якогось більшого цілого. Аналогічним чином слабшало усвідомлення української самобутності, таке сильне в Козацькій Україні.

Процес упровадження імперських структур влади остаточної форми набув у 1830-х рр., коли Україну було розділено на 9 губерній за трьома окремими регіонами. До Лівобережної частини входили Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії. На Правобережжі (офіційно воно називалося *Південно-Західним краєм*) були сформовані Київська, Волинська та Подільська губернії. На Півдні (так званій *Новоросії*) – Катеринославська, Херсонська й Таврійська. Тоді ж ліквідовувалося й магдебурзьке право, останнім його втратив Київ у 1835 р. В 1840 р. було скасовано дію Литовського статуту.

У губерніях державну владу здійснювали *губернатори*, яких призначав і увільняв цар. Губернії складалися з *повітів*, де хазяйнували *справники*. Повіти мали поділи на *стани*, очолювані *поліцейськими приставами*. Важливою державною установою була *Казенна палата*. Вона відала збиранням з населення різноманітних податків, які йшли на зміцнення імперського режиму.

Весь губернський адміністративно-управлінський апарат був покликаний охороняти владу царизму. Губернатори, проголошені спеціальним царським указом повновладними «*хазяями*» губерній, мали право контролю над діяльністю будь-якої установи чи підприємства. Практикувалося призначення на посади губернаторів не цивільних, а військових осіб, як правило, генералів, яким у такому разі підпорядковувалися не тільки місцева адміністрація та поліція, а й розквартировані на території губернії війська.

Взагалі армія виступала конкретною й повсюдною ознакою імперської присутності на Україні. Її численні залоги й форти усівали всю країну, а її командири обкладали населення обтяжливими повинностями. Найстрашнішою військовою повинністю був призов до армії, впроваджений на Україні у 1797 р., адже термін служби становив 25 років, що через нелюдську муштру й часті війни було майже рівносильним смертному вирoku.

Західна Україна у XVIII – на початку XIX ст. Згідно з «Трактатом про вічний мир» Правобережна і Західна Україна перебували у складі Речі Посполитої. В перші десятиріччя XVIII ст. тут пожвавився національно-визвольний рух проти польського панства. Він отримав назву *гайдамацтва* і охопив спочатку Волинь та Поділля, а в середині століття – й Київщину. Поступово поширюючись на Захід України, повстанський рух з'єднався там із рухом *опришків*. Гайдамацькі рухи тривали до кінця 1760-х років й зрештою вилилися у грандіозне повстання 1768 р., що увійшло до історії як *Коліїщина*.

Тоді ватага із 70 гайдамаків під проводом М. Залізняка, запорожця з Лівобережжя, почала підбурювати селян Правобережної України до повстання, спрямованого на возз'єднання цих земель з лівобережними. За лічені дні загін поповнили новобранці з селян і мандрівних гайдамаків. Місто за містом підкорялося повстанцям: Фастів, Черкаси, Корсунь, Богуслав... На початку червня близько 2 тис. гайдамаків обступили Умань – добре укріплене місто, де сховалися тисячі шляхтичів, католицьких та греко-католицьких священиків, орендарів-євреїв. Долю Умані вирішив І. Гонта – сотник в охороні С. Потоцького, разом зі своїм загоном узявши бік повстанців.

Наприкінці червня в руках бунтівників були Київське, Брацлавське, а також частина Подільського і Волинського воєводств. Лише присутність польських та російських військ на інших західноукраїнських землях перешкоджала їх приєднанню до повстанців.

Побоюючись поширення визвольного руху на Лівобережжя, Катерина II наказала надати допомогу полякам. Росіяни діяли підступно. Генерал Кречетников 6 липня запросив на бенкет Залізняка, Гонту та інших ватажків, де заарештував їх. Залізняка й гайдамаків царська влада заслала до Сибіру. А Гонту та 800 його людей видала полякам, які піддали відважного сотника жахливим тортурам (здирали шматками шкіру), потім стратили. Голову його було прибито до воріт Могилева. Наступних кілька років польський воєвода Стемпковський продовжував чинити помсту над українськими селянами, тисячі яких він замордував у своїй резиденції.

Подальші події показали, що, надаючи допомогу Польщі в придушенні повстання, Росія дбала виключно про власні інтереси. Коли настав час, російський експансіонізм обернувся і в цей бік. Річ Посполита, хоч налічувала 11 млн. населення, виявилася безсилою встояти. Хвалені *«золоті вольності»*, котрі забезпечували польській шляхті необмежені права, настільки ослабили державу, що нею стало просто неможливо управляти. Цим скористалися агресивні сусіди: Росія, Прусія та Австрія, які між собою вирішили розділити територію Речі Посполитої.

У 1772 р. відбувся I поділ Польщі: Східна Білорусь відійшла до Росії, Галичина – до Австрії. Загарбання останньою Буковини після укладення Константинопольської конвенції з Туреччиною датується 1775 р. II поділ Польщі стався у 1793 р., коли був виданий маніфест Катерини II про включення Правобережної України до складу Росії. Нарешті, у 1795 р. (III поділ) Росія приєднала й Західну Волинь.

Після припинення існування польсько-литовської держави 62% її території та 45% населення дісталися Росії. А українці Галичини і Буковини потрапили під австрійське панування. Крім того, ще з XVII ст. у складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства перебувало Закарпаття.

Якщо політичне, культурне й соціально-економічне значення Західної України у XVIII ст. було ледь відчутним, то під владою Австрії це становище докорінно змінилося, й галичани та буковинці знову почали грати першорядну роль в історії свого народу.

Аж до закінчення XIX ст. західноукраїнське суспільство складалося лише з двох соціальних верств: селянської маси й невеликої касти священників. При цьому умови життя простого люду характеризувалися одним словом:

бідність. Галичина мала сумну репутацію однієї з найбільш нужденних і відсталих частин Австрійської імперії.

Щоправда становище селян дещо поліпшилося внаслідок реформ в дусі *освіченого абсолютизму*, впроваджених цісарем Йосифом II. Починаючи з 1781 р., правитель здійснив ряд заходів, спрямованих на обмеження кріпацтва. Так, землевласникові заборонялося вимагати від селянина більше 3 днів панщини на тиждень, для найбільш бідних кріпаків встановлювалася ще менша панщина. Суворо обмежувалися додаткові повинності. Селянину надавалися такі особисті свободи, як право одружуватися без дозволу пана, переходити на інші наділи, звертатися зі скаргами на свого пана до суду. Сільські громади отримали права самоврядування.

Покращувалося становище греко-католицької церкви, вона здобула рівні права з католицькою та протестантською. В 1784 р., прагнучи мати більше освічених чиновників і священників, Йосиф II заснував у Львові університет, в якому для небагатьох українських студентів було організовано окремий факультет. Викладання тут велося штучною мовою, котра поєднувала церковнослов'янську з місцевою українською говіркою.

Однак вагомого впливу на життя західних українців реформи не мали. Надто обмеженими були можливості економічного розвитку регіону: обмаль землі, нерозвиненість промисловості в містах.

Після смерті Йосифа II (1790) у правлячих колах імперії на зміну реформаторству, лібералізму, освіченому абсолютизму поступово приходять консерватизм, контрреформізм, реакція. Скориставшись цим, поміщики змогли майже повністю відновити свої колишні права та привілеї.

Російська частина України у першій половині XIX ст. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні починається національно-культурне відродження, посилюється активність національної еліти, свідомих суспільних сил, які поштовхають свою діяльність у різних сферах життя – від культури до політики. Відбувається формування української *інтелігенції*. Ця специфічна верства населення, не маючи приватної власності, займалася не фізичною, а розумовою працею, розвитком та поширенням культури в суспільстві і була неперевершеною в обґрунтуванні та поширенні нових ідей, у мобілізації мас на їх утілення.

На початковому етапі національного відродження інтелігенція зосереджувала свою увагу на рисах української етнічної самобутності. Свідченням зазначеного процесу стало, зокрема, активне збирання та публікація історичних джерел, здійснення досліджень минулого українського народу. Поява праць з історії стимулювала зростання цікавості до життя народу, його побуту, звичаїв, традицій та обрядів. Глибше вивчення цих

сюжетів зумовило виділення етнографії, фольклористики й мовознавства із загального масиву історичних знань.

Постання української мови як літературної, а також початок сучасної української літератури знаменувала публікація в 1798 р. «Енеїди» І.Котляревського.

Інтелігенція з'являлася в містах, насамперед у тих, де були вищі учбові заклади. Перший у російській частині України університет відкрився у Харкові 1805 р., при чому з ініціативи місцевого дворянства. І лише в 1834 р., коли було засновано університет Св. Володимира, інтелектуальний центр України перемістився із Харкова до Києва.

Вища освіта найбільшою мірою приваблювала збіднілих дворян, занепадаючі маєтки яких штовхали їх на пошуки інших засобів до існування. Невеличка група перших українських інтелігентів складалася також з синів священиків, міщан і козаків.

Однак варто враховувати, що слабкий розвиток промисловості в Україні не сприяв розбудові міст. Більшість із них виступали передусім торговельними центрами. У ті часи на українських землях не існувало жодного міста з населенням понад 70 тис. осіб. Найбільша Одеса мала 60,1 тис. жителів, Київ – 47,4 тис., Бердичів – 35,6 тис., Харків – 29,4 тис. (для порівняння: в Петербурзі проживало 470,2 тис. осіб, у Москві – 349,1 тис.).

Значна частина українського панства подавалася на службу до центру імперії, здобуваючи там чини й жалування. Тож не дивно, що у 1805 р. в Петербурзі налічувалося понад 132 тис. осіб української шляхти.

У розглядуваний період більше 75% українського населення перебувало в кріпосницькій залежності від поміщиків або виконувало феодалську повинність на користь держави. Поміщицькі селяни переважали в Східній Україні, Правобережжі, а державні – на Лівобережжі та Півдні України. Відробіткова, грошова і натуральні ренти були основними формами експлуатації. Попри те, що закон 1797 р. обмежував панщину 3 днями, в дійсності вона становила 4–6 днів на тиждень. Селяни відробляли й додаткові повинності (будівельні дні).

Державні селяни вважалися вільними. За користування землею вони виплачували державі феодалську грошову ренту, яка забирала майже 40% їхніх прибутків, що було непосильним для більшості родин.

Страждали селяни ще й від прогресуючого обезземелення, яке підривало їхні господарства. Обезземелених і розорених селян, чисельність яких неухильно збільшувалася, поміщики переводили в розряд *дворових*. Вони

жили й працювали на панському дворі. Однією з найжорстокіших форм експлуатації стала *місячина*, коли такі селяни мушили відбувати постійну панщину з видачею місячного утримання натурою.

Посилення експлуатації селянства викликало його протидію. Селяни писали скарги на поміщиків в урядові установи, відмовлялися відбувати панщину, платити оброк, самовільно створювали самоврядування, виявляли непокору місцевим та центральним офіційним властям, псували панський реманент, втікали у південні землі, підпалювали поміщицькі маєтки, чинили збройний опір, зрештою організовували масові відкриті повстання. За неповними даними в Україні від 1797 р. до 1825 р. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян.

Та значної сили набуло лише антикріпосницьке повстання в Поділлі У.Кармалюка (1787–1835), яке тривало впродовж 1813–1835 рр. Відважного ватажка чотири рази заарештовували та засилали до Сибіру, однак він утікав, щоб повернутись в рідні місця й продовжити боротьбу. Під його проводом у повстанському русі взяло участь майже 20 тис. осіб, було здійснено 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки. Особливо інтенсифікувався селянський рух впродовж 1830–1835 рр., коли він поширився й на частину Бессарабії та Київщини. Лише загибель лідера дала змогу владним структурам придушити цей виступ.

Кріпосницьке гноблення викликало протести не лише селян, а й передових представників поміщицького класу. Останні, під впливом ідей Великої Французької революції, а, особливо, побачивши після війни з Наполеоном 1812 р. життя народу в Західній Європі, почали утворювати конспіративні організації, в багатьох випадках спрямовані на здійснення державного перевороту.

Різновидом таких товариств були *масонські ложі*. У 1817 р. вони виникли в Харкові («*Вмираючий сфінкс*»), в 1818 р. – в Києві («*З'єднані слов'яни*»), Одесі («*Понт Евксінський*») та в Полтаві («*Любов до істини*»). Членами цих об'єднань були військові, чиновники, поміщики, зокрема такі відомі українські діячі як І. Котляревський, В. Капніст, В. Лукашевич, а також пізніші лідери декабристського руху П. Пестель, М. Орлов, М. Бестужев-Рюмін.

Слід, зазначити, що масонські ложі все ж не мали послідовно українського національного спрямування. Одним із завдань, які ставили перед собою організатори лож, було прилучення малоросійського дворянства до загальноросійського опозиційного руху. Перші таємні політичні гуртки ставили метою насамперед боротьбу за ліквідацію самодержавства та всіх його інститутів. Однак в силу своєї замкненості вітчизняне масонство не могло зробитися стрижнем суспільного руху.

Особливо слід виділити «*Малоросійське товариство*», створене в Полтаві у 1819 р. з ініціативи предводителя переяславського дворянства В.Лукашевича. Винятковість цієї організації полягала в тому, що її засновник виступав за відокремлення України від Росії та приєднання її до Польщі.

Члени масонських лож, що діяли на Правобережній Україні, були в основному польськими шляхтичами і своєю головною метою вважали відновлення незалежності Польської держави, яка включала б і Правобережну Україну.

Царський уряд, відчуваючи з боку масонів потенційну загрозу, 1822 р. видав указ про заборону всіх таємних організацій та гуртків, насамперед масонських лож. Проте це не припинило їхньої діяльності.

Декабристський рух в Україні започаткувало «*Південне товариство*», що виникло у 1821 р. Основні його осередки зосереджувалися на Правобережжі. Тут діяли управи Тульчинська (П. Пестель), Кам'янська (В. Давидов і С.Волконський), Васильківська (С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін). Наради «Південного товариства» періодично відбувалися у Києві. Декабристи виробляли теоретичні моделі майбутнього суспільного устрою, зокрема П. Пестель розробив документ під назвою «*Руська правда*».

Ідейно декабристський рух не мав єдності. Українські декабристи відрізнялися більш радикальними поглядами і виношували ідею царевбивства. Це повинно було сприяти скасуванню кріпосництва і подальшому вільному розвитку сільського господарства.

Після смерті Олександра І декабристи зважилися на непідготовлений виступ і зазнали цілковитої поразки – у Петербурзі (на Сенатській площі в грудні 1825 р.) і в Україні (повстання Чернігівського полку в січні 1826 р.).

Після придушення повстання декабристів політичне життя в Україні на деякий час завмерло. Однак боротьба проти самодержавства продовжувалася, свідченням чого є слідчі справи жандармського управління щодо пропаганди революційних ідей у Харківському університеті (1826–1827) та про вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук (1827–1830).

У 1830 р. українські землі знову опинилися у вирі революційних подій – у листопаді спалахнуло національно-визвольне повстання поляків проти режиму Російської імперії. Висунувши гасло «*За вашу і нашу свободу*», повстанці сподівалися долучити до цієї боротьби народи Литви, Білорусі й України. Опанувавши ситуацію, царські війська у вересні 1831 р. захопили Варшаву і придушили повстання.

У 30-х роках міністр народної освіти граф С. Уваров проголосив, що шлях до процвітання російської держави лежить через зміцнення *самодержавства, православ'я і народності*. На практиці останнє означало посилення русифікації та новий наступ на права національних меншин.

Першою власне українською нелегальною організацією політичного спрямування стало *Кирило-Мефодіївського братство*, діяльність якого припадає на 1846–1847 рр. Організаторами товариства були професор історії Київського університету М. Костомаров, службовець канцелярії генерал-губернатора М. Гулак і випускник Київського університету В. Білозерський. Складалося товариство всього з десятка активних членів та кількох десятків співчуваючих (серед останніх був і Т. Шевченко, автор уславленої збірки поезій, що під назвою «Кобзар» вийшла друком у 1840 р.). Протягом приблизно 14 місяців свого існування «*браття*» збиралися кілька разів на тривалі філософські й політичні дискусії та підготували ряд положень своєї програми, що однак не завадило царській владі жорстоко з ними розправитися, хоча більшість членів товариства робили наголос тільки на культурно-просвітницькій діяльності.

Політичною програмою товариства стала «*Книга буття українського народу*», авторство якої залишилося нез'ясованим. Крім того, один із членів братства Г. Андрузький розробив начерки конституції майбутньої Української республіки, в якій особлива увага приділялася питанням самоврядування. Разом з іншими територіями Україна мала увійти до конфедерації слов'янських народів. Росії в цьому утворенні місця не передбачалося.

Розбіжності в поглядах членів товариства були досить значними: від ліберально-поміркового реформізму (В. Білозерський, М. Костомаров, П.Куліш) – до революційних форм і методів (Г. Андрузький, М. Гулак, Т.Шевченко).

На середину 30-х років XIX ст. припав в Україні початок *промислового перевороту*. Суть його полягала в поступовому переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики, від дрібного товарного виробництва – до широкомасштабного, в заміні ручної праці машинною. Нове обладнання й технології вимагали якісно нової робочої сили – дисциплінованої, кваліфікованої, зацікавленої в наслідках праці. Цим критеріям закріпачені робітники відповідати не могли. Тому неухильно збільшувалася частка вільнонайманої праці. Зростання кількості промислових підприємств та чисельності їхніх працівників стимулювалося казенними замовленнями, насамперед воєнних відомств.

Потреби економіки та поглиблення диференціації промисловості сприяли появі в українських землях нових галузей – кам'яновугільної,

машинобудівної, цукроварної тощо. Якщо спершу промислові підприємства належали переважно поміщикам і розташовувалися в селах та містечках, то надалі вони будувалися в містах, а засновували їх купці, міщани та багаті селяни.

Національний поступ у Західній Україні. Посилення експлуатації кріпацької праці спричинило деградацію та розорення багатьох селянських господарств. Дійшло до того, що власне господарство практично не гарантувало селянинові забезпечення мінімальних потреб його сім'ї. Кількість таких селян становила близько 2/3.

Феодальні відносини гальмували й розвиток промислового виробництва. Ситуація ускладнювалася колоніальною політикою Австрійської імперії, суть якої полягала в перетворенні західноукраїнського краю на ринок збуту та джерело сировини й дешевої робочої сили.

Центром політичного життя на Західній Україні виступав Львів. Тут впродовж 1830–1837 рр. відбувалася активна діяльність напівлегального демократично-просвітницького й літературного гуртка *«Руська трійця»*. Його засновники – студенти Львівського університету і водночас вихованці греко-католицької духовної семінарії М. Шашкевич (1811–1843), І. Вагилевич (1811–1866) та Я. Головацький (1814–1888) – поставили собі за мету піднесення національної свідомості та запровадження української мови в усі сфери громадського життя. У 1837 р. вони видали альманах фольклорних творів *«Русалка Дністрова»* – першу книгу демократичної культури в західноукраїнських землях.

Революційні події 1848 р. в Європі (*«Весна народів»*) дали поштовх новій хвилі визвольного руху в Східній Галичині. 2 травня у Львові було створено українську політичну організацію – *«Головну руську раду»*. Її завдання полягало в представництві інтересів українського населення в центральному уряді. Очолена єпископом Г. Яхимовичем (1792–1863), організація налічувала 66 членів, майже половину з яких складали духовенство й студенти-богослови, а другу половину – світська інтелігенція. Крім того, по всій Східній Галичині було засновано 50 місцевих і 13 регіональних її філій.

Головна руська рада виступила з вимогою до імператора надати регіону територіальну автономію. Однак австрійський уряд проігнорував цю вимогу. У 1851 р., після повної реставрації абсолютизму, раду було розігнано.

Довгий час, аж до середини XIX ст., тривав у Західній Україні рух опришків, набувши особливої гостроти в Галичині та Буковині впродовж 1820–1830 рр.

У Північній Буковині найбільшим став виступ під проводом Л. Кобилиці, який у 1843–1844 рр. очолив селян 22 громад. Повстанці категорично відмовлялися від панщини, самочинно переобрали сільську старшину, висунули вимогу вільного користування лісами та пасовиськами, ратували за відкриття українських шкіл. Виступ був придушений за допомогою австрійських військ.

Тема: «Україна в другій половині XIX .Україна на початку XX ст. Україна в роки першої світової війни »

План

- 1. Реформи середини XIX ст. та їх вплив на суспільство.**
- 2. Розвиток промисловості.**
- 3. Зародження революційних рухів.**
- 4. Буремний початок XX ст.**
- 5. Перша світова війна і Україна.**
- 6. Висновки до теми.**

Ключові терміни та поняття: анархізм; більшовики; Бунд; Валуєвський указ; «відруби»; вільні громади; громадівський рух; громади; громадянські свободи; Державна Дума; диктатура пролетаріату; Емський акт; есери; земства; кадети; куркулі; лібералізм; меншовики; міська дума; міська управа; москвофільство; народництво; народовство; політична партія; промисловий переворот; профспілки; Ради робітничих депутатів; РСДРП; РУП; терор; трудовики; ТУП; українофільство; УНП; фракція; хутір.

Основні дати та події: 1848 р. – введення конституційного правління в Австрії; 1848–1853 рр. – скасування кріпацтва на західноукраїнських землях; 1853–1856 рр. – Кримська війна; 1861 р. – скасування кріпацтва в Російській імперії; 1860 р. – «Українська громада» В.Антоновича; 1863 р. – Валуєвський указ; 1872–1874 рр. – гурток «чайківців» у Києві; 1873–1874 рр. – «Київська комуна»; 1876 р. – Емський акт; 1885 р. – створення Народної Ради; 1891 р. – заснування «Братства тарасівців»; 1892 р. – у Львові створене Наукове товариство ім. Тараса Шевченка; 1898 р. – створення РСДРП; 1900 р. – заснування РУП; 1902 р. – масові селянські повстання у Полтавській і Харківській губерніях; 1903 р. – масові страйки робітників; 1905–1907 рр. – I революція в Росії; 1906–1910 рр. – Столипінська аграрна реформа; 1908 р. – створення ТУП; 1914 р. – початок I світової війни; серпень 1914 р. – заснування у Львові Головної Української Ради.

Імена: Антонович Володимир; Антонович Дмитро; Бакунін Михайло; Валуєв Петро; Винниченко Володимир; Вовк Федір; Грінченко Борис;

Грушевський Михайло; Донцов Дмитро; Дорошенко Володимир;
Драгоманов Михайло; Жаботинський Володимир; Єфремов Сергій;
Кримський Агатангел; Крип'якевич Іван; Лавров Петро; Левицький Кость;
Ленін (Ульянов) Володимир; Лисенко Микола; Мартов Юлій; Мартос
Борис; Мацієвич Левко; Меленевський Маркіян; Міхновський Микола;
Нечуй-Левицький Іван; Петлюра Симон; Порш Микола; Пулюй Іван;
Рудницький Степан; Русов Михайло; Русов Олександр; Скоропис-
Йолтуховський Олександр; Старицька-Черняхівська Людмила;
Старицький Михайло; Столипін Петро; Сумцов Микола; Ткачов Петро;
Томашівський Стефан; Франко Іван; Чикаленко Євген; Чужбинський
Олександр; Шептицький Андрій; Шмідт Петро; Шраг Ілля.

Перевірте себе: В чому полягала суть селянської реформи 1861 р.?

Столипінської аграрної реформи? Які вимоги висували депутати-українці в австрійському парламенті? Чим характеризувався громадівський рух? Чим різняться поняття «народництво» і «народовство»? Про що йшлося у Валувєвському указі? В Емському акті? Яку політичну мету ставили члени «Братства тарасівців»?

Поміркуйте: Визначте особливості промислового перевороту на українських землях.

Вивчіть самостійно: Столипінська аграрна політика і її наслідки на Україні. Державна Дума Росії 1906–1916 рр. і українці в ній.

Обговоримо на семінарі: Формування партії есерів та анархістських організацій. Створення соціал-демократичних організацій на Україні і їх роль в організації I та II з'їздів РСДРП. Більшовизм і меншовизм. Створення РУП, її еволюція і розпад. Партія кадетів.

Рекомендована література:

- 1.Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914 / Д.Бовуа. – К., 1998.
- 2.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 3.Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я.Грицак. – К., 1996.
- 4.Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії / Т.Гунчак. – К., 1993.
- 5.Гусєв В. І. Історія України: навч. посіб. / В. І. Гусєв, Ю. О.
- 6.Довідник з історії України. А–Я / за заг. ред. І. Підкови, Р.Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001.
- 7.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 8.Калінцев, С. В. Кульчицький – К.: Вища школа, 2003.

9. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К., 1993.
10. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К., 1999.
11. Король В. Історія України: навч. посібник / В. Король. – 2-ге вид., доп. – К.: В.Ц.: «Академія», 2008.
12. Новітня історія України: 1900–2000. – К., 2000.
13. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
14. Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.
15. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX ст.): Историко-социологический очерк / Н. Шип. – К., 1991.

Реформи середини XIX ст. та їх вплив на суспільство. Консерватизм, що був панівною тогочасною ідеологією, змушував владу Австрії та Росії з великою підозрою зустрічати будь-які суспільні зміни. Та зі зростанням внутрішнього тиску, тобто небезпеки спалаху активності незадоволених мас, а також під впливом нових ідей, котрі поширювалися Європою, Габсбурги й Романови зрозуміли, що старі порядки не можуть лишатися незмінними. Однак, здійснюючі реформи, правителі обох держав намагались залишити недоторканими основоположні засади своїх режимів.

Безпосереднім поштовхом до реформ в Росії послужила поразка в ході Кримської війни 1853–1856 рр., завдана військами Англії, Франції, Туреччині й Сардинії.

Найнагальнішим завданням була ліквідація кріпосного права. В Галичині це трапилося у 1848 р., на Буковині – 1849 р., в Закарпатті – 1853 р. В Росії ж – тільки 1861 р. При цьому принципові риси російської моделі селянської реформи нагадували австрійську: ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, створення органів селянського самоуправління, наділення селян землею та визначення за неї повинностей, викуп селянських наділів.

Селянська община перетворювалась в найнижчу адміністративну одиницю, відповідальну за своєчасність сплати селянами платежів і податків, виконання ними повинностей. Та в Україні общини значного поширення не мали, переважало індивідуальне господарство.

Користуючись відсутністю земельного розмежування, в ході реформи поміщики не тільки захопили найкращі землі, а й відрізали в селян чимало їхньої. Тому 220 тис. українських селян залишилися безземельними, а майже 94% селянських господарств отримали наділи, недостатні для проживання.

Здобувши особисту свободу, селянство залишилося нижчим станом: до викупу землі селяни перебували в залежності від поміщика, виконували рекрутські повинності, для них зберігалися тілесні покарання різками.

Сума викупу становила розмір 11 річних податків з селянського двору. Оскільки вчорашні кріпаки таких коштів не мали, їх сплатила поміщикам держава, надавши селянам позичку на 49 років. Відшкодування селянами відсотків приносило царській казні 63 копійки прибутку на кожен карбованець позички.

Скасування кріпацтва спричинило до цікавих суспільних зрушень в Російській імперії. По-перше, відбулося майнове розшарування селянства: більше половини з них складали бідняки, 30% – середня верства, решта зробились відносно багатими, їх називали *куркулями*. По-друге, розпочався економічний занепад дворянства.

Часто поміщики, й не намагаючись перетворити свої маєтки на прибуткові комерційні підприємства, продовжували вести розгульне життя. Для вирішення фінансових проблем вони брали позички, а, щоб повернути борги, змушені були продавати землі підприємливим куркулям. Після цього багато дворян переїздило до міст, де вони ставали чиновниками, офіцерами, поповнювали лави інтелігенції.

Крім селянської, були здійснені земська та фінансова реформи 1864 р., міська 1870 р., шкільна 1860–1864 рр., військова 1864–1874 рр., поліцейська та інші.

Виключно важливе значення мала земська реформа. До компетенції *земств* – самоврядних органів – відійшли місцеві господарські, соціальні та культурні справи, розпорядження майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, організація медичного обслуговування населення, народної освіти, налагодження поштового зв'язку, страхування, протипожежна справа тощо. Хоч функції *земств* були досить обмеженими, вони ставали (на межі 70–80-х років) осередками *ліберального руху*.

Ідеальною формою правління ліберали вважали конституційну монархію. Держава мусила стати правовою, оберігати демократичні права особи, мінімально втручатися в економічну сферу, яка мала будуватися за законами вільного ринку, конкуренції. В основу своєї діяльності ліберали поклали тактику пошуку компромісів з урядом.

Згідно з міською реформою, створювалися виборні *міські думи* (розпорядчі органи) й *міські управи* (виконавчі).

Перед українцями Австрійської імперії революційний 1848 р. поставив два головних питання: соціально-економічної долі селянства й національних прагнень церковної інтелігенції. Обидві проблеми перепліталися, позаяк поляки, які виступали проти таких прагнень, часто були водночас і шляхтичами, що визискували селян.

Введення імператором Фердинандом конституційного правління 1848 р. дало змогу українцям виражати й захищати у парламенті свої національні та соціально-економічні інтереси. До першого австрійського парламенту потрапили 39 депутатів-українців (27 з них селяни). Депутати від народу виступали за безплатне скасування кріпацтва, поліпшення становища селян, вимагали поділу Галичини на польську й українську частини. Однак вже в березні 1849 р. парламент був розпущений, а невдовзі скасована й конституція.

За конституцією 1861 р. Галичина дістала автономію й власний сейм. Зі 150 делегатів першого скликання 49 були українцями. Однак прийнятий згодом виборчий закон надав перевагу великим землевласникам, тож кількість українських депутатів дедалі меншала, а поляків зростала.

Глибокі зміни 1860-х років мало вплинули на розвиток національного руху українців Російської імперії. Зростанню їхньої свідомості перешкоджали: культурне й демографічне панування в імперії росіян; ворожість влади до всякого плюралізму; небажання царя навіть розглядати питання конституції, що створила б умови для національного та місцевого самовираження; слабкість громадських організацій; жорстока репресивна політика уряду проти національних рухів. Крім того, національні прагнення інтелігенції в аграрному, традиціоналістському, провінційному суспільстві наштовхувалися на нерозуміння з боку основної маси населення, неосвіченого й апатичного.

Власне українська інтелігенція проживала переважно у селах та невеликих містах, працюючи земськими вчителями, лікарями, агрономами тощо, тоді як у крупних містах її частка була незначною і значно поступалася російськомовній інтелігенції.

Цементуючою силою нації об'єктивно була українська мова. Як літературну, вивільнену від регіональних діалектизмів, її розвивали, пропагували усним і друкованим словом учені, письменники, митці. Цих діячів української культури охоронці непорушних підвалин Російської імперії затаврували *українофілами*, всіляко перешкоджаючи їх культурно-просвітницькій діяльності.

Рух українофілів набув поширення після смерті у 1855 р. архіконсервативного царя Миколи I. Вони утворювали громади, відкривали недільні школи, вивчали й пропагували українську історію та культуру.

Перша громада виникла у Петербурзі: в 1859 р. її заснували колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства, повернувшись після амністії із заслання.

Багато корисного на благо українського народу зробили студенти Київського університету, які навесні 1860 р. заснували гурток «Українська громада», очолений В. Антоновичем (1834–1908). До гуртка входили М. Лисенко, Ф. Вовк, О. Русов, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, О. Чужбинський. Активністю відрізнялася також громада в Чернігові, котра видавала щотижневу газету «Чернігівський листок».

Діяльність громад, попри свою поміркованість, викликала підозри з боку влади. У 1862 р. були заарештовані й покарані багато їхніх членів, закриті недільні школи. Антиукраїнська кампанія завершилася таємним циркуляром 1863 р. міністра внутрішніх справ Росії П. Валуєва про обмеження видання книг і заборону викладання в школах українською мовою. *Валуєвський указ* дозволяв «*малоросійским наречием*» друкувати тільки художні твори. Українські наукові, релігійні, а особливо педагогічні публікації заборонялися.

Після цього погрому громадівський рух почав згасати. У 70-ті роки «старі» громадівці зберегли лише одну організацію – Київську. Її провідним ідеологом став М. Драгоманов (1841–1895). Громада виступала за перетворення Росії на федерацію і надання широкої автономії Україні.

Щоб обійти обмеження, накладені Валуєвським указом, українофіли встановили контакти з українцями Галичини й використовували їхню україномовну пресу для поширення поглядів, заборонених у Росії.

У самій же Галичині в цей час конкурували дві течії: *москвофільство* й *народовство*. Якщо серед москвофілів переважало духовенство, то поміж народовців більшість становили світські особи – адвокати, вчителі, лікарі тощо. Москвофіли орієнтувалися на об'єднання всіх слов'янських народів під патронатом російського самодержавства. Народовці сповідували принципи національного відродження, пропагували народну мову в літературі та школі. В 1873 р. вони започаткували створення у Львові Літературного товариства ім. Т. Шевченка.

Минуло зовсім небагато часу як на українофілів впали нові підозри. Олександр II у 1876 р., перебуваючи на відпочинку в німецькому місті Емс, розпорядився: ліквідувати київську громаду, а її чільних діячів відправити у заслання, вчителів-українофілів замінити на росіян, вилучити зі шкільних

бібліотек книжки, написані українською, заборонити видавати цією мовою книги та ввозити їх з-за кордону, користуватися нею в театрі й при викладанні будь-яких дисциплін в початкових школах.

Емський акт остаточно підірвав основи легальної культурницької діяльності, на яку орієнтувалися громадивці. Про шкоду, завдану указом, свідчить хоча б те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книги.

Розвиток промисловості. У 80-х XIX ст. промисловий переворот, в цілому, завершився. Втім він характеризувався нерівномірністю розвитку за різними регіонами й галузями господарства.

На Сході (у Харківській, частині Катеринославської губерній) динамічно розвивалася важка промисловість, що притягувала капітали із Західної Європи, а робочу силу – з усієї Російської імперії. Донбасько-Криворізький район став центром видобутку вугілля та залізної руди, виплавки чавуну, сталі. У правобережних та деяких лівобережних губерніях (Київській, Волинській, Подільській, Полтавській, Чернігівській) переважало сільськогосподарське виробництво, розвинулася й переробна промисловість, передусім цукрова. Південь (Херсонська, Таврійська, частина Катеринославської губернії) домінував щодо виробництва та експорту зерна. Торгівля, сільськогосподарське, транспортне машинобудування сконцентрувалися в Одесі, Києві, Миколаєві, Олександрівську, Херсоні, Харкові. Загалом, потужне нарощення промислового потенціалу та концентрація робочої сили Подніпров'я й Донбасу різко контрастували з розвитком інших регіонів.

Значна кількість підприємств, що виникали, належали іноземцям – підприємцям з Франції, Бельгії, Англії та Німеччини, або акціонерним товариствам. Ініціативних підприємців, ділків, комерсантів, тобто головних суб'єктів капіталістичного розвитку місцевого походження бракувало.

Розвиток промисловості стрімко збільшував присутність на українських теренах неукраїнців. Місцевий люд, що не вмів працювати на промислових підприємствах, а бувало й взагалі боявся машин, здебільшого лишався на селі. Станом на 1897 р. тільки 5,5% українців мешкали у містах, тоді як рівень урбанізації росіян становив 38%, євреїв – майже 44%. Тож представники саме цих націй були найбільш причетні до індустріалізації, зростання міст і почали переважати в царинах суспільства, що активно модернізувалися.

Відтак українців ще більшою мірою, ніж доти, ототожнювали із відсталим селом, дрібним сільськогосподарським виробництвом, яке у більшості районів не могло виборсатися зі стану економічного застою і ручної праці. Ті

ж українці, котрі поповнювали склад пролетаріату, швидко потрапляли під вплив російської ментальності.

Процес утвердження капіталістичних (ринкових) відносин на селі супроводжувався масовим зубожінням і обезземеленням селянства. Майже 70% працездатного населення, передусім сільського, не мало постійної роботи. Типовою картиною пореформеного життя стали юрби заробітчан на дорогах. Водночас посилювалися державні пільгові заохочення до вкорінення і зростання національних меншин на українських теренах. Таємні розпорядження властей прямо рекомендували державні (казенні) землі на Україні *«віддавати переселенцям із внутрішніх російських губерній, місцеве ж збідніле населення... переселяти в інші частини Росії»*.

Нестерпний соціально-економічний гніт спричинив масову еміграцію українців у пошуках вільних земель для сільськогосподарського обробітку. Найбільше заохочувалося урядом освоєння Сибіру та Далекого Сходу. Наприкінці ХІХ ст. українців тут налічувалося близько 225 тис. У населенні Примор'я та Приамур'я їх частка сягнула майже 20%.

Зрушення в організації виробництва до кінця ХІХ ст. вивели Україну на провідні позиції, особливо в сільському господарстві. Тут збиралося 43% світового врожаю ячменю, 20% – пшениці та 10% – кукурудзи, а частка України в експорті пшениці Російської імперії становила 90%. Наростаюча індустріалізація перетворила Південь України на основну паливно-металургійну базу держави, що давала майже 70% видобутку кам'яного вугілля, значну частину виплавки чавуну, заліза і сталі. Національна буржуазія з часом зайняла провідні позиції в цукровій, винокурній, борошномельній, шкіряній, вугільній галузях промисловості.

Зародження революційних рухів. У 1870-ті роки стало очевидним, що попри скасування кріпацтва економічне становище селян не поліпшилося. Це спричинило до зростання серед дворянської та різночинської інтелігенції радикальних настроїв. Виникали різноманітні за поглядами революційні групи. При цьому національне питання турбувало *революціонерів-народників* мало.

В народництві існували 3 течії: *пропагандистська, анархістська й змовницька*. П. Лавров і його прихильники головним завданням вважали пропаганду серед селян і робітників ідей соціалізму й підготовку їх до боротьби проти самодержавства. М. Бакунін та його послідовники вбачали свою місію у підготовці народу до збройної боротьби проти держави й створенні союзу вільних асоціацій виробників. П. Ткачов провідною силою суспільства вважав революційну інтелігенцію, яка мала створити підпільну організацію, скинути царя й повести народ до соціалізму.

Народницькі угруповання існували в Києві (гурток «чайківців», 1872–1874; «Київська Комуна», 1873–1874), Одесі, Харкові, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Миколаєві.

Революційний рух призвів до розколу в середовищі українофілів і зменшення їхніх лав: старші громадивці трималися традиційних для себе поглядів, тоді як молодші покоління вступали в контакти з революціонерами й поривали зв'язки з українським рухом.

На цьому тлі вигідно вирізнялася діяльність «*Братства тарасівців*», що виникло у 1891 р. з невеликої групи студентів Харківського університету. «Тарасівці» не збиралися наслідувати громади з притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю. Їх метою було створення розгалуженої таємної організації, політичною програмою – досягнення повної автономії і свободи в Україні. Гуртки братства діяли щонайменше в 10 містах, у тому числі в Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі, Катеринославі.

В Галичині народовці на той час заснували свою політичну організацію – *Народну раду* (1885). Згодом на основі їхніх організацій сформувалися 4 партії – *Українська соціал-демократична* та *Національно-демократична* (1899), *Русько-українська радикальна* (за спрямованістю – соціалістична, 1890) та *Християнсько-суспільна партія* (1896).

Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства спричинило поширення ідеології марксизму. Перші такі гуртки почали працювати у промислових центрах України з кінця 1880-х рр. За зразком створеного В. Ульяновим (Леніним) у 1895 р. Санкт-Петербурзького «*Союзу боротьби за визволення робітничого класу*», з 1897 р. аналогічні соціал-демократичні групи виникли в Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. Листівки й прокламації, поширювані ними на підприємствах, закликали робітників боротися за свої права.

Створення *Російської соціал-демократичної робітничої партії* проголосив I з'їзд соціал-демократичних організацій Росії, що відбувся 1898 р. у Мінську. На ньому 6 організацій представляли 9 делегатів (4 – з України). Влада вдалася до репресій, зокрема 142 члени Київського комітету РСДРП були заарештовані.

Після того, як у 1900 р. В. Ленін налагодив за кордоном випуск загальноросійської газети «*Искра*», у багатьох містах, у тому числі Харкові, Києві, Полтаві, з'явилися іскрівські групи.

У липні–серпні 1903 р. у Брюсселі і Лондоні відбувся II з'їзд РСДРП. Основна частина делегатів дотримувалася платформи, яку пропагувала

«Искра» щодо необхідності встановлення *диктатури пролетаріату* і побудови партії на засадах «*демократичного централізму*» (що означало жорстку підпорядкованість місцевих комітетів центральному керівництву).

Незгодні з платформою «Искры» соціал-демократи («*економісти*», представники єврейської партії «*Бунд*») залишили з'їзд. Невдовзі й самі іскрівці розкололися на «*твердих*» і «*м'яких*». Прибічники Леніна вважали, що тільки організація професійних революціонерів, яка підтримує в своїх лавах залізну дисципліну і постійно очищується від інакомислячих, може стати ефективним інструментом боротьби з царизмом. Натомість «м'яким» іскрівцям (лідер – Ю. Мартов), була до вподоби демократична побудова європейських партій парламентського типу.

Вибори центральних органів партії закріпили перемогу переважаючих чисельно ленінців – *більшовиків*. «М'яких» іскрівців з цього часу почали називати *меншовиками*.

У місцевих організаціях РСДРП більшовицька фракція домінувала в Катеринославському, Миколаївському та Одеському комітетах. Навпаки, у Харківському і Київському, а також у Союзі гірничозаводських робітників було більше меншовиків.

Під кінець XIX ст. багато українських діячів усвідомили, що національний рух, позбавлений соціалістичного виміру, має невеликі шанси сягнути поза обмежені культурницькі рамки. Одночасно чимало місцевих соціалістів зрозуміли, що, ігноруючи національне питання, соціалізм лишатиметься суспільним рухом зі слабким місцевим корінням.

У січні 1900 р., виникла політична сила, яка планувала поєднати боротьбу за національні права з соціальною революцією. *Революційну українську партію* заснували у Харкові Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Мартос та інші. До 1902 р. кредо партії виражала написана колишнім активним членом «Братства тарасівців» адвокатом М. Міхновським (1873–1924) брошура «*Самостійна Україна*»: «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». РУП мала місцеві організації – *вільні громади* – у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Лубнах, Львові, проводила масштабну видавничу і культурно-просвітницьку діяльність, розраховану передусім на селян, сільськогосподарських робітників, ремісників.

Поступово у партії розгорнулася дискусія про співвідношення боротьби за національне і соціальне визволення. Значній частині рупівців не подобалися категоричність, радикалізм, ставка на силові методи вирішення національного питання. Не знаходячи підтримки у більшості членів РУП,

М. Міхновський у 1902 р. заснує *Українську народну партію*, яка послідовно обстоювала ідею державної самостійності України.

У 1903 р. РУП перейшла на соціал-демократичні позиції, а її фактичним керівником став вчений-соціолог М. Порш. Тоді ж відкололася група на чолі з Б. Ярошевським, що проголосила себе *Українською соціалістичною партією*.

Інша частина, керівне ядро якої утворили письменник В. Винниченко (1880–1951), журналіст С. Петлюра (1879–1926) і М. Порш, у грудні 1904 р. трансформувалася в *Українську соціал-демократичну робітничу партію*. Програма УСДРП не містила положення про диктатуру пролетаріату і за змістом більше нагадувала програму німецької соціал-демократії, ніж російської. Українські соціал-демократи виступали за безкоштовну передачу удільних, кабінетських, церковних і монастирських земель у власність органів місцевого самоврядування (*муніципалізацію земель*). Конфіскація поміщицьких земель не передбачалася. Партія добивалася автономії України і вважала можливим об'єднання з РСДРП на федеративних засадах за умови визнання її єдиним представником українського пролетаріату.

У січні 1905 р. ще одна частина діячів партії на чолі з М. Меленевським заснувала *Українську соціал-демократичну спілку*, котра досить швидко приєдналася до російських меншовиків на правах автономної організації. Активні контакти спілчани підтримували з бундівцями – членами «*Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі й Росії*» (скорочено – *Бунд*, що в перекладі з єврейської означає «*союз*»).

Взагалі представники єврейського народу відрізнялися значною політичною активністю. Крім марксистського Бунду, їх ідейно згуртовували націонал-сіоністи. Оскільки євреї, як і українці, намагалися вибороти собі культурну автономію, в багатьох питаннях вони надавали сприяння українському руху. Зокрема, рішуче підтримував вимоги української автономії палкий теоретик сіонізму В. Жаботинський з Одеси.

Виникали й інші українські партії. Так, у 1904 р. з ініціативи Є. Чикаленка (1861–1929) утворилася *Українська демократична партія*. Її розкол спричинив появу *Української радикальної партії* на чолі з письменниками Б. Грінченком (1863–1910) та С. Єфремовим (1876–1939). Обидві партії – невеликі за складом – стояли на ліберальних позиціях. Після подолання розбіжностей, в 1905 р., вони об'єднались в *Українську демократично-радикальну партію*.

Взагалі ж, брутальний тиск з боку владних інституцій як Російської, так і Австро-Угорської імперій, цементував у політичній культурі народних мас недовіру до будь-якої державної влади, сприяв поширенню анархічних

ідеалів та ідей. Перша анархістська група в Україні виникла в 1903 р. у м. Ніжині Чернігівської губернії. В наступному році з'явилося ще кілька таких груп (Одеса, Житомир тощо).

Українців Російської імперії, що відвідували Галичину та Буковину в перші роки ХХ ст., незмінно вражали досягнення їхніх західних співвітчизників. Крім партій, тут діяли національні парламентські представництва, наукові товариства, мережа культурницьких організацій («Просвіта»), школи, кооперативи, видавалися газети й книги. Національна інтелігенція працювала в тісному контакті з селянством.

Тривалими зусиллями народовців і представників інтелігенції Наддніпрянщини в 1894 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру історії України. Її посів прибулий з Києва 28-річний історик М. Грушевський (1866–1934). Активно включившись у політичне життя, він разом з І.Франком став незабаром ідейним лідером національного руху та символом його єднання обабіч австро-російського кордону.

З приїздом Грушевського до Львова у вітчизняній історичній науці відкрилась нова ера. Багатотомна монументальна праця М. Грушевського *«Історія України–Руси»* – найвидатніший твір української наукової історіографії – дав історичне обґрунтування української державності й справив визначний вплив на державницьке виховання цілих поколінь.

Під керівництвом М. Грушевського (з 1897 по 1913 рр.) фактично на неофіційну всеукраїнську академію наук перетворилося *Наукове товариство ім. Т. Шевченка*, засноване у Львові в 1892 р. В історико-філософській секції НТШ працювали, крім нього, І. Крип'якевич, С. Томашівський, М. Кордуба, у філологічній – І. Франко, М. Сумцов, О. та Ф. Колесси, С. Єфремов, А.Кримський, у математично-природничій – В. Левицький, І. Пулюй, С.Рудницький, І. Раковський та багато ін. Значним внеском у світову науку стали 319 томів праць, виданих НТШ до 1914 р. Національна орієнтація кращих учених працювала на «українську ідею», сприяла формуванню національної свідомості, утвердженню українського народу як рівноправного члена співтовариства східнослов'янських народів.

Втім західноукраїнські землі так і не змогли виборсатися з катастрофічної бідності. На рубежі віків тут налічувалося майже 80% бідняцьких селянських господарств. Більшість промислових підприємств залишалися дрібними, недостатньо механізованими, розташовувалися в селах та невеликих містах. Шукаючи виходу, селяни масово виїздили за кордон – до Канади, США, Аргентини, Австралії, Бразилії тощо.

Буремний початок ХХ ст. Соціальне напруження в аграрному секторі Російської імперії зростало. Не кращими були умови і в робітників. Низька

заробітна плата, жахливі умови праці (тільки офіційно робочий день тривав майже 11 годин на добу), погане медичне обслуговування, відсутність політичних прав і свобод поглиблювали катастрофічне становище трудящих мас. Вибух народного гніву назрівав.

Навесні 1902 р. селянські заворушення у Полтавській і Харківській губерніях переросли у повстання, спрямовані проти поміщиків і місцевої адміністрації. Водночас із загальноросійськими партіями організовувала й спрямовувала селянський рух, в якому взяло участь понад 150 тис. осіб, Революційна українська партія.

Значним був вплив на селян, виниклої у 1902 р., *Партії соціалістів-революціонерів (есерів)*, члени якої надавали велике значення методам *індивідуального терору* проти представників влади. Ідеологія есерів являла собою суміш народницьких принципів із марксистськими ідеями.

Влітку 1903 р. робітничий рух на Півдні Росії набув форми загального політичного страйку. Ще дужче позиції царизму підірвала поразка в російсько-японській війні 1904–1905 рр.

Початок першій російській революції поклав розстріл мирної демонстрації робітників у Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 р. Він викликав страйки солідарності в Києві, Харкові, Катеринославі, інших губерніях. Відтоді робітничий та селянський рухи набули загрозливого для влади розмаху. По всій Росії почали формуватися численні союзи: інженерів, лікарів, адвокатів, залізничників, селян тощо, які об'єдналися у Союз Союзів. Активізувався земський рух.

Поширення революційних настроїв серед солдатів та матросів засвідчили повстання на панцернику «*Потьомкін*» (у червні), збройні виступи у Севастополі під керівництвом П. Шмідта (в листопаді) та деякі інші.

17 жовтня 1905 р. Всеросійський загальний політичний страйк змусив царя Миколу II підписати маніфест, що дарував народу *громадянські свободи* – недоторканість особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів. Скликалась законодавча *Державна Дума*. Все це сприяло піднесенню громадсько-політичного життя. Скасування заборони на українське друковане слово привело до появи легальної національної преси. В багатьох містах з'явилися осередки культурно-освітньої організації «Просвіта».

У жовтні–грудні 1905 р. в 13 містах України, зокрема в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Кременчуці, шахтарських містах Донбасу, з'явилися нові політичні організації – *Ради робітничих депутатів*. Свідченням активної масової самоорганізації суспільства стало утворення *профспілок*.

У 1905–1906 рр. розгорнули свою діяльність ліберальні партії – конституційно-демократична *Партія народної свободи*, «*Союз 17 Октября*», а також монархічні й чорносотенні – «*Союз Русского Народа*», «*Союз Русских людей*».

В ході революції виразніше окреслилися позиції, методи боротьби й масштаби впливу на маси різних партій. Так, РСДРП, Партія народної свободи, «Союз 17 Октября» діяли переважно у великих містах Центральної та Східної України, а також на Півдні. Есери, як і монархічні організації, мали значний вплив у сільській місцевості. РСДРП у період свого найбільшого впливу, навесні 1907 р., налічувало на Україні понад 18 тис. членів, есери – до 10 тис. Партія народної свободи і октябристи мали у своїх лавах по 7–8 тис. членів, тоді як у монархічних організаціях перебувало понад 200 тис. осіб, що становило 50% їх загальноросійської кількості.

Революційні події дали поштовх до поширення анархізму серед різних верств українського суспільства. Головними центрами цього руху стали Катеринослав та Одеса.

Впродовж 1906–1907 рр. страйковий рух робітників почав згасати, але селянський не вщухав і охопив до 70% повітів українських губерній. Серед революціонерів у цей час поширилися терористичні форми боротьби – всього по імперії було вбито та поранено 97 тис. посадових осіб.

Царський уряд, підштовхуваний масовим селянським рухом, змушений був зайнятися проблемами села. Новопризначений прем'єр-міністр П.Столипін (1862–1911) протягом 1906–1910 рр. почав запроваджувати нову *аграрну реформу*. З метою підвищення продуктивності сільського виробництва передбачалося створення на селі значного про шарку заможних селян.

Сільська община позбавлялася монополії щодо перерозподілу орних земель і пасовищ. Кожен селянин дістав право продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з общин, заможні селяни могли вимагати об'єднання земельних угідь, належних їм у різних місцях, в одне рівноцінне – «*відруб*», а то й взагалі виселитися за межі села і заснувати окреме *хутірське* господарство. Новостворений Селянський банк надавав «*відрубникам*» і «*хуторянам*» для облаштування грошові кредити.

В Україні, де вже було чимало заможних селян (найбільше – на Правобережжі й Півдні), реформа мала цілком позитивні наслідки. На хутори й відруби виселилися 226 тис. селянських господарств, що становило майже половину їх загальної кількості. Активно розвивалися ринкові відносини на селі. Зростанню товарності сільського господарства сприяло й ширше застосування машин і добрив.

На основі системи заходів, передбачених аграрною реформою, протягом 1906–1912 рр. до Сибіру переселився майже 1 млн. українських селян. Проте, не маючи достатнього капіталу для обзаведення господарством на нових місцях, багато з них і там змушені були орендувати землю або наймитувати у місцевих заможних землевласників. Через постійні матеріальні нестатки, хронічні голодування, незвичайні кліматичні умови, брак кваліфікованої медичної допомоги смертність переселенців сягала 30–40%. Майже четверта частина їх змушена була повернутися в Україну.

Важливою подією стали вибори до Державної Думи навесні 1906 р., щоправда майже всі ліві партії бойкотували їх. Загалом від України було обрано 102 депутати (за партійною ознакою з них 38 були *кадетами* і співчуваючими цій партії, 28 – *трудовиками*, так називалась парламентська фракція, що об'єднувала, в основному, безпартійних селян). 45 депутатів об'єдналися в *Українську парламентську громаду*, головою якої було обрано адвоката з Чернігова І. Шрага. Політичною платформою громади стала вимога автономії України, українізації державного управління та освіти. З відповідною декларацією з думської трибуни мав виступити відомий історик, політичний і громадський діяч М. Грушевський, проте 8 липня 1906 р. Дума була розпущена.

Вибори до II Думи відбулися в січні 1907 р. На цей раз у них взяли участь усі вітчизняні політичні сили. Серед 102 депутатів Україну представляли 40 трудовиків, 34 члени правих партій, 11 кадетів, 11 соціал-демократів (6 представників «Спілки», 3 меншовики, 1 більшовик, 1 член УСДРП). Українська громада складалася з 47 депутатів, з переважанням представників лівих партій. Основні вимоги залишилися незмінними: автономія краю, допущення української мови в систему державного управління та освіти. Через 102 дні роботи, 3 червня 1907 р., II Дума також була розпущена.

До виборчого закону були внесені зміни, внаслідок яких селянство позбулося права надсилати до Думи своїх представників. Українська фракція більше не відновлювала своєї роботи.

Після падіння революційного піднесення, у 1907–1909 рр. царизм розгорнув репресії. Встановлювався надзвичайний стан, суворо заборонялися демонстрації, мітинги, збори. По всій країні діяли військові трибунали. У підпіллі пішли політичні організації. Посилилися переслідування українства. Заборонялося викладання українською мовою в освітніх закладах, українські громади та клуби, більшість організацій «Просвіти» були ліквідовані. Така ж доля спіткала практично всі основні українські періодичні видання. Комітет у справах друку заборонив вживати в друкованих виданнях терміни «Україна», «український народ». Натомість за широкої підтримки влади бурхливу діяльність розгорнули шовіністичні організації, зокрема «*Клуб русских националистов*», заснований у Києві в 1908 р.

Український визвольний рух опинився в складному становищі. У вересні 1908 р. відбулося створення міжпартійного політичного блоку – *Товариства українських поступовців*. Активними діячами ТУП були М. Грушевський, С.Єфремов, В. Винниченко, Є. Чикаленко, С. Петлюра, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Найближчим своїм завданням Товариство вважало українізацію освіти, громадських установ, суду й церкви.

Утиски з боку царату продовжувалися й надалі. В 1914 р. уряд заборонив святкування дня народження Т. Шевченка. Це викликало хвилю протестів по всій Україні. У Державній Думі розгорнулася гостра дискусія з українського питання, що справило велике враження на суспільство. Незважаючи на загрозу репресій, українське студентство у березні 1914 р. вийшло на маніфестацію під жовто-блакитними прапорами. Поступово національний рух набирал нових сил. Але цей процес на певний час припинила Перша світова війна.

Перша світова війна і Україна. Війна спалахнула у липні 1914 р. як наслідок протистояння двох воєнних блоків: *Четверного союзу* (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) і *Антанти* (Англія, Франція, Росія). Поступово в її орбіту втягнулися 38 держав світу, 3/4 населення земної кулі.

Українські землі стали ареною найбільш кривавих битв на Східному фронті. Понад 3,5 млн. українців у російській армії і 250 тис. в австро-угорській змушені були воювати за чужі їм інтереси один проти одного.

На початку війни російські війська переможно зайняли більшу частину Галичини і майже всю Буковину. Відразу ж розпочалася насильницька русифікація регіону. Мережа українських шкіл і культурно-освітніх установ ліквідовувалась. Понад 12 тис. представників місцевої інтелігенції, в тому числі греко-католицький митрополит А. Шептицький, були депортовані до Сибіру.

Однак контрнаступ австро-угорських і німецьких військ змусив до осені 1915 р. Росію залишити Буковину й більшу частину Галичини. Навесні 1916 р. унаслідок *Брусиловського прориву* російська армія знову підійшла до карпатських перевалів. Далі війна набула позиційного характеру.

З початком війни серед українських політиків стався розкол. Більшість західноукраїнців вирішили взяти бік Австро-Угорщини. В серпні 1914 р. у Львові було засновано *Головну Українську Раду* – міжпартійний блок за участю радикальної, соціал-демократичної та національно-демократичної партій. Раду очолив К. Левицький (1859–1941). Розпочалося формування українських військових підрозділів. 2,5 тис. добровольців склали *легіон Українських січових стрільців*. Він брав участь у воєнних діях в районі Стрия та на інших ділянках фронту.

Тоді ж з ініціативи емігрантів зі Східної України Д. Донцова (1883–1973), В. Дорошенка, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Меленевського та інших у Відні постав *Союз визволення України*. Його політична програма передбачала створення самостійної Української держави з конституційною монархією, демократичним устроєм, свободою для всіх національностей, самостійною українською церквою. Для досягнення цієї мети Союз вважав за доцільне співробітництво з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Що ж стосується Наддніпрянської України, то газета «Рада», що виражала лінію Товариства українських поступовців, закликала українців до захисту Російської держави. Водночас значна частина українських соціал-демократів за участю В. Винниченка зайняла антивоєнні позиції під гаслами *«Геть війну! Хай живе автономія України!»*

Висновки до теми. Стрижнем політики російського царату в Україні було намагання ліквідувати прояви національної самобутності, назавжди зламати волелюбний дух її народу, уніфікувати, згідно з власним зразком, адміністративно-територіальну, політичну та економічну системи. Супроводжувалось це хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів. З виникненням у Гетьманщині дворянської верхівки селяни знову стали кріпаками, а козаки за своїм статусом зрівнялися з селянами. Щоправда соціальне напруження дещо пом'якшувалося завдяки відкриттю для колонізації родючих земель Причорномор'я, відібраних у запорожців і кримських татар.

На Правобережжі, що перебувало під владою Польщі й де соціально-економічне гноблення поглиблювалося релігійною дискримінацією, у 1768 р. українські селяни підняли криваве повстання проти шляхти. За сприяння російської царської влади Коліївщина зазнала поразки. З другої половини XVIII ст. західноукраїнські землі перетворилися на нужденну окраїну Австрійської імперії.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Наддніпрянщині розгорнувся процес національно-культурного відродження. Крім появи досліджень історичного та народознавчого характеру, він знайшов втілення у відновленні й розширенні сфери вжитку української мови, насамперед у середовищі місцевої еліти. Окрім того, найбільш прогресивних представників останньої не могло не стурбувати наростаюче відставання Російської імперії від більш розвинутих країн Заходу. Це знайшло вияв в утворенні низки таємних організацій. Однак змовницький етап боротьби з царизмом успіху не мав, а культурницька діяльність могла увінчатися вагомими досягненнями тільки у віддаленій перспективі.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства фактично поклала початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за

національний розвиток України. Активно пропагувала демократичні, антикріпосницькі ідеї, ненависть до національного гноблення новопостала українська література (насамперед завдяки такому титану духа, яким був Т.Шевченко).

Соціально-економічне становище, що об'єктивно погіршувалося, спротив населення, хай і не досить масовий та організований, змушували владу впроваджувати певні зміни в суспільстві. В цьому Австрійська імперія значно випереджала Російську. Реформи середини XIX ст., особливо скасування кріпацтва, сприяли багатьом суспільним змінам, дали суттєвий поштовх розвитку капіталістичних відносин, модернізації промисловості, однак докорінних проблем не розв'язували.

Австрійські конституції 1848 й 1867 рр. викликали піднесення політичної активності в західноукраїнському суспільстві, його організаційне зростання. В Галичині українці дістали можливості різнобічної легальної діяльності, яких не мали в Росії. Відтак розгорнувся процес національної інтеграції: східні та західні українці стали виявляти посилений взаємний інтерес.

Тим часом у Російській імперії визрівало масове невдоволення: селяни страждали від малоземелля та грабіжницьких викупних платежів, робітників не влаштовували жакливі умови праці та мізерна зарплата, молода буржуазія прагнула політичної влади, яка б забезпечила їй справжні гарантії вільного підприємництва, інтелігенція бажала здобуття громадянських прав і свобод. Народи імперських окраїн дедалі голосніше виступали проти свого напівколоніального статусу.

Різне бачення майбутнього розвитку та шляхів його досягнення привело до оформлення політичних течій народників, соціал-демократів, лібералів (які були складовими загальноросійського руху), а також українського національного руху. На початку XX ст. в останньому абсолютно переважали ліві національно-соціалістичні сили. Українські ліберали та консерватори орієнтувалися на загальноросійські партії відповідного спрямування.

Різке загострення економічних, політичних, соціальних та національних проблем, посилене поразкою царизму в російсько-японській війні, призвело у 1905 р. до вибуху народного незадоволення – першої російської революції. Відвоювавши на деякий час певні громадянські права і свободи, революція завершилася поразкою. З 1907 р. почався широкомасштабний наступ реакції.

Існуючі суперечності з сусідніми державами зумовили втягнення обох імперій у 1914 р. у Першу світову війну. Затяжний характер війни, погіршення становища на фронтах, ускладнення внутрішніх проблем стимулювали посилення жорстокості обох правлячих режимів.

Тема : «Українська державність в 1917 – 1921 рр. Доба Центральної Ради. Гетьманство Павла Скоропадського. ЗУНР.»

План

- 1. Вступ до теми.**
- 2. Більшовицький наступ на Україну.**
- 3. Західноукраїнська Народна Республіка.**
- 4. Відновлення влади УНР.**

Ключові терміни та поняття: автономія; Всеукраїнський з'їзд Рад; Всеукраїнський Національний Конгрес; Генеральний секретаріат; гетьман; Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР); Лютнева революція; Мала Рада; маніфест; Народний секретаріат; Особливий комітет оборони України; Рада Народних Міністрів; Ради депутатів; Рада Народних Комісарів (Раднарком; РНК); Сейм; Тимчасовий уряд; універсал; установчі збори; Центральна Рада; Центральний Виконавчий комітет рад України (ЦВК).

Основні дати та події: 27 лютого 1917 р. – перемога Лютневої революції в Росії; 3 березня 1917 р. – створення Центральної Ради; 10 червня 1917 р. – I Універсал Центральної Ради; літо–осінь 1917 р. – загальноросійська криза; 3 липня 1917 р. – II Універсал Центральної Ради; 24 жовтня 1917 р. – більшовицький переворот в Росії; 7 листопада 1917 р. – III Універсал Центральної Ради, проголошення УНР; 9 січня 1918 р. – IV Універсал Центральної Ради, проголошення самостійності УНР; 16–25 січня 1918 р. – більшовицьке повстання в Києві; 29 квітня 1918 р. – ухвалення Конституції УНР, розпуск Центральної Ради, встановлення гетьманату П. Скоропадського; 18 жовтня 1918 р. – створення Української Національної Ради; 13 листопада 1918 р. – проголошення ЗУНР.

Імена: Винниченко Володимир; Вернадський Володимир; Грушевський Михайло; Дорошенко Дмитро; Єфремов Сергій; Затонський Володимир; Керенський Олександр; Ковалевський Микола; Корнілов Лавр; Мартос Борис; Муравйов Михайло; Петлюра Симон; Порш Микола; П'ятаков Георгій; Скоропадський Павло; Христюк Павло; Шаповал Микита.

Перевірте себе: Які події в Росії передували утворенню Української Центральної Ради? Проголошенню УНР? Коли влада в Росії перейшла до рук більшовиків? Коли вперше більшовики прийшли до влади на Україні? Як називалися більшовицькі органи влади? Які функції виконували Мала Рада, Генеральний секретаріат, Рада Народних Міністрів? Хто допоміг

гетьману Скоропадському прийти до влади? Які політичні партії брали участь в революційних подіях 1917–1918 рр. в Україні?

Рекомендована література:

- 1.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 2.Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада / В.Ф.Верстюк. – К., 1997.
- 3.Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я.Грицак. – К., 1996.
- 4.Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії / Т.Гунчак. – К., 1993.
- 5.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 6.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 7.Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет / Г.Касьянов. – К., 1993.
- 8.Карр Е. Большевицская революция 1917–1923 / Е.Карр. – М., 1990.
- 9.Конституційні акти України: 1917–1920. – К., 1992.
- 10.Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.Кульчицький. – К., 1996.
- 11.Мороз В. Я. Україна у двадцятому столітті. Етап перший. 1900-1920 рр. / В. Я. Мороз. – Львів: Ліга-Прес, 2005.
- 12.Нагаєвський І. Історія української держави XX ст. / І.Нагаєвський. – К., 1994.
- 13.Нагаєвський І. Українська державність у XX столітті / І.Нагаєвський. – К., 1996.
- 14.Новітня історія України: 1900–2000. – К., 2000.
- 15.Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. – К., 1995.
- 16.Реєнт О. Українська революція / О.Реєнт. – К., 1996.
- 17.Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
- 18.Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.

Вступ до теми. Кривава виснажлива війна, розпочата 1914 р., викликала повсюдне зростання масового невдоволення в Російській імперії. Чимало страйків і заворушень проходили під гаслом «Геть війну». Особливо багато

їх було у промислових районах України. Керували цими виступами переважно соціалістичні організації. Подібні настрої не обминули й фронт, де цілі полки відмовлялися воювати. Внаслідок прорахунків уряду, корумпованості й неефективності влади посилилася глибока економічна криза, занепадало сільське господарство, катастрофічно знижувався життєвий рівень населення, насамперед робітників і селян. Країна опинилася напередодні тотальної катастрофи.

На початку 1917 р. історія імператорської Росії завершилася. Під натиском масового страйкового руху 27 лютого (за старим стилем) цар Микола II зрікся трону, самодержавство впало, *Лютнева революція* перемогла. Влада зосередилася в руках ліберальних кіл Державної Думи, члени якої сформували *Тимчасовий уряд*. Фактично в країні встановився республіканський лад.

На місцях Тимчасовий уряд спирався на торгово-промислову буржуазію, землевласників, чиновництво та інтелігенцію, переважно кадетської орієнтації. А впроваджували його політику спеціально призначені губернські й повітові комісари. Широка демократизація суспільства сприяла на перших порах популярності нового уряду. Однак нездатність піти на радикальні суспільні зміни до скликання Установчих зборів спричинила прогресуюче падіння його впливовості. У центрі й на місцях виникали альтернативні органи влади – *Ради депутатів*.

Боротьба Центральної Ради за автономію України. Після Лютневої революції в Україні виникли можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення громадських організацій. В першій декаді березня були створені ради робітничих і солдатських депутатів, але тут вони не відігравали провідної ролі й на владу не претендували. У Радах домінували загальноросійські соціалістичні партії есерів та соціал-демократів.

3 (16 за н. ст.) березня на зборах Товариства українських поступовців за участю понад 100 представників київських і деяких провінційних організацій народилася ідея заснування *Центральної Ради*. Вибори її керівництва відбулися 7 березня за принципом представництва всіх українських організацій. Головою обрали М. Грушевського, який на той час ще не повернувся з Сибіру, де добував заслання.

Спершу Центральна Рада відігравала роль лише київської міської організації. Не відразу вона сформулювала політичні засади своєї діяльності, хоча й закликала український народ домагатися від Тимчасового уряду права публічного використання української мови в державних, судових та освітніх установах.

На час повернення Грушевського Рада поступалась ініціативою російським політичним партіям і організаціям. Він вирішив зламати цей статус-кво, чому посприяло проведення 19 березня української маніфестації. Стотисячна колона під синьо-жовтими прапорами заповнила центральні вулиці Києва. Віче, що завершило захід, підтримало вимоги автономії України. Для визначення основних політичних гасел наприкінці березня – в першій половині квітня М. Грушевський виступив з низкою публікацій, де зажадав негайно перейти від культурно-освітніх вимог до політичних.

Остаточного викристалізувати програму Центральної Ради і завершити її організацію мав Всеукраїнський національний конгрес. Підготовка конгресу активізувала українські політичні сили, які вирішили негайно провести свої партійні з'їзди. На них була продемонстрована однаковість вимоги національно-територіальної автономії, а також прихильність до ідей соціалізму.

Такою була й позиція делегатів Конгресу, що відкрився 6 квітня у Києві за участі дев'ятисот представників різних політичних, громадських, культурно-освітніх і професійних організацій, в тому числі з Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда. Конгрес обрав новий склад Ради зі 118 осіб, підтвердив повноваження М. Грушевського як голови УЦР і призначив двох його заступників – В. Винниченка та С. Єфремова.

УЦР здобула право кооптувати нових членів. В серпні її розрахунковий склад становив 798 мандатів. Повний склад ЦР збирався на загальні збори – Велику раду. Між ними діяв Комітет Центральної Ради, невдовзі реорганізований в Малу раду, яка формувала політику ЦР, виступала із законодавчими ініціативами. Обидві ради формувалися на фракційних (партійних) засадах. Найчисельнішою була фракція українських есерів (М.Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал); українські соціал-демократи (В.Винниченко, С. Петлюра, М. Порш) кількісно поступалися їй, але до січня 1918 р. відігравали у Раді провідну роль. Значний вплив мала також фракція партії соціалістів-федералістів (Дмитро Дорошенко, С. Єфремов).

5–8 травня відбувся 1-й з'їзд представників українізованих військових частин, який обрав Військовий Генеральний комітет на чолі з С. Петлюрою і взяв курс на українізацію решти військових частин.

До цього з'їзду УЦР виявляла нерішучість у стосунках з Тимчасовим урядом. Отримавши впевненість у своїх силах, до Петрограда прибула повноважна представницька делегація України на чолі з заступниками голови Ради. Основна мета візиту полягала в тому, щоб Тимчасовий уряд офіційно схвалив автономію України у складі Росії (подібні переговори велися і з Петроградською Радою).

Проте цього не сталося. Тимчасовий уряд не визнав Центральну Раду як виразника волі українського народу і відмовив у наданні автономії, що викликало вибух політичних пристрастей. ЦР критикувалась за нерішучість. Поширювались вимоги самочинно проголосити автономію. Четверті загальні збори ЦР зобов'язали її підготувати відповідний *універсал* (державний документ у формі звернення до населення).

I Універсал був оприлюднений 10 червня на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді. Проголошення автономії України викликало друге за силою після повалення царизму піднесення революційного ентузіазму мас. Документ визначив Центральну Раду найвищим органом держави. Закони в Україні мали право схвалювати лише *Українські Установчі Збори*.

15 червня було створено перший за кілька століть український уряд – *Генеральний секретаріат* – у складі 8 генеральних секретарів і генерального писаря. Очолив його відомий письменник і громадський діяч В. Винниченко. Посаду секретаря з військових справ посів С. Петлюра, з земельних справ – Б. Мартос, із міжнаціональних – С. Єфремов. До компетенції останнього відомства входили й питання, пов'язані з захистом українських інтересів за межами держави.

29 червня до Києва прибули міністри Тимчасового уряду – Олександр Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі. Уряд вже не заперечував проти автономії України, однак просив залишити її остаточне санкціонування Всеросійським Установчим Зборам. Делегація обіцяла, що приймаючи Закони стосовно України, уряд узгоджуватиме їх з УЦР. Не викликала несприйняття, як раніше, ідея українізації військових частин. Фактично, російський уряд був вимушений визнати ЦР вищою крайовою владою в Україні.

Проте знайдений компроміс став причиною урядової кризи в самій Росії. На знак протесту проти цих найменших поступок українцям троє міністрів-кадетів вийшли з Тимчасового уряду, але все ж більшістю голосів угода була підтримана.

2 липня з Петрограда надійшла телеграма з текстом урядової декларації, де мовилося про визнання Генерального секретаріату як вищого розпорядчого органу України. У відповідь 3 липня Центральна Рада проголосила II Універсал. В ньому йшлося про скликання Всеросійських Установчих Зборів, які мають закріпити автономію України, про невідокремлення від Росії, про поповнення складу Центральної Ради і Генерального секретаріату представниками національних меншин. З одного боку, цей Універсал можна розцінювати як поступку Тимчасовому урядові, а з іншого – як подальше наполягання на автономії.

Катастрофічні поразки Росії на фронті, погіршення економічного становища, посилення міжпартійного протистояння підірвали позиції Тимчасового уряду. Розпочате більшовиками 3–5 липня збройне повстання в Петрограді ще більше загострило ситуацію. Наслідками липневої політичної кризи в Росії стали новий склад Тимчасового уряду (на чолі з прем'єр-міністром О. Керенським) і посилення, після придушення повстання, жорстокості у владних структурах.

На початку серпня В. Винниченко, в супроводі інших діячів, прибув до Петрограда для затвердження складу Генерального секретаріату Тимчасовим урядом. У портфелі делегації лежав й проект *Статуту* Генерального секретаріату. Однак нова російська урядова комісія категорично відкинула цей документ і замінила його на *Тимчасову інструкцію*, яка перетворювала Генеральний секретаріат на місцевий орган Тимчасового уряду. Із засудженням таких дій Петрограду на адресу УЦР надійшли сотні телеграм з рішеннями й резолюціями зборів і мітингів.

Явна неспроможність Тимчасового уряду вирішувати нагальні соціально-економічні та політичні питання в умовах загальноросійської кризи літа–осені 1917 р. спричинила зростання авторитету Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, більшовизацію й полівіння політичних настроїв народних мас.

Серпнева спроба реакційного заколоту, очоленого генералом Л. Корніловим, хаос, безвладдя та анархія восени 1917 р. підштовхнули Центральну Раду до активних дій. З її ініціативи у вересні в Києві відбувся *З'їзд народів Росії*, який засудив державну централізацію. Згодом Рада розпочала підготовку до скликання Українських Установчих Зборів.

Дальше погіршення соціально-економічного і військово-політичного становища в Росії призвело до жовтневого перевороту, здійсненого більшовиками на чолі з В. Леніним. Тимчасовий уряд був повалений, лютнева революція зазнала поразки. Владу захопили більшовики.

Телеграфні повідомлення про переворот почали надходити в Україну з другої половини дня 25 жовтня. Заклики київських більшовиків на спільному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів підняти повстання і захопити владу успіху не мали. Того самого дня Малою радою було створено *Крайовий комітет охорони революції в Україні*, який підлягав Центральній Раді. До його складу ввійшли представники різних політичних партій та організацій, зокрема й більшовики – Г. П'ятаков, В. Затонський.

Щоб повернути на свій бік якнайбільше демократичних організацій УЦР 27 жовтня ухвалила резолюцію про владу в країні, де наголосила на

необхідності переходу влади до рук усієї революційної демократії, а не до рад робітничих і солдатських депутатів, які становлять лише її частину.

Проте штаб Київського військового округу, відданий Тимчасовому уряду, відмовився від співробітництва з Крайовим комітетом, а більшовики заявили про вихід з Малої ради. За допомогою козачої дивізії та загону чехословаків частини КВО заарештували більшовицький революційний комітет.

29 жовтня Генеральний секретаріат перебрав на себе справи військові, продовольчі та шляхи сполучення. Наступного дня М. Грушевський представив загальним зборам УЦР проект конституції України як складової частини федеративної Російської держави. Збори поширили владу Генерального секретаріату, крім центральних губерній, також на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську й частково Курську та Воронежську. 1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командуючого КВО підполковника Павленка. Того самого дня припинився страйк робітників Києва. Значна частина червоногвардійців міста перейшла до загонів вільного козацтва, відданого українській владі.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада III Універсалом проголосила створення *Української Народної Республіки* (УНР) у федеративному зв'язку з Росією, націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи і житла.

У перший місяць після жовтневого перевороту Центральна Рада користувалася в Україні найбільшим впливом. Надалі, однак, ситуація ставала складнішою. Проголошена урядом програма політичних та соціально-економічних перетворень впроваджувалася повільно й непослідовно. Соціальна база влади швидко звужувалась. Усе це створювало ґрунт для приходу до влади більшовиків, які здійснювали величезну агітаційну роботу і збільшували з кожним днем вплив на маси.

Суперечності між більшовицькими й антибільшовицькими силами в Україні посилювалися. Назрівав гострий конфлікт, який тільки чекав свого приводу, а їх знайшлося принаймні два.

По-перше, в Києві перебували деякі більшовицькі військові частини та більшовицькі організації. Спочатку вони були більш-менш лояльні до української влади, але згодом стали активно агітувати проти неї. Відтак уряд прийняв рішення про роззброєння цих частин і вислання їх за межі України. Другим приводом послугувало ставлення Центральної Ради до антибільшовицьки налаштованих донських козаків. Для повернення з фронтів додому вони мали найкоротший шлях – через Україну, чому Рада не

перешкоджала. 4 грудня більшовицький Петроград висунув до неї вимогу взяти участь у боротьбі «з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням», інакше протягом 48 годин Рада народних комісарів оголошувала війну Центральній Раді.

Того ж дня в Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України (*Всеукраїнський з'їзд рад*), в роботі якого взяли участь понад 2,5 тис. делегатів. Ультиматум РНК делегати розцінили як замах на УНР, висловивши повну підтримку Центральній Раді. Генеральний секретаріат у офіційній відповіді Раднаркому рішуче відкинув спроби втрутитись у державне й політичне життя УНР. Крім того, уряд прийняв рішення про припинення постачання хліба до Росії та про організацію власної грошової системи. Отож намір УНР боротися за відстоювання національних інтересів призвів до війни з радянською Росією.

Більшовики та їхні прибічники (загалом 124 делегати), будучи у значній меншості, залишили з'їзд, мотивуючи це рішення його неправочинністю.

Більшовицький наступ на Україну. Перші ешелони більшовицьких військ прибули до Харкова, що став їхнім форпостом, 9 грудня. Туди ж приїхала й група делегатів, що залишили київський з'їзд рад. На нашвидкуруч інсценізованому альтернативному з'їзді, 200 делегатів якого представляли лише 89 рад із понад 300 існуючих, було проголошене встановлення радянської влади, обрано *Центральний виконавчий комітет рад України*, який своєю чергою створив урядовий орган – *Народний секретаріат*. Прізвища його членів були невідомими Україні. Навіть Харківські більшовицький комітет і рада робітничих депутатів не бажали визнавати цього уряду.

ЦВК оголосив про повалення Центральної Ради й Генерального секретаріату, скасував їхні розпорядження, поширивши на територію України постанови та декрети РНК, в тому числі про землю, робітничий контроль, націоналізацію промислових підприємств. Тим часом червоні частини (30 тис. воїнів) повели наступ на Донбас, центр і південь України. Першим зазнав удару Катеринослав, де заздалегідь було підготовлено повстання робітників.

Українська влада вживала енергійні заходи для припинення агресії. Було створено *Особливий комітет оборони України*. Засновувалася армія на засадах добровільності та оплати. Нарешті відкинувши ідеї автономії та федералізму, Мала рада 9 січня 1918 р. ухвалила IV Універсал, який проголосив самостійність УНР.

У ньому мовилося, що «віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною державою

українського народу». Урядові УНР доручалося почати мирні переговори. Земля до початку весняних робіт мала бути передана селянам.

У відповідь проти ЦР спалахнули інспіровані більшовиками збройні виступи в Миколаєві та Одесі. 16 січня підняли повстання окремі частини Київського гарнізону і робітники заводу «Арсенал». Того ж дня неподалік станції Крути, обороняючи Київ від наступу переважаючих більшовицьких сил, 420 студентів, гімназистів і юнкерів прийняли нерівний бій і, в більшості своїй, полягли. Іншої сили Центральна Рада на цьому важливому напрямі виставити не спромоглася.

Війська УНР придушили повстання в Києві, однак наступ більшовиків продовжився. 25 січня члени Малої ради й *Ради народних міністрів* (таку назву дістав Генеральний секретаріат після проголошення IV Універсалу) залишили Київ. Врятувати УЦР могла лише допомога країн Четверного союзу.

Про свій намір стати на шлях самостійних міжнародних відносин Генеральний секретаріат оголосив у ноті до всіх воюючих і нейтральних країн ще 11 грудня 1917 р. Розуміючи, що присутність українців – це додатковий важіль впливу, делегації Німеччини та її союзників висловили згоду на їхню участь у переговорах.

Робота мирної конференції розпочалася 28 грудня (9 січня 1918 р.) у Брест-Литовському. Нечисленна українська делегація завзято захищала національні інтереси й зажадала забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто *«приєднання до України Холмищини та Підляшшя, й плебісциту в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні»*. Це викликало різке заперечення австрійської делегації.

На останній, найдраматичніший етап переговорів росіяни привезли представників харківського Народного секретаріату й намагалися подати ситуацію так, ніби влади Центральної Ради в Україні вже не існує, а повноправними представниками українців можуть бути лише уповноважені радянського уряду. Ці інсинуації українська делегація відкинула. Не знайшли вони розуміння і в представників Четверного союзу.

Австро-Угорщина, знемагаючи під тягарем воєнних, особливо продовольчих проблем, погодилася укласти таємну угоду про створення в Галичині й Буковині окремого *автономного коронного краю*. Зрештою представники країн Четверного союзу і УНР підписали досить справедливий мирний договір. Кордони між УНР і Австро-Угорщиною збігалися з довоєнними російськими, а в межах передбачуваної Польщі їх мала остаточно визначити спільна комісія. Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною, домовилися про

обмін військовополоненими й надлишками сільськогосподарських та промислових товарів, зобов'язалися відновити взаємні економічні відносини.

Проте на той час ЦР і уряд УНР змушені були відступити до Житомира. Рада народних міністрів підписала заклики до Австро-Угорщини й Німеччини з проханням про допомогу.

Західноукраїнська Народна Республіка. Із завершенням Першої світової війни західноукраїнськими землями прокотилася хвиля повстання, що швидко переросла в оборонну війну проти військ новопосталих держав (у першу чергу Польщі) і тих, котрі існували раніше (передусім Румунії). Особливої гостроти набула збройна боротьба у Прикарпатті. Це зумовлювалося стратегічним, політичним і культурним значенням Східної Галичини та її центру – Львова.

18 жовтня 1918 р. парламентарі, єпископи, лідери політичних партій Галичини та Буковини, які зібралися у Львові, проголосили створення *Української Національної Ради* – вищого органу західноукраїнських земель. Однак австрійський уряд, відмовившись від обіцяного виділення української частини Галичини, підтримав польську Ліквідаційну комісію, що претендувала на весь регіон. Польське командування готувалося перебрати владу від австро-угорського намісника. Та в ніч на 1 листопада у Львові встановилася українська влада. Справу організував Військовий комітет, створений офіцерами-українцями австрійської армії та представниками січових стрільців. Зміна влади проходила безкровно й в інших місцевостях Східної Галичини. Того самого дня Українська Національна Рада проголосила створення національної держави. Її назву й територіальні межі уточнив закон, ухвалений 13 листопада: *Західноукраїнська Народна Республіка*.

Ліквідаційна комісія звернулася по допомогу до урядів Антанти і США. При цьому польська влада намагалася всіляко очорнити український визвольний рух та його державницькі цілі. Досить було назвати борців проти польської агресії більшовиками.

Почалися запеклі бої. Польська сторона при підтримці угорських частин здобувала чимдалі відчутнішу перевагу.

Відновлення влади УНР. Перший період радянської влади в Україні пов'язаний з масовим терором. Лише в Києві війська під командуванням колишнього полковника царської армії М. Муравйова знищили до 5 тис. жителів. Внаслідок неефективного управління знизилася продуктивність сотень націоналізованих заводів і шахт, зросло безробіття. Взимку 1918 р. зазнала розгрому велика сільськогосподарська власність. Відповідно до декрету про землю, селяни порозбирали по окремих дворах худобу,

реманент, насіння. Країна почала розпадатися на окремі частини. Зокрема були проголошені *Одеська та Донецько-Криворізька радянські республіки*.

На початку лютого на територію України вступили німецькі й австро-угорські війська загальною чисельністю 450 тис. Вони поступово просувалися на схід і південь країни, не зустрічаючи значного опору радянських військ. В авангардах чужоземних підрозділів ішли нечисленні українські військові частини, за німецьким даними, вони налічували лише *«дві тисячі колишніх солдатів і офіцерів, безробітних і авантюристів»*.

Радянський уряд перебував у Києві три тижні, оскільки не спромігся організувати оборону. Перед 25 тис. червоних бійців стояло завдання не стільки воювати, скільки забезпечити вивіз матеріальних цінностей. До кінця квітня вся територія України опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій. Рада народних міністрів й Центральна Рада повернулися до Києва. Зустрічали їх досить стримано. Населення, переживши страхіття більшовицької окупації, не знало, чого чекати від німців і австрійців – вчорашніх ворогів.

Заможні селяни, землевласники вимагали від влади визнання приватної власності на землю. Але Центральна Рада, в якій досить сильними були соціалістичні та навіть пробільшовицькі позиції, не бажала задовольнити ці вимоги. Голова Генерального секретаріату В. Винниченко взагалі пропонував заарештувати деяких членів уряду, проголосити Раду робітничих та селянських депутатів і провести нові вибори до Центральної Ради.

В січні Центральна Рада прийняла земельний закон, в основу якого поклала принцип соціалізації землі. Він не стабілізував ситуацію, бо, з одного боку, підживлював ілюзії біднішої частини селянства, розбурхуючи революційні пристрасті, а з іншого – настроював проти влади як великих землевласників-поміщиків, так і заможних селян. Село потонуло в анархії перерозподілу. Невдоволені були й німці, адже забезпечення їх українським хлібом ставало проблематичним.

Гетьманат П. Скоропадського. Наприкінці березня в Лубнах з ініціативи *Української демократично-хліборобської партії* відбувся з'їзд хліборобів. Висунувши вимогу відновити приватну власність на землю, встановити гарантований їй мінімум для господарства й надати решту землі в оренду малоземельним, з'їзд зажадав поповнити Центральну Раду представниками хліборобів-демократів. До Києва виїхали 200 учасників з'їзду для консультацій з керівництвом УЦР. Але їхня зустріч не привела до порозуміння.

З конфлікту скористався П. Скоропадський (1873–1945) – нащадок давнього гетьманського роду, в минулому генерал-лейтенант царської армії,

а з 1917 р. активний провідник українізації армії та керівник вільного козацтва. Навесні він розгорнув бурхливу діяльність, зокрема створив політичну організацію «*Українська народна громада*», увійшов в контакт з демократично-хліборобською партією і «Союзом земельних власників».

Окупаційне командування, не отримуючи від УНР обіцяної підтримки в постачанні центральних держав хлібом і сировиною, почало втручатися у її внутрішні справи. Так, головнокомандуючий німецькими військами в Україні Айхгорн видав наказ про повний засів земельних площ. Селяни не мали права брати більше поміщицької землі, ніж могли засіяти. Мала рада відповіла резолюцією, в якій зазначалося, що втручання в соціально-політичне та економічне життя України є неприпустимим.

Німці, як і П. Скоропадський, хотіли мати в Україні тверду владу. Сторони порозумілися, й імператор Вільгельм II дав на те згоду. Фельдмаршал Айхгорн подбав, щоб переворот не викликав ускладнень. Його наказом було запроваджено німецькі військово-польові суди, обеззброєно синьожупанну дивізію, заарештовано кількох членів уряду УНР. День 29 квітня 1918 р. став останнім для Центральної Ради, яка без бою здала владу в руки проголошеного на з'їзді земельних власників *гетьмана*. При цьому ЦР встигла ухвалити Конституцію УНР, якою гарантувала широкі громадянські свободи й особливі права національним меншинам. Україна проголошувалась суверенною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову.

30 квітня під контроль гетьманців перейшли всі найважливіші урядові інституції. П. Скоропадський оприлюднив два програмних документи – «*Грамоту до всього українського народу*» і «*Закони про тимчасовий державний устрій України*». Центральна Рада й усі земельні комітети розпускалися, міністри та їхні заступники звільнялися з роботи. Україна перейменовувалася на «*Українську державу*», її державно-політичний устрій найближчим часом мав вирішити *Сейм*. А доти законодавчу і виконавчу владу брав у свої руки гетьман. У сфері соціальної політики ставилося за мету поновити приватну власність на землю і передати її колишнім володарям.

Характерною рисою кадрової політики П. Скоропадського було те, що на відміну від попереднього періоду вона була майже позбавлена ідеологізації, вузькопартійного впливу. Основний акцент робився на професійній підготовці, фаховому рівні, принциповості та патріотизмі працівників.

Енергійними діями нової влади були зміцнені державний бюджет, українська валюта. Відновилося міське й земське самоуправління. Одним з найвизначніших досягнень гетьманату стало наполегливе національно-культурне будівництво. За дуже короткий час і в дуже складних умовах було

відкрито майже 150 україномовних гімназій. У Києві та Кам'янці-Подільському постали національні університети. Почали працювати Українська Академія Наук (перший президент – В. Вернадський, 1863–1945), національний архів, національна бібліотека.

Жодна інша влада всього періоду українських визвольних змагань не зробила в царині зовнішніх зносин стільки, скільки зробив гетьманський уряд. Контакти з державами Центрального блоку залишилися головним пріоритетом зовнішньої політики. Разом із тим на відміну від Центральної Ради Українська Держава прагнула до розбудови взаємин з радянською Росією, іншими новими державами, що виникли на теренах імперії Романових. Здійснювалися кроки, спрямовані на встановлення дружніх відносин із державами Антанти та нейтральними європейськими країнами. Був прийнятий закон *«Про посольства і місії Української Держави»*. Дислокація українських консульських установ поширилася на 22 країни та окремі регіони. Дипломатичні зносини встановилися з 12 країнами Європи.

Однак сподівання П. Скоропадського, що йому вдасться забезпечити участь всіх суспільних класів у політичному житті, виявилися марними. До влади на місцях прийшли консервативні сили, значною мірою зрусифіковані: поміщики, старі земські діячі, військові. Тож режим гетьмана мав порівняно вузьку соціальну базу.

Демократичні сили об'єдналися в опозицію: з травня почав діяти *Український національно-державний союз*, перейменований у серпні на *Український національний союз*. У відповідь владою були заборонені з'їзди кількох партій, зупинено випуск низки революційно-демократичних видань, решта підлягала цензурі. Хвиля арештів і репресій зачепила міські думи, повітові та губернські земства. Обмежувались політичні свободи та функції профспілок. В Харкові робітникам не дали відсвяткувати 1 Травня. Посилились переслідування за страйки робітників, незадоволених збільшенням тривалості робочого дня до 12 годин. Покарання за страйк передбачало великі штрафи, ув'язнення до 2 років. Проти робітників використовувались окупаційні війська.

На селі розпочався масовий рух за відшкодування завданих поміщицьким господарствам збитків. Поміщики створювали власні каральні загони, або діяли за допомогою окупаційних військ. Спеціальний циркуляр зобов'язував населення негайно повернути власникам усе відібране у них рухоме майно. Захищав права власників і затверджений гетьманом закон про право на врожай 1918 р.

У червні в двох повітах Київщини ліві есери підняли повстання. В ньому взяли участь 30 тис. селян. У середині червня селянські збройні виступи прокотилися північчю Чернігівщини. Велике повстання влітку охопило землі

Волинської губернії. У липні–серпні піднялася антигетьманська хвиля страйкового руху, зокрема припинили роботу майже 200 тис. залізничників.

Під тиском німців та австрійців П. Скоропадський оголосив, що найважливішими державними проблемами є аграрна реформа й розвиток промисловості. 24 жовтня був сформований новий склад уряду, до якого увійшли представники українських політичних партій. Здавалося, відкрито шлях до реальної консолідації суспільних сил, здійснення ефективних реформ.

Та не полишив своїх претензій щодо України Петроград. У липні в Росії було створено *Комуністичну партію (більшовиків) України*, на яку покладалося завдання відновлення радянської влади. Першу невдачу спробу підняти на повстання селян Чернігівщини більшовики зробили в серпні.

Тим часом ситуація на фронтах світової війни остаточно склалася на користь Антанти. Поразка країн Четверного союзу, революції в Австро-Угорщині та Німеччині позбавили їх можливості й надалі відігравати роль стабілізуючого фактора в Україні. Німці й австрійці були змушені вивести половину експедиційних військ.

14 листопада П. Скоропадський несподівано оголосив зміну урядового курсу, заявивши, що Україні *«першій належить виступити у справі утворення Всеросійської федерації. Її кінцевою метою буде відновлення Великої Росії»*.

Т
е
м
а
:

План

1. Директорія УНР. Злука українських земель.
- « 2. УНР у 1919 р.: між більшовицькою Росією і Польщею.
3. Боротьба з денікінцями 1917 – 1921 рр. Директорія у боротьбі за Українську державність.
4. Остаточне утвердження більшовицької влади на території України.
5. Висновки до теми.

Ключові терміни та поняття: Антанта; антисіонізм; боротьбисти; «воєнний комунізм»; Всеукрревком; громадянська війна; державний переворот; Директорія; Добровольча армія; єврейські погроми; ЗОУНР; інтервенція; комбід; Комінтерн; Конгрес трудового народу; отаманщина; парламентарна демократія; продрозкладка; ревком; сіонізм; Сірожупанна дивізія; січові стрільці; Українська Галицька Армія; Українська Трудова

Армія; Український Національний Союз; «червоний терор»; ЧК;
Чорноморський кіш; Чортківська офензива.

Основні дати та події: 14 листопада 1918 р. – сформовано Директорію; 14 грудня 1918 р. – зречення влади гетьманом Скоропадським; 16 січня 1919 р. – Директорія оголосила війну радянській Росії; 6 січня 1919 р. – проголошення УРСР; 22 січня 1919 р. – злука УНР і ЗУНР; 10 березня 1919 р. – перша радянська конституція України; серпень 1919 р. – II падіння радянської влади в Україні; 6 грудня 1920 р. – «зимовий похід» С.Петлюри; листопад 1920 р. – III прихід радянської влади в Україну.

Імена: Блакитний Василь; Болбочан (отаман); Будьонний Семен; Винниченко Володимир; Врангель Петро; Галлер Йозеф; Григор'єв Матвій; Денікін Антон; Зелений (отаман); Коновалець Євген; Махно Нестор; Мельник Андрій; Оскілко (отаман); Петлюра Симон; Петровський Григорій; Петрушевич Євген; Раковський Християн; Скоропадський Павло; Троцький Лев; Фрунзе Михайло; Чехівський Володимир; Шаповал Микита; Шинкар Микола; Шумський Олександр.

Перевірте себе: Що таке Директорія і коли встановилась її влада на Україні? Які верстви населення позбавлялися права участі в політичному житті УНР доби Директорії? Які надзвичайні органи влади створила в Україні радянська влада? В чому причина отаманщини? Хто були головними ворогами української державності під час громадянської війни та інтервенції?

Рекомендована література:

- 1.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 2.Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я.Грицак. – К., 1996.
- 3.Гусєв В. І. Історія України: навч. посіб. / В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький – К.: Вища школа, 2003.
- 4.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 5.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 6.Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.Кульчицький. – К., 1996.
- 7.Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.Кульчицький. – К., 1999.

8. Мороз В. Я. Україна у двадцятому столітті. Етап перший. 1900-1920 рр. / В. Я. Мороз. – Львів: Ліга-Прес, 2005.
9. Нагаєвський І. Українська державність у XX столітті / І. Нагаєвський. – К., 1996.
10. Новітня історія України: 1900–2000. – К., 2000.
11. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. – К., 1995.
12. Реєнт О. Українська революція. – К., 1996.
13. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999.
14. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
15. Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.

Директорія, злука українських земель. Реакція Національного союзу на зміну П. Скоропадським політичного курсу була адекватною: того ж дня, тобто 14 листопада 1918 р., було сформовано *Директорію* й оголошено повстання проти влади гетьмана. Очолена В. Винниченком, Директорія об'єднала всі невдоволені режимом Скоропадського національні, демократичні сили, що забезпечило успіх повстанню.

Директорію підтримав командир січових стрільців Є. Коновалець та начальник його штабу А. Мельник. На бік Директорії перейшов отаман Болбочан, він захопив владу у Харкові. На Чернігівщині – Сірожупанна дивізія, у Бердичеві – Чорноморський козацький кіш. Збройні сили Директорії швидко поповнювалися селянськими загонами. Невтручання німецьких військ забезпечила угода, підписана представниками німецької Великої солдатської ради і Директорії.

18 листопада біля Мотовилівки війська Директорії розбили гетьманців і через кілька днів підійшли до Києва. Вже наприкінці місяця вплив Скоропадського далі Києва не сягав. 14 грудня він зрікся влади, а до міста вступили частини Директорії.

Українська Народна Республіка була відновлена майже на всій її території. 26 грудня Директорія призначила уряд, до складу якого увійшли представники всіх політичних партій, що об'єдналися в Український національний союз, а також видала свою програмову декларацію, побудовану на засадах так званого *трудового принципу*. Тобто влада в УНР повинна була належати лише «*класам працюючим – робітництву і селянству*». Директорія оголошувала себе тимчасовим верховним органом, який, отримавши владу від народу, йому її й обіцяла передати на *Конгресі трудового народу України*.

Становище в країні після повалення гетьманської влади було складним. Несприятливістю вирізнялося й зовнішньополітичне оточення. Антанта з підозрою зустріла відновлення УНР, прагнучи відродження небільшовицької єдиної і неділимної Росії. Свої подальші плани вона пов'язала з Добровольчою армією А. Денікіна, яка перебувала на Дону. Наприкінці 1918 р. війська Антанти почали окупацію півдня України, зокрема була захоплена Одеса. На заході активізувалися поляки. З півночі розгорнула наступ радянська Росія. Німецькі та австро-угорські війська вже неспроможні були захищати Україну від неї.

Справа погіршувалася ще й тим, що селяни-повстанці, які складали основну масу армії УНР, покинули її та поспішили додому ділити поміщицьку землю, а в самому уряді не існувало спільної політичної лінії. Те, що перед тим об'єднувало членів Директорії – боротьба проти гетьмана, – зникло, інших же мотивів практично не було.

Боротьба з наслідками гетьманату інколи набирала форм, які не могли не викликати протесту. Існувала, наприклад, ідея ліквідації Української Академії наук як «*витвору гетьманату*». Декрети гетьманського уряду були анульовані. Права участі в політичному житті країни нова влада позбавила не лише поміщиків та капіталістів, а й професорів, адвокатів, лікарів, педагогів тощо.

Більшість керівництва Директорії стояла фактично на радянській або дуже близькій до неї платформі, виступала за союз із більшовиками проти Антанти. Це були, зокрема, В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал. Інша частина на чолі з С. Петлюрою орієнтувалася на спілку з Антантою проти більшовиків.

Незважаючи на договір, який було укладено між В. Винниченком і українськими більшовиками про спільну боротьбу проти німців та австрійців, що перебували в Україні, а також на обіцянку голови Ради народних комісарів України Х. Раковського (1873–1941) визнати в Україні той лад, який буде встановлено новою українською владою, більшовицький уряд Росії виступив зі звинуваченнями Директорії в контрреволюційності.

Наступ радянських військ зміцнив позиції прихильників союзу з Антантою і антибільшовицькі настрої в Директорії. 16 січня 1919 р. вона оголосила війну радянській Росії.

В таких несприятливих умовах 22 січня в Києві на Софіївському майдані відбулося проголошення довгоочікуваної злуки українських земель в єдину соборну державу (попередня угода про об'єднання УНР та ЗУНР була укладена 1 грудня 1918 р. у Фастові). Тепер ЗУНР мала офіційно називатися *Західною Областю УНР*. Але через небезпечний воєнний час практичне

злиття двох державних організмів відклалося на майбутнє – до Всеукраїнських установчих зборів.

Фактично ЗУНР продовжила діяти самостійно, намагаючись поширити свій вплив на всі західноукраїнські землі. Значні успіхи вона мала у створенні збройних сил. Якщо в другій половині листопада 1918 р. *Українська Галицька Армія* налічувала 25 тис. солдатів, у січні 1919 р. – 70 тис., а через півроку – 100 тис.

28 січня Трудовий конгрес висловився за демократичний лад в Україні, підготовку закону про вибори всенародного парламенту й ухвалив доручити владу і оборону краю Директорії. Однак невдовзі їй довелося залишити Київ і перебратися до Вінниці. Армія УНР виявилася небоєздатною, легко піддавалася популістській агітації більшовиків, спрямованій, зокрема, на ліквідацію приватної власності на землю та її тотальний зрівняльний поділ.

УНР у 1919 р.: між більшовицькою Росією і Польщею. 6 січня 1919 р. у Харкові декрет Тимчасового робітничо-селянського Уряду України, який кілька днів тому переїхав з РСФРР, проголосив *Українську Соціалістичну Радянську Республіку*. Невдовзі уряд задекларував необхідність об'єднання з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. Замість вільного обрання рад створювались надзвичайні органи влади – *ревкоми* (революційні комітети) і *комбід* (комітети бідноти). Останні діяли на селі.

Загальна чисельність радянських військ була порівняно незначною (не перевищувала 11 тис.), але вони спиралися на підтримку більшовицького партизанського руху. Вже в січні 1919 р. два колишніх петлюрівських отамани М. Григор'єв (в минулому царський офіцер) і Зелений (Д. Терпило) оголосили про свій перехід на радянські позиції і розпочали боротьбу проти Директорії зсередини. У їхніх загонах налічувалося майже 50 тис. бійців. Катеринославська губернія зробилася своєрідним епіцентром діяльності збройних формувань анархіста Н. Махна (1888–1934), який теж не визнавав Директорію.

Характерними ознаками цього періоду стали прогресуючий параліч влади, наростаючий безлад в країні, єврейські погроми (найкривавіші з них відбулися в Проскурові, Житомирі, Черкасах, Рівному, Фастові, Коростені та Бахмачі). Дедалі більші території охоплювала *отаманищина*, яка нерідко межувала з відвертим бандитизмом. В основі отаманщини лежали низький рівень політичної культури, відсутність демократичних традицій, соціальна ненависть до привілейованих верств, крайня радикалізація мас, що прагнули досягти своїх інтересів лише силою. В умовах кількарічної світової та безпосередньо громадянської війни народ звик до щоденного насильства, вбивств, збройної боротьби.

У березні з'ясувалося, що в Антанти, на яку покладала сподівання Директорія, немає сил для розгортання масштабних воєнних дій в Україні. Внаслідок більшовицької пропаганди її війська розклалися. Під тиском Червоної армії, неабияк зміцненої повстанськими частинами отамана Григор'єва, вони мушили залишити Херсон і Миколаїв, на початку квітня – Одесу. Поразка Директорії стала очевидною, радянська влада встановилася на всій території України, крім Надзбруччя і західних областей.

Юридичне оформлення радянської державності відбулося 10 березня 1919 р., коли III Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові прийняв першу Конституцію УСРР, розроблену на основі конституційної моделі РСФРР.

На той час ентузіазм мас, захоплених популістськими обіцянками більшовиків, ущух, щойно ті перейшли до політики «*воєнного комунізму*»: продрозкладок, одержавлення промисловості та землі, використання земельного фонду для створення радгоспів і комун, запровадження загальної трудової повинності. Націоналізація ліквідувала приватну ініціативу, звела до мінімуму товарно-грошові відносини. Промислові товари й речі широкого вжитку практично зникли з ринку. Гроші знецінювались, розвивалися примітивні форми мінової торгівлі. Місто як серцевина виробництва й збуту промислових товарів перестало приваблювати селян, завезення до нього продуктів різко скоротилося.

Для вирішення продовольчої проблеми в села понаїжджали *продзагони*, сформовані з робітників Москви, Петрограда, Шуї. Але від застосування продрозкладки хліба в містах майже не додалося. Велетенським апаратом з десятків тисяч чоловік було зібрано 8 млн. пудів зерна проти запланованих 140. Вилучення хліба за твердими цінами обходилося державі значно дорожче, ніж закупівля його в умовах вільного ринку.

В селах створювались радянські господарства. В одноосібне користування з 15 млн. десятин поміщицької землі перейшло не більше 6. Чимало земель було зарезервовано для комун і артілей. Проте селянство не бажало вступати до них, плекаючи надію стати самостійними господарями. Очолювані отаманами Зеленим, Соколовським, Гончарем (Батрак), Орловським та іншими селяни почали активно обстоювати свої права. Наприкінці зими повстанський рух охопив Київську, Чернігівську і Полтавську губернії, потім – всю територію УСРР.

Для придушення повстань в квітні було задіяно 21 тис. бійців і командирів Червоної армії. Запроваджувалися надзвичайні методи боротьби – кругова порука, воєнна блокада, захоплення заручників, накладання контрибуцій, виселення сімей керівників повстань. Однак це тільки посилило опір.

На жаль, скористатися обставинами й взяти ініціативу в свої руки українські політики не зуміли і цього разу. Командуючий волинською групою армії УНР отаман В. Оскілко, соціаліст-самостійник, 29 квітня підняв державний заколот, заарештував членів уряду й оголосив себе головним отаманом. Хоча армія відмовилась коритися Оскілку, цей виступ остаточно підірвав її сили. 9 травня у Радивиліві, куди на той час евакуювалася національна влада, головою Директорії був обраний С. Петлюра (В. Винниченко ще раніше покинув межі України).

14 травня у Волині проти військ УНР розгорнула наступ польська армія генерала Й. Галлера, сформована у Франції для боротьби з більшовиками. Уряд УНР опинився між двома ворожими силами: поляками, що заволоділи Тернополем, і більшовиками. Передові загони цих таборів розділяла смуга завширшки 10–20 км.

Директорії вдалося реорганізувати армію УНР за регулярним принципом, і вже на початку червня вона перейшла в контрнаступ на радянські війська, чії сили були підірвані масовим повстанським рухом.

Оголосив виступ проти радянського уряду й кавалер ордена Червоного Прапора начдив М. Григор'єв. Він закликав села формувати повстанські загони, захоплювати повітові центри, а свої частини (15 тис. бійців) повів на Київ. Досить легко повстанці здобули Катеринослав, Черкаси, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Чимало частин Червоної армії перейшли на їхній бік, цілком поділяючи гасло «*Геть московську обжорку!*». Щоправда інше гасло отамана «*Україна – для українців!*» відлякнуло багатьох потенційних союзників, а традиційна для його військ практика мародерства, терору та погромів відвернула від нього широкі народні маси.

Зустрічаючи опір своїй політиці, більшовики дещо змінили тактику. Частина земель передавалась у зрівняльний розподіл, ліквідовувались повітові ЧК (Надзвичайні комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем), де траплялося найбільше зловживань. Однак головним засобом боротьби проти бунтівників залишилася сила зброї. Наприкінці травня, оголивши в окремих місцях фронт, більшовикам таки вдалося придушити виступ Григор'єва й розпорошити повстанців.

Прибулий в Україну голова Реввійськради республіки Л. Троцький розгорнув шалену боротьбу з партизанщиною в Червоній армії. Всіх командирів, котрі не поділяли або сумнівалися у більшовицьких доктринах, визнавали за авантюристів. Таким оголосили талановитого повстанського ватажка Н. Махна, який очолював 3-тю Задніпровську бригаду і з погано озброєними частинами стримував прорив білогвардійців у Приазов'ї. Махна було вирішено ліквідувати. Ображений, зачеплений за живе комбриг відмовився від командних посад у Червоній армії і запропонував своїм

загонам вибір – залишитися з більшовиками чи *«розбитися на самостійні загони й працювати в інтересах народу»*. Все це остаточно підірвало боєздатність Червоної армії. Вона почала відступати. Під тиском денікінців червоні залишили Лівобережну Україну.

20 червня 1919 р. делегація УНР підписала у Львові тимчасовий договір з представниками польської армії про припинення воєнних дій. Створювалася можливість зосередити всі сили на більшовицькому фронті. Проте Є.Петрушевич (1863–1940), проголошений дещо раніше *диктатором ЗУНР*, не визнав цього договору, бо на початку місяця Українська галицька армія успішно розпочала *Чортківську офензиву* – широкомасштабну наступальну операцію. Стосунки між Директорією і проводом ЗОУНР стали напруженими.

У середині червня Червона армія перейшла в контрнаступ. На початку липня її підрозділи були за кілька десятків кілометрів від Кам'янця-Подільського. Втрата міста загрожувала УНР ліквідацією. Шляхів до відступу не було через неврегульованість відносин з Польщею та Румунією. Не краще йшли справи і в ЗОУНР. Під натиском польської армії Чортківська операція зупинилася, УГА змушена була відступити.

Є. Петрушевич з державними службами ЗОУНР теж перебрався до Кам'янця-Подільського. В місті виникло своєрідне двовладдя. С. Петлюра почав схилитися до необхідності зміни політичного курсу. 12 серпня новою урядовою декларацією оголошувався поворот від *радянства* до *парламентарної демократії*.

15 липня дві армії об'єдналися. Загальна кількість їхніх бійців сягнула 80 тис., з них 45 тис. припадало на УГА. Розгорнувся успішний наступ на більшовицькому фронті.

Радянська влада, втративши військову підтримку, політичний авторитет і соціальну опору в місті та селі, впала враз. 30 серпня був відвойований Київ. Але кількома годинами пізніше з лівого берега до міста увійшли білогвардійські денікінські частини. На вимогу їхнього командуючого українські війська залишили Київ.

Боротьба з Денікіним. На початку осені 1919 р. більшість території України опинилася під владою генерала А. Денікіна, армію якого фінансово, збройно і політично підтримувала Антанта. Гаслом білого руху було відновлення єдиної, неділимої Росії. Відновленням поміщицького землеволодіння, запровадженням великого продовольчого податку Денікін відразу ж налаштував проти себе селянські маси. Жорстоко придушувала нова влада й будь-які прояви українського національного життя.

Сіоністські організації та єврейські общини теж потерпали від білогвардійців. Віддана на поталу місцевих каральних команд, єврейська біднота десятками тисяч гинула під час погромів. За короткий час денікінської окупації криваві наслідки екзекуцій перевершили ті страхіння, що роками чинилися в єврейських поселеннях місцевими бандами.

З українського боку сформувалося подвійне ставлення до денікінців. Наддніпрянці вважали їх запеклими ворогами і навіть не виключали можливості спільної боротьби з більшовиками проти Денікіна. Галичани ж вбачили у білому русі ще одну можливість порозумітися з Антантою.

Ще 20 серпня між командуванням армії УНР і штабом *Револьюційної повстанської армії України (махновців)* було підписано угоду про спільну боротьбу з денікінцями. 24 вересня декларацією, під якою стояв підпис і диктатора ЗОУНР Є. Петрушевича, Директорія оголосила їм війну. На Правобережжі розгорнулися бої з білогвардійцями.

Найважливішу роль у розгромі денікінського тилу відіграли загони «*батька*» Махна. В лавах його армії воювало 40 тис. піхотинців і 10 тис. кавалеристів. На озброєнні вона мала близько 1000 кулеметів, поставлених на тачанки, й 20 гармат. Особовий склад пересувався на 12 тис. тачанок. За добу повстанці долали до 100 верст. Уже в серпні – вересні денікінці відчували на собі силу махновців.

Вирішальний бій відбувся 27 вересня поблизу с. Перегонівки (перед цим махновці отримали боєприпаси від армії УНР). Зазнавши нищівної поразки, денікінці втратили близько 18 тис. бійців.

Катеринославщину було оголошено базою махновської армії. Невдовзі та перейшла на лівий берег Дніпра, продовжуючи активно діяти також в Кримському та Азовському напрямках і отримуючи підтримку з боку місцевого селянства. Невдовзі чисельність особового складу досягла майже 100 тис. бійців.

На підконтрольних територіях махновці проповідували ідеї «*справжнього революційного духу – безпартійного і безвладного*» та «*вільного радянського ладу*», тобто самоврядування. Вирішення земельного питання передавалося безпосередньо в руки виробників-селян. Продовольча проблема мала розв'язуватись на засадах взаємовигідного товарообміну між містом і селом.

За наказом А. Денікіна проти махновців виступили Терська й Чеченська кавалерійські дивізії, Донська кавбригада, 9 кінних козачих полків і 2 бригади пластунів. У середині жовтня білі спробували оточити махновців. Однак на початку листопада повстанська армія перейшла на правий берег Дніпра й повела наступ на південь.

Слабкістю денікінців скористалися червоні. Потужний жовтневий наступ радянських військ призвів до втрати А. Денікіним стратегічної ініціативи.

Українські армії, затиснуті між радянськими військами, білогвардійською армією та збройними формуваннями Польщі, з кожним днем знесилювалися в результаті важких боїв, нестачі зброї, боєприпасів та аmunіції. Ситуація стала критичною, коли восени серед бійців поширилася епідемія тифу, яка поглинула майже 3/4 особового складу війська.

12 листопада диктатор ЗОУНР Є. Петрушевич скликав у Кам'янці-Подільському нараду представників галицьких політичних і громадських організацій, Директорії та уряду УНР, на якій заявив, що створення самостійної України нереальне і треба піти на угоду з Денікіним. Невдовзі він і уряд ЗОУНР залишили Україну. В Одесі командуючий УГА підписав угоду з денікінцями, за якою галицька армія перейшла в повне розпорядження головнокомандуючого Збройними силами півдня Росії.

16 листопада Кам'янець-Подільський зайняли польські війська. Це завдало українським політичним силам нищівного психологічного удару. Чимало провідних державних діячів виїхали за кордон. Залишилася лише частина членів уряду на чолі з С. Петлюрою. Вони вирішили перейти до партизанських форм боротьби. 6 грудня 5-тисячна армія УНР з кінноти й посадженої на вози піхоти виступила денікінськими тилами у похід, який згодом дістав назву «зимового». Прорвавши фронт противника, вона захопила Вінницю, де зустрілася з окремими частинами УГА. Рейд Правобережжям мав величезне значення, бо стимулював український рух, надавав підтримку повстанським селянським загонам. Завершився похід 6 травня 1920 р.

Та повернемось до армії Махна. На початку грудня 1919 р. 35 тис. махновців вразила епідемія тифу В жорстоких боях з білогвардійцями повстанська армія зазнала величезних втрат, але продовжувала чинити опір.

Сприяючи успіхам Червоної армії, махновці вважали себе її союзниками і заявили про намір вести спільну боротьбу з білими. Проте Л. Троцький підписав наказ, спрямований на ліквідацію махновщини. Частини Червоної армії методами «*червоного терору*» безуспішно намагалися розгромити Махна. Скориставшись цим залишки армії Денікіна взимку 1920 р. зосередилися в Криму, зачавшись за його перешийками.

Остаточне утвердження більшовицької влади в Україні. На початку 1920 р. радянську владу в Україні було відновлено. Щоб не повторити колишніх помилок, очолений Г. Петровським (1878–1958) *Всеукраїревком* (Всеукраїнський революційний комітет) – надзвичайний вищий законодавчий і виконавчий орган – прийняв новий земельний закон, яким

проголосив зрівняльний поділ землі, добровільність у створенні комун та артілей і обмежив земельну площу радгоспів. Однак це був тактичний маневр у застосуванні тієї ж таки системи воєнного комунізму. Більшовики знову розмовляли зі своїми опонентами мовою ультиматумів або через ЧК. Не припинялися масштабні репресії проти представників інших партій.

Інакше більшовики змушені були поставитись до керованих О. Шумським, В. Блакитним та М. Шинкарем *боротьбистів*, що стояли на націонал-комуністичних позиціях і мали тісні зв'язки з селянством. Під кінець літа 1919 р. ця група спробувала очолити комуністичну революцію в Україні. Відокремившись від Української соціалістичної партії, вони перейменувалися на Українську комуністичну партію (боротьбистів) і на початку 1920 р. намагалися вступити до Комуністичного Інтернаціоналу. Хоч підпорядкований Москві Комінтерн відмовив їм, і боротьбисти змушені були саморозпуститися, більшовики, що відчували гостру потребу в україномовних активістах, близько 4 тис. боротьбистів прийняли до своїх лав, а декого з них призначили на високі, але не ключові, посади в радянському українському уряді.

Державність УСРР мала суто формальний характер. Згадавши існування угоди 1919 р. про об'єднання військової, державної і господарської діяльності РСФРР та УСРР, Всеукрревком замінив декрети уряду УСРР відповідними російськими.

Знову розгорнулася націоналізація. До рук держави перейшло 11 тис. промислових підприємств, хоча роботою вдалося забезпечити лише 4 тис. з них. Значно зменшився валовий національний продукт, катастрофічно знизилась продуктивність праці. Згортаючи товарно-грошові відносини, державні органи вдавалися до позаекономічних методів. Набули поширення мілітаризація праці, трудові повинності. Була створена *Українська трудова армія*. 30 тис. її бійців забезпечували робочою силою окремі підприємства, не раз слугуючи знаряддям примусу. Голодне й холодне місто ледь животіло. Робітничий клас дедалі частіше виявляв своє невдоволення.

У тяжкому становищі опинилося село. Вже не тільки хліб, а й м'ясо, яйця, окремі види овочів примусово вилучалися. Прогноз планувалася на рівні 140 млн. пудів. Щоб відібрати їх, діяли продовольчі загони, трудові армії, війська внутрішньої служби. Лише штат губернських, повітових і районних особливих продовольчих комітетів становив 60 тис. чоловік.

Перемогу над куркульством мали принести поділ села на ворогуючі табори завдяки *комнезам* (комітетам незаможних селян) і застосування репресій до заможнішої частини селянства. В губерніях і повітах створювалися

спеціальні «*трійки*», у волостях – «*четвірки*». Вони керували продроботою і мали необмежену владу на місцях.

Набула величезного розмаху каральна політика. Були створені органи примусових робіт, обладнано 18 *концентраційних таборів*, через які пройшло до 30 тис. осіб.

28 квітня 1920 р. після тривалих переговорів у Варшаві Директорію було укладено договір з Польщею, за яким остання визнавала її, на чолі з головним отаманом С. Петлюрою, як верховну владу УНР. За незалежність довелося заплатити ціною територіальних поступок. До Польщі відійшли Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частково Полісся і Волинь, що викликало обурення багатьох свідомих українців, особливо в Галичині.

Варшавський договір містив військову конвенцію, за якою об'єднані збройні сили Польщі (20 тис.) й УНР (15 тис.) перейшли у наступ на Червону армію. На початку травня до них долучилася армія «зимового походу», і польсько-українські війська заволоділи Києвом.

З кінця весни 1920 р. проти більшовиків знову піднявся масовий повстанський рух, який набув загрозливих для радянської влади масштабів. Чисельність збройних сил, використаних для боротьби з повсталим селянством, не поступалася чималій армії.

Найдієвішу частину повстанців становила відновлена Революційна повстанська армія України. Влітку махновці здійснили 3 рейди Лівобережною Україною, подолавши 1400 верст. У вересні чисельність їхньої армії досягла 20 тис. бійців. На її бік часто переходили червоноармійці.

Радянське командування пішло на перегруповання й зміцнення своїх сил, передислокувавши з Кавказу 1-шу Кінну армію С. Будьонного. Після прориву будьоннівцями фронту, армія УНР почала відходити. Але у вересні розгорнувся новий польсько-український наступ. Армія УНР оволоділа територією між Дністром і Збручем.

П. Врангель, який заступив Денікіна на посту головнокомандуючого, реорганізував білу армію і повернув їй боєздатність. Відмовившись від ідеології єдиної і неділимої Росії, він спробував налагодити контакти з урядом УНР. Новий командувач вважав необхідним й нормалізацію стосунків із селянством.

Успішний наступ поляків підштовхнув Врангеля до війни з «*червоною нечистю*». 6 червня біла армія розпочала вихід з Криму й швидко захопила Північну Таврію. До середини вересня вона виросла майже вдвічі, до неї

приєднались кілька повстанських отаманів. Однак білі не мали жодних шансів. Більшовики почала перекидати на Південний фронт військові частини з Кавказу, Сибіру, Туркестану, вирішено було послати сюди й 1-шу Кінну армію.

Командувач Південного фронту Червоної армії М. Фрунзе поставив завдання оточити врангелівців у Північній Таврії, відрізати їх від кримських перешийків і розгромити в степу. Перед наступом його війська за чисельністю майже втричі переважали супротивника. До того ж було підписано чергову воєнно-політичну угоду з повстанською армією Махна. Перед нею стояло завдання прорватися в тил ворога з метою захоплення кримських перешийків. Рейдуючи тилами білих, махновці подолали 250 верст, завдавши ворогові нищівних ударів.

Операція завершилася 3 листопада. Білі втратили 20 тис. бійців, 100 гармат, чимало боєприпасів, але не дали оточити себе і відійшли за перекопські укріплення, що вважалися неприступними. 8 листопада М.Фрунзе кинув війська у лобовий штурм укріплень Турецького валу. Людські втрати були колосальними, але це не зупиняло керівництво. Вирішальні події розгорнулися на Литовському півострові де, форсувавши Сиваш, діяли 3 червоні дивізії та махновська армія. Білі, для яких наступ через Сиваш став несподіванкою, втративши перекопські укріплення, практично припинили опір. Залишки армії спішно відпливли до Туреччини.

Після захоплення Криму червоні розгорнули каральну операцію. Всім колишнім військовикам врангелівської армії було наказано з'явитися для реєстрації. Тих, хто виконав наказ, ліквідували. Розстріли мали масовий характер.

Одночасно червоне командування вело таємні приготування до знищення махновської армії. Однак ця операція виявилася погано підготовленою, а головне – червоноармійці не хотіли боротися із вчорашніми союзниками. Окремі червоні частини навіть переходили на бік махновців. Тож останнім вдалося вийти з оточення. Боротьба тривала до осені 1921 р. (28 серпня Н.Махно з невеликим загonom перейшов кордон України і був інтернований на території Румунії).

Завершивши вигідно для себе війну з радянською Росією (не без допомоги українських військ), польський уряд залишив армію УНР напризволяще. 12 жовтня 1920 р. в Ризі між польською і радянською сторонами було досягнуто домовленості про перемир'я, а 18 березня 1921 р. – підписано мирний договір. Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала УСРР і зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, включно

з урядом УНР. Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала 4 роки.

Висновки до теми. Майже одразу після Лютневої революції в епіцентрі політичної боротьби опинилося питання про самовизначення України. Якщо в Росії відбувалося протистояння паралельних владних структур Тимчасового уряду і Рад, у діяльності яких домінував соціальний акцент, то в Україні виразником національних прагнень українського народу стала Центральна Рада.

Здійснене нею проголошення автономії України цілком відповідало вимогам часу. Однак тривале переважання автономістських настроїв над самостійницькими (протягом майже всього 1917 р.), сподівання на демократичний сценарій розвитку подальших подій призвели до втрати часу, необхідного для розбудови державних структур, до падіння популярності Центральної Ради.

Проголошення Української Народної Республіки стало своєрідною реакцією на жовтневе більшовицьке повстання в Петрограді. Грудневий сприяння останніх в Україні встановилося авторитарне правління П.Скоропадського.

Суть гетьманського перевороту полягала в спробі шляхом відмови від демократичної парламентської форми правління створити нову модель української держави, здатну зупинити дезорганізацію і деградацію суспільства. При цьому опора робилася на приватну власність.

Спроба П. Скоропадського стабілізувати ситуацію в Україні зазнала невдачі. Окремі успіхи гетьмана та його однодумців у сфері освіти, економіки, міжнародних відносин супроводжувалися суттєвими політичними та соціальними прорахунками.

Приходу до влади Директорії сприяла народна підтримка, швидке формування численної армії, авторитетні та впливові лідери, вдало обраний момент до повстання. Проте надовго втриматися при владі їй не дозволила недалекоглядна, суперечлива внутрішня політика, протистояння політичних лідерів, катастрофічно заслабка армія, міжнародна ізоляція, втрата контролю за розвитком подій. Протягом свого існування Директорія поступово еволюціонізувала до диктатури військових на чолі з С. Петлюрою.

Західноукраїнська Народна Республіка, що утворилася на уламках Австро-Угорської імперії, з самого початку зіткнулася з претензіями на її землі сусідніх держав, особливо Польщі, що дуже швидко переросли на збройну агресію. Спроба об'єднати УНР та ЗУНР мала значною мірою декларативний, символічний характер. Сил вистояти у обох держав не було.

1919 р. увійшов в історії України другою спробою встановлення радянської форми державності та включенням України до «воєнно-політичного союзу» радянських республік. Запровадження політики «воєнного комунізму» призвела до розриву економічних зв'язків між містом і селом, посилення централізму, втрати приватної ініціативи, зростання соціального напруження. Відповіддю українського народу на насильницьку колективізацію та грабіжницьку продрозкладку став широкомасштабний повстанський рух. Він суттєво ослабив пануючий режим зсередини.

Піком громадянської війни став рубіж 1919–1920 рр., коли братовбивство й безлад на території України досягли свого апогею. За владу боролися більшовики, білогвардійці, поляки, Директорія, численні отаманські загони тощо.

Тимчасове утвердження в Україні білогвардійського режиму А. Денікіна було суттєво похитнуте масовим повстанським рухом, чільне місце в якому займала армія Н.Махна, а також бойовими діями об'єднаних військових сил УНР та ЗУНР. Скориставшись слабкістю свого основного ворога, терени України захопила Червона Армія.

Третій прихід більшовиків ознаменувався відновленням політики «воєнного комунізму» та новою хвилею червоного терору. Деяке пом'якшення режиму забезпечило покору переважної більшості народних мас.

Після того, як у листопаді 1920 р. ціною величезних втрат радянські війська вибили Врангеля з Криму та розгромили основні сили махновських повстанських загонів, громадянська війна в Україні практично завершилася. Порозуміння більшовиків з Польщею припинило радянсько-польську війну й нейтралізувало національно-визвольні українські сили.

Відторгнення західноукраїнських земель, залишення за кордонами України кількомільйонного населення та значних етнічних територій стало однією з історичних кривд, заподіяних українському народові в буремне ХХ ст.

Тема: «Українська РСР в умовах НЕПу (1921-1928рр.)»

План

- 1. Вступ до теми.**
- 2. Утворення СРСР.**
- 3. Нова економічна політика.**
- 4. Національна політика більшовиків, ідеологічна боротьба в партії.**

Ключові терміни та поняття: автономізація; «висуванці»; «воєнний комунізм»; «ворог народу»; господарський розрахунок; ДРЕС; «залізна завіса»; «італійський страйк»; колгосп; колективізація; кооперація; коренізація; культ особи; наркомат; націонал-комунізм; непман; «нова опозиція»; «ножиці цін»; план ГОЕЛРО; «правий ухил»; продподаток; радгосп; РКП(б); робітфак; соціалістичне будівництво; синдикат; союзна республіка; трест; українізація; федерація.

Основні дати та події: 8 березня 1921 р. – X з'їзд РКП(б), курс на запровадження НЕП; травень 1921 р. – постанова Раднаркому УСРР про ліквідацію неписьменності населення; 30 грудня 1922 р. – утворення СРСР; 1921–1923 рр. – голод в південних районах України; 1922–1924 рр. – грошова реформа в СРСР.

Імена: Бажан Микола; Бойчук Михайло; Бухарін Микола; Верьовка Григорій; Волобуєв Михайло; Зинов'єв Григорій; Каганович Лазар; Каменєв Лев; Квірінг Еммануїл; Кочерга Іван; Кричевський Федір; Куліш Микола; Курбас Лесь; Лятошинський Борис; Микитенко Іван; Нарбут Микола; Раковський Християн; Ревуцький Леонтій; Риков Олексій; Рильський Максим; Самокиш Михайло; Скрипник Микола; Сосюра Володимир; Сталін Йосип; Тичина Павло; Троцький Лев; Хвильовий Микола; Шиян Анатолій; Шумський Олександр; Юра Гнат; Яновський Юрій.

Перевірте себе: Що змінилося в радянській економіці з введенням НЕПу? Що таке «ножиці цін»? Кого називали «непманами»? Ким і коли був утворений СРСР? Які держави входили до складу ЗСФРР? Хто з найближчих соратників Сталіна був генеральним секретарем ЦК КП(б)У в 1925–28 рр.? В чому полягала суперечність між сталінським керівництвом і «ною опозицією»? Як співвідносяться поняття «колективізація» і «кооперація»?

Поміркуйте: Які позитивні чи негативні наслідки для України мав її вступ до СРСР? Чи потрібна була Україні політика «українізації»? Чому за тодішніх історичних умов став можливим культ особи? Кому і для чого була потрібна «залізна завіса»?

Вивчіть самостійно: Більшовицька політика українізації в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.

Обговоримо на семінарі: Проблема індустріалізації в 20-х рр. Політика побудови кооперативного ладу в 20-х рр.

Рекомендована література:

- 1.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 2.Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів – К.: Наукова думка, 1993.
- 3.Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995.
- 4.Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Я. Грицак. – К., 1996.
- 5.Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К., 1993.
- 6.Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки). – К., 1991.
- 7.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 8.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 9.Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К., 1991.
- 10.Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки / Г.Костюк. – К., 1995.
- 11.Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К., 1996.
- 12.Кульчицький С. Ціна «великого перелому» / С.Кульчицький. – К., 1991.
- 13.Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – К., 1999.
- 14.Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. / І.Нагаєвський. – К., 1994.
- 15.Нагаєвський І. Українська державність у ХХ столітті / І.Нагаєвський. – К., 1996.
- 16.Новітня історія України: 1900–2000. – К., 2000.
- 17.Панченко П. П. Історія України ХХ – початку ХХІ століття: навч. посіб. / П.П. Панченко, Н.П. Барановська, С.С. Падалка [та ін.]; за заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Знання, 2004.
- 18.Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
- 19.Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К., 1990. – С. 128–140, 144–185.
- 20.Сторінки політичної історії України. – К., 1990. – С. 155–229, 399–412, 422–428, 433–437, 478–495, 511–520.

21. Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.
22. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна / Ю.І. Шаповал. – К., 1992.
23. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К., 1993.

Вступ до теми. Становище в Україні після завершення громадянської війни було надзвичайно тяжким. Господарство опинилося в стані глибокої кризи. Через нестатки, голод й розруху сотні тисяч людей залишали міста, йдучи до сіл у пошуках хліба. Практично припинилося виробництво товарів. Українські землі знову поділили радянська Росія, Польща, Румунія, Чехословаччина. Найбільша частина України з населенням майже 40 млн. стала об'єктом небаченого за своїми масштабами експерименту, який, на думку його ініціаторів, мав на меті побудову найпередовішої в світі економічної та політичної системи.

Одним із перших кроків на цьому шляху стала запроваджена в роки громадянської війни політика «воєнного комунізму». Відповідно до неї проводилася націоналізація всієї промисловості й торгівлі, на селі запроваджувався продрозкладка, за якою селянам залишали мінімальні норми продовольства, решта ж конфісковувалась державою. Здійснювалося насильство над економікою. Місце законів економічного розвитку зайняли партійні директиви та політичні рішення. Внаслідок цього економічна і політична криза ще більше поглибилася.

«Воєнно-комуністичні» методи та розруха швидко руйнували матеріально-технічну базу індустрії, майже знищили торгівлю, вбивали найменші економічні стимули до продуктивної праці й ефективного господарювання, руйнували грошову систему, призвели до зростання безробіття, викликали масове невдоволення. Свідченням останнього стали виступи робітників, повстання селян. Радянська влада жорстоко розправлялася з незадоволеними більшовицькою політикою.

Утворення СРСР. Після остаточної перемоги більшовиків в Україні утвердилася радянська форма державності. Офіційні інститути республіки були зовнішньо самостійними, але насправді монополією на владу володіла Російська комуністична партія (більшовиків).

Ще влітку 1919 р. під приводом «спільної небезпеки», «спільних інтересів» та «зміцнення військово-політичного союзу» Москва добилася злиття найголовніших наркоматів Росії та національних республік. Фактично вже тоді центром було узятو під контроль основні сфери: оборону, економіку, транспорт, фінанси, зв'язок. Із закінченням громадянської війни у

керівництва центрального апарату міцніла думка про ліквідацію декларативної самостійності республік і зрівняння їх за статусом з автономіями у складі Російської Федерації. Деякі ж керівні діячі національних республік (перш за все України та Грузії), навпаки, бажали більшої свободи дій, але їхній опір був недостатнім.

Практично будь-який самостійний крок українського керівництва викликав звинувачення Москви, і чим далі, тим більше. Шалений тиск справлявся навіть на ті сфери, компетенція яких належала республікам. У січні 1921 р. командувача Збройних Сил України було підпорядковано спеціальному уповноваженому Реввійськради РСФРР в Україні. На V Всеукраїнському з'їзді Рад (лютий–березень 1921 р.) проти договору про військовий та господарський союз із Росією виступили представники опозиційних партій, зокрема лівих есерів. Та переважна більшість делегатів-комуністів не підтримала їх і проголосувала за об'єднання 7 наркоматів обох держав і входу їх до складу центральних наркоматів Російської Федерації.

Потім настала черга сфери міжнародних зносин. У січні 1922 р. делегати від радянських республік, у тому числі УСРР, підписали протокол про передання РСФРР свого представництва на Генуезькій конференції. Російське зовнішньополітичне відомство фактично узурпувало повноваження «незалежних» республік і почало виконувати функції загальнофедеративної структури.

Розроблений Й. Сталіним проект *«Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками»* передбачав входження останніх до Російської Федерації на правах автономії. Російські органи державного управління мали трансформуватися у загальнодержавні. Це був так званий проект *автономізації*. Він викликав енергійну критику з боку більшості тодішнього керівництва УСРР. Проти плану автономізації виступив і В. Ленін. Він запропонував покласти в основу взаємовідносин радянських республік інший принцип – принцип рівних прав у складі *федерації*.

10 грудня на VII Всеукраїнському з'їзді Рад було схвалено Декларацію про утворення СРСР і проект основ Конституції СРСР. З'їзд звернувся до з'їздів Рад інших радянських республік з пропозицією невідкладно оформити створення СРСР. 30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР затвердив в основному Декларацію про утворення СРСР і Союзний Договір. Союз складався з чотирьох республік – РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія, Грузія).

Процес конституційного оформлення тривав і далі. В січні 1924 р. на II з'їзді Рад СРСР було остаточно затверджено Конституцію СРСР. У ній права союзних республік обмежувалися значно більшою мірою, ніж у попередніх проектах документів, пов'язаних зі створенням СРСР. Принципи

рівноправності і федералізму практично поступилися автономізації. Союзні республіки стали адміністративними одиницями СРСР. Усі основні повноваження узурпувалися Центром, або, згідно з офіційним тлумаченням, «добровільно» передавалися Союзу РСР.

Запроваджувалася діяльність наркоматів 3 типів – злитих, об'єднаних і автономних. До останніх потрапляли всього 6 наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

Так, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу.

Нова економічна політика. Впродовж 1920–1921 рр., незважаючи на більш ніж мільйонну армію червоноармійців, селяни масово виступали проти вилучення продовольства і заборони торгівлі. Протести нерідко набували форми партизанського руху. В Україні діяли сотні дрібних повстанських загонів. Селянські виступи відбувалися здебільшого під анархістськими, частково – національно-визвольними, гаслами, інколи набували й відверто-бандитського характеру. Проте проблема селянства полягала в його розпорошеності, у відсутності політичних сил, здатних згуртувати село. Проти бунтівників кидалися кращі частини Червоної армії. Армія використовувалася й для реквізиції хліба.

Забезпечення харчами працівників націоналізованих підприємств було недостатнім. Пайок скоротився до 100 г хліба і видавався не щодня. Голодуючі робітники вдавалися до так званих «італійських страйків», тобто уповільнювали темп праці, оскільки інакше їх негайно позбавили б трудової книжки, за якою одержувалися пайки. Чисельність робітників великої промисловості зменшилася наполовину порівняно з довоєнною.

Через нестачу хліба різко впав видобуток корисних копалин, перш за все вугілля, що призводило до зупинки залізниць. Продовольча, вугільна і транспортна кризи вкінці розхитали матеріально-технічне постачання промисловості.

Та одержавлення виробництва продовжувалося. 1920 р. ВРНГ РСФРР вирішила націоналізувати всі промислові підприємства з кількістю робітників не менше 5 при наявності механічного двигуна і не менше 10 за відсутності останнього.

Введення НЕП найчастіше пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта (лютий 1921 р.), яке проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування режиму комісарської диктатури. Проте рішення про відмову від реквізиційних хлібозаготівель було прийнято раніше. 18 лютого політбюро ЦК РКП(б) схвалило «*Проект постанови ЦК про заміну*

розкладки натуральним податком». В ньому пропонувалося ще до початку посівної кампанії визначати загальну суму податку і середній відсоток обкладення ним посівних площ, з тим, щоб селяни знали, скільки хліба вимагатиме держава. Після сплати податку їм надавалося право використовувати залишок врожаю на власні потреби, в тому числі продавати на базарах.

Партійно-державне керівництво радянської України намагалося заблокувати виконання цього документу. Однак, вже на X з'їзді РКП(б), який відкрився 8 березня 1921 р., доповідь Леніна про заміну розкладки продовольчим податком не зустріла заперечень. Очевидно, кронштадський урок подіяв навіть на твердолобих.

У резолюції травневого (1921) пленуму ЦК РКП(б) вперше зустрічається словосполучення «*нова економічна політика*». Вона передбачала систему заходів, спрямованих на обмеження методів директивного управління, на використання елементів ринкового розвитку та ринкових відносин. Мова велася, крім запровадження продподатку, про денационалізацію частини промислових підприємств, насамперед дрібних і середніх, про допуск приватного капіталу, заохочення іноземних інвестицій у різних формах, упровадження вільної внутрішньої торгівлі, нормалізацію фінансової, вдосконалення податкової системи, розвиток кредитно-банкової.

Новий курс уряду в промисловості визначився з другої половини 1921 р., згідно з підписаним В. Леніним «*Наказом Ради народних комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики*».

Дрібні промислові підприємства передавалися у приватні руки на правах оренди, тобто вони продовжували належати державі. Важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля залишалися державними.

Якщо раніше великі підприємства працювали за нарядами, під них одержували сировину, паливо й пайки для робітників, а натомість безкоштовно здавали всю вироблену продукцію, то, тепер керівники держпідприємств повинні були діяти самостійно. Від них вимагалася забезпечення самоокупності. Продаж продукції мав відшкодовувати витрати виробництва. Це називали спочатку *комерційним*, а потім *господарським розрахунком*, оскільки слово «комерція» різало вуха більшовикам. Коли самоокупність не досягалася, держава покривала збитки з бюджету.

На госпрозрахунок переводилися *трести* – групи підприємств, утворені за галузевою, територіальною або галузево-територіальною ознаками. Перші трести з'явилися восени 1921 р. Деякі з них були надзвичайно великими. Проте фабрики і заводи, що входили до складу трестів, не мали статусу юридичних осіб і працювали як цехові підрозділи, без права виходу на ринок. Майже відразу стали утворюватися й *синдикати* – організації для закупівлі

сировини, планування операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Діяльність синдикатів, влаштування оптових ярмарків і заснування товарних бірж формували ринок засобів виробництва.

Легалізація торгівлі вивела з підпілля підприємницьку діяльність. За короткий час в оренду було здано близько половини підприємств. З'явилася нова буржуазія – промисловці-фабриканти, торговці-оптовики, біржові маклери. Їх називали *непманами*. Приватна ініціатива швидко виводила країну з розрухи. Але більшовики ставилися до непманів вкрай упереджено.

Раніше інфляція не бентежила владу, коли ж держава визнала за товарно-грошовими відносинами право на існування, постало питання про зміцнення бюджету і грошей. У 1922–1924 рр. було проведено грошову реформу.

За темпами відбудови велика промисловість спочатку відставала від дрібної і кустарно-ремісної. Після завершення грошової реформи в бюджеті з'явилися відповідні кошти. Особливу увагу уряд звернув на відродження Донбасу. Видобуток вугілля зосередили на найбільш перспективних шахтах. У 1925/26 господарському році Донбас дав майже 20 млн. т вугілля, що становило 78% довоєнного рівня.

Інтенсивніше, ніж в інших галузях, відбувалася концентрація виробництва у машинобудуванні. Злиттям десятків підприємств було утворено 32 великих заводи сільськогосподарського машинобудування.

З середини 20-х рр. за планом *ГОЕЛРО* (Гідроелектрифікації Росії) почали будувати ряд державних районних (тобто, здатних обслужити потреби цілого району) електростанцій, скорочено *ДРЕС*.

Із проголошенням НЕПу настання комунізму відсунулося у майбутнє. Найближчою метою партії стало *соціалістичне будівництво*. При цьому підкреслювалося, що між соціалізмом і капіталізмом (тобто ринковою, в тому числі непівською економікою) пролягає прірва, тоді як між соціалізмом і комунізмом якісної різниці нема.

Однак і впровадження НЕПу не було безхмарним. У 1921 р. південь України вразив голод. Причини загибелі мільйонів людей були пов'язані не стільки з тяжкою посухою, скільки з попередньою політикою партії. В умовах продрозкладки селяни скорочували посіви, щоб задовольняти лише власні потреби. Міські споживачі залишалися без продовольства. 12 серпня спеціальною постановою вводились надзвичайні заходи для вилучення продподатку: взяття заручників, кругова відповідальність населених пунктів, масові розстріли.

Тим часом у 21 повіті п'ятьох південних губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали посіяного насіння. Хлібних лишків з решти території України не вистачало, щоб підтримати розміщену в ній мільйонну армію, власні міста і робітничі селища, біженців з Поволжя, голодуючі південні губернії, міста центральної Росії і, нарешті, голодуюче Поволжя. Голодуючі ж українці державу не турбували. Газетам було заборонено писати про це. Незважаючи на зростаючу загрозу для життя мільйонів людей, більшовики не зверталися по допомогу до міжнародної громадськості. Вона сама запропонувала її. Проте в Україну чужоземних рятівників не запрошували.

Тільки після грудневої конференції в Україні ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність українського голоду. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій.

1922 р. Україна засіяла 14,4 млн. десятин проти 17,1 млн. у попередньому році. При цьому республіка змушена була відрахувати з нового врожаю понад 10 млн. пудів зерна, оскільки центральний уряд змушував поновити перерваний війною експорт хліба, аби дістати валюту. Щоб експорт не виглядав аморально, було оголошено, що голод припинився. Насправді ж у південних губерніях смертні випадки від голоду тривали до пізньої весни 1923 р.

Терор голодом остаточно придушив селянський антибільшовицький рух.

Проголосивши НЕП, уряд тимчасово відмовився від створення колективних господарств. Поступово основною фігурою на селі утвердився селянин-власник. Селяни обкладалися досить помірним податком, а сплативши його, могли реалізувати надлишки зерна на свій розсуд. Бідні селяни взагалі звільнялися від податку.

На гроші, одержані за сільськогосподарським податком, державні хлібозаготівельні організації купували зерно на ринку. Чим успішніше йшли справи у сільському господарстві, тим більше податкових коштів одержувала країна. Як монополіст у закупівлі селянського хліба, держава визначала рівень заготівельних цін, завищуючи водночас продажні ціни на промтовари. Цей штучно створюваний перепад дістав досить промовисту назву – *«ножиці цін»*.

Навесні 1923 р. економічна ситуація в країні загострилася. Почалися труднощі зі збутом промислової продукції, особливо тієї, що призначалась для селян. На гроші, виручені від продажу своєї продукції, селяни просто не могли купувати занадто дорогі для них промислові товари. Зменшення надходження коштів у промисловість призвело до того, що на багатьох

підприємствах перестала виплачуватися зарплата. У зв'язку з цим робітники нерідко влаштовували страйки.

Деякого меншого масштабу криза вразила господарство УСРР і в 1925 р.

Загалом тенденція до розвитку ринкових відносин була несталою. Дедалі більше незаможників звільнялися від податків. Натомість заможні господарства переоподатковувалися і втрачали здатність нарощувати виробництво продукції на продаж. Після зникнення високотоварних поміщицьких і селянських підприємницьких господарств село не могло забезпечувати всі потреби держави у зерні на експорт. Обмеженими залишалися й можливості насичення внутрішнього ринку. Це стало помітно, коли у промисловості почало розгортатися капітальне будівництво, що збільшувало споживання селянської продукції, адже зарплата будівельників отоварювалася перш за все продовольством.

З переходом до НЕПу почала відроджуватися кооперація, в якій більшовики вбачали оптимальну форму залучення селянства до соціалістичного будівництва, важливий елемент змички міста та села, засіб поєднання приватного торгового інтересу з інтересами держави. У 1921 р. в республіці створили єдину систему споживчої кооперації для міста і села, яка здійснювала заготівлю і збут продукції. Через кілька місяців з цієї системи відокремилася сільськогосподарська кооперація. Набули розвитку її спеціальні види: машинно-тракторні, тваринницькі, цукробурякові та інші кооперативи. В 1925 р. існувало 6712 споживчих і 11320 сільськогосподарських кооперативних товариств. Усіма видами виробничої кооперації було охоплено 1,5 млн., або 30% селянських господарств республіки, а разом із споживчою кооперацією – більше половини сільського населення. Сільгоспооперація України зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції сільських господарств: на неї припадало 37% планової заготівлі зерна, майже половина технічних культур.

Водночас створювалися й інші виробничі об'єднання селян – колгоспи. У 1925 р. їх було 5489, проте вони об'єднували лише 1,2% господарств республіки, були економічно слабкими, мали не більше 30% потрібного реманенту, в розподілі результатів праці практикувалася зрівнялівка.

До кінця 20-х рр. усіма видами кооперації, включаючи споживчу, охоплювалося вже 85% господарств. Однак партапарат, який поступово прибирав до рук Сталін, не прагнув будувати кооперативний соціалізм, адже товаровиробник-кооператор залишався власником і працював самостійно.

Уряд бажав розвивати радгоспи і колгоспи. Звільнивши від податків незаможників, партія вирощувала собі соціальну опору для майбутніх перетворень на селі. Запровадження з 1926 р. податкових пільг і прямої

матеріальної допомоги стимулювали появу нових колгоспів. Їх кількість дійшла до 12042 на початку жовтня 1928 р. Однак навіть основна частина бідноти не поспішала до них. Загалом було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування.

Національна політика більшовиків, ідеологічна боротьба в партії.

Національний склад керівництва УСРР на початку 20-х рр. був переважно неукраїнським. Питома вага українців не перевищувала 35% і особливо незначною була у керівних структурах держапарату. Так, у колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців. За даними 1923 р., тільки 797 з 11826 відповідальних працівників партійно-державного апарату республіки заявили, що володіють українською мовою.

У квітні 1923 р. відбувся XIII з'їзд РКП(б), що проголосив політику *коренізації*, український різновид якої дістав назву *українізації*. Декларувалося, що її основною метою є сприяння розвитку культур і мов національностей. Та на першому плані було інше: укоренитися більшовикам в національних республіках (звідси й назва – коренізація). Щоб зміцнити свій вплив, партія повинна була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників з місцевих кадрів. До того ж уся світова громадськість мала зрозуміти, що саме більшовицька, а не якась інша влада, виявляє турботу про розквіт національних республік.

Здійснення зазначеного курсу в неросійських республіках, у тому числі в Україні, відповідало насамперед стратегічним інтересам центральної влади. Все ж, якби там не було, національна культура отримала хоч і тимчасову, але унікальну за весь період радянського правління можливість для більш-менш нормального розвитку і значною мірою скористалася нею.

З 1925 по 1928 рр. генеральним секретарем ЦК КП(б)У працював один з найближчих співробітників Сталіна Л. Каганович. При ньому політика українізації набула найбільшого розмаху. Каганович по-чиновницькому ретельно втілював у життя офіційний курс. Він навіть вивчив українську мову і намагався розмовляти нею.

Результати українізації були вагомими. Кількість українців-держслужбовців на 1927 р. зросла до 54%. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватися українською. Національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах.

З 1924 р. почалися масові набори у партію, які докорінно змінили її склад. Якщо наприкінці 1920 р. налічувалося тільки 20,1% українців-комуністів, то 1927 р. питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У дійшла до 52%. Однак в ЦК КП(б)У представництво українців не

перевищувало чверті. Керівниками ЦК КП(б)У обиралися з санкції центрального партапарату тільки неукраїнці.

До речі, діяльність всіх інших партій до 1925 р. в Україні була згорнута. Використовуючи політичний, ідеологічний, моральний тиск, репресії та терор, більшовики швидко ліквідували своїх політичних противників.

Однак у 20–30-ті в середині самої більшовицької партії точилася гостра ідейна боротьба.

Один з її піків припав на 1923–1924 рр. і зумовлювався кризою НЕПу, котра призвела до погіршення політичної та економічної ситуації, недоліками в діяльності комуністичної партії, загостренням боротьби за владу та особистим суперництвом у керівництві партії у зв'язку з хворобою Леніна.

Л. Троцький у жовтні 1923 р. піддав критиці бюрократизацію партійного апарату й згортання внутріпартійної демократії. Економічні труднощі він пояснив неплановістю економіки, перетасуванням господарських і політичних кадрів, неправильним і нездоровим партійним режимом. Його підтримали 46 відомих членів партії.

В розгорнутій з цього приводу дискусії опоненти Троцького стверджували, що розвиток демократії знизить дисципліну, ослабить партію. Саме на цю позицію спирався Сталін, прокладаючи собі дорогу до влади. Суперники майбутнього диктатора зазнали поразки. В резолюції XIII конференції РКП(б) у січні 1924 р. було зазначено, що опозиція – це *«ревізія більшовизму»* та *«дрібнобуржуазний ухил»*. Деякі з її представників позбулися займаних посад, зрозуміло, що не з власної волі.

Новий виток політичної боротьби спричинила смерть Леніна. Л. Троцького та його прибічників, позиції яких ослабли, але залишались все ще міцними, піддали жорстокій критиці. Звинуваченого в *«ревізії ленінізму»* Троцького зняли з поста голови Реввійськради, після чого він вже не міг претендувати на роль лідера в країні. Різнобічні помилки ставилися в вину також іншим членам партійного керівництва – Г. Зинов'єву, Л. Каменєву, О. Рикову, М. Бухаріну. У результаті здійсненої пропагандистської кампанії зріс авторитет Сталіна як *«борця за єдність Комуністичної партії та чистоту марксизму–ленінізму»*, він почав висуватись на перші ролі в країні й партії.

І знову були зроблені «оргвисновки» щодо політичних опонентів. Зокрема на Україні позбувся своєї посади перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг (1888–1937), який стояв на позиціях, близьких до поглядів Зинов'єва й Каменєва.

Економічні труднощі 1925 р. зумовили порушення питання про перспективи розвитку НЕПу, доцільність і правильність обраного політичного курсу. *«Нову опозицію»*, зокрема Зинов'єва та Каменєва, не влаштовувало висунення Сталіна на провідні позиції. Супротивники Сталіна вважали, що державний капіталізм, а не соціалізм, є домінуючою формою народного господарства в країні, оскільки існує свобода торгівлі, оренда, концесії. Показовим було звернення М. Бухаріна до селянства: *«Збагачуйтесь, розвивайте своє господарство і не турбуйтеся, що вас притиснуть»*, тоді як більшість членів партії вважали своїм завданням не сприяти збагаченню, а боротися з ним, протистояти селянам-куркулям.

Найбільшого загострення ідейно-політична боротьба набула у 1927 р. з появою опозиційних платформ щодо лінії Сталіна. Його критикували за застосування недемократичних форм боротьби зі своїми опонентами – виключеннями з партії, звільненнями з роботи, висиланнями у віддалені райони, а також за кордон. Та опозиція не мала можливостей для поширення своїх поглядів у масах. Користуючись своїм становищем Сталін, дискредитуючи супротивників, поліпшував свій авторитет відданого захисника *«ленінського»* курсу та єдності партії.

Третя криза НЕПу (1927–1928), коли виникли труднощі з хлібозаготівлею, а уряд вдався до репресивних заходів щодо селян, викликали критику повернення до воєнно-комуністичних методів управління з боку М. Бухаріна, О. Рикова та їх прибічників. Останні обстоювали економічні, ринкові методи господарювання. Проте група Бухаріна зазнала поразки. Її оголосили *«правим ухилом»* й вивели з керівних органів. Після цього Сталін фактично став диктатором країни. Швидко почав формуватися культ його особи.

Важливим завданням, що постало перед радянською владою, була ліквідація неписьменності населення. В травні 1921 р. Раднарком УСРР ухвалив відповідну постанову. 1924 р. розпочалося запровадження чотирирічного обов'язкового початкового навчання дітей. У містах це завдання було виконане, в основному, за кілька років. Проте в цілому до 1928 р. поза школою залишалося близько 35% дітей шкільного віку.

Перепис 1927 р. показав, що серед учителів 22,9% мали вищу або середню спеціальну освіту. Решта закінчила тільки середню або навіть початкову школу. Проблема вчительських кадрів розв'язувалася шляхом збільшення кількості педагогічних інститутів і технікумів, скорочення строків навчання в них.

Держава потребувала мільйонів спеціалістів, але з підозрою ставилася до дипломованих *«буржуазних спеців»* і мирилася з ними в силу необхідності. Водночас йшла прискорена підготовка спеціалістів робітничого походження. Від таких абітурієнтів не вимагалось ні свідоцтва про закінчення середньої

школи, ні вступних іспитів. Однак полегшені правила прийому не розв'язували проблему зробітничення вищої школи: від студентів вимагалися знання. Тому при вузах стали виникати робітничі факультети. На *робітфаки* відряджалися комсомольці і комуністи, члени комнезамів, червоноармійці. Робітфаківці забезпечувалися гуртожитками, їм виплачувалися стипендії.

У середині 20-х рр. інтелігенція республіки вже приблизно на третину складалася з нових людей. Серед них було багато так званих «висуваниців» пролетарського походження без спеціальної підготовки. При цьому росіяни переважали серед висококваліфікованої технічної, наукової і викладацької інтелігенції, а євреї – у медицині та мистецтві. Щоправда завдяки українізації зросла вага українців у складі керівного персоналу, особливо в селах. Однак в цілому вона не відповідала їх частці у складі населення.

Після ліквідації (з 1920 р.) університетів наукові дослідження зосередилися переважно в установах Української Академії наук. У 1921 р. уряд схвалив положення, згідно з яким Академія, названа Всеукраїнською, визнавалася найвищою науковою державною установою республіки. Відносини ВУАН з радянським керівництвом були напруженими, оскільки вчені не бажали коритися диктату. Зв'язки із західноукраїнськими вченими швидко зійшли нанівець, тому що СРСР відгородився від оточуючого світу «залізною завісою». У 1929 р. влада здійснила оновлення складу дійсних членів ВУАН за рахунок кандидатур, визначених безпосередньо ЦК КП(б)У.

Політика українізації найбільш ефективно позначилася на сфері культури, хоча загалом та цікавила партноменклатуру тільки під кутом зору зміцнення будованого ладу.

20-ті рр. характеризувалися бурхливим розвитком національної літератури та мистецтва. Великою популярністю користувалися твори прозаїків І. Микитенка, М. Хвильового, А. Шияна, Ю. Яновського, поетів М. Бажана, В. Сосюри, М. Рильського, П. Тичини, драматургів І. Кочерги, М. Куліша. У галузі образотворчого мистецтва плідно працювали М. Бойчук, Ф. Кричевський, М. Нарбут, М. Самокиш, в музичному мистецтві – Г. Верьовка, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький. Здобули визнання театральні колективи «Березіль» на чолі з Л. Курбасом, ім. І. Франка під керівництвом Г. Юри. Виникали національні культурні та літературні організації («Гарт», «Плуг», «Авангард» тощо). У 1925 р. постала Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала талановитих письменників, активних учасників руху за відродження української духовності. В 1927 р. була створена Київська кіностудія.

Широкий розмах українізації налякав Москву, яка прагнула до тотальної влади. Наприкінці 20-х рр. процес українізації, який постійно нагтовхувався на перешкоди й спротив, практично припинився. Почався цілеспрямований

наступ на все національне. Жорстоким переслідуванням були піддані ті, хто, з точки зору центру, відстоював *«помилкові погляди»*. Розгорнулась шалена боротьба проти так званих *буржуазного націоналізму і націонал-ухильництва* в лавах комуністичної партії. Окремі керівники України були оголошені *«ворогами народу»* і знищені.

Представники націонал-ухильництва, як різновиду *націонал-комунізму*, намагалися поєднати комунізм з національним рухом.

Ще у 1923 р. між першим секретарем ЦК КП(б)У Е. Квірінгом та публіцистом М. Равич-Черкаським розгорілася полеміка щодо специфіки діяльності КП(б)У та її завдання щодо національного питання. Публіцист закликав до становлення КП(б)У як української партії, до розширення її самостійності, зменшення залежності від Москви. Турбувало його й переважаюче в КП(б)У некорінного населення.

Невдовзі після цього в українському націоналізмі був звинувачений О.Шумський (1890–1946) – ідеолог українського національного відродження, в 1924–1927 рр. – нарком освіти України, який багато уваги приділяв питанням українізації, виступав за виведення української освіти, науки і культури на європейський рівень. «Крамола» в позиції Шумського полягала також у тому, що він пропонував дозволити ЦК КП(б)У самому обирати зі свого середовища керівника, бажано етнічного українця, і протестував проти практики призначення керівника України з Москви.

Піддавався переслідуванням й М. Хвильовий (1893–1933) – у 20-ті рр. один з найпопулярніших українських письменників, що гостро критикував сталінські форми і методи будівництва соціалізму в духовному житті. На нього обрушили шквал критики за висунуте гасло *«Геть від Москви»*, яке він аргументував тим, що *«Москва – центр всесоюзного міщанства»*, а Україні необхідно більше орієнтуватися на Захід, безпосередньо, а не опосередковано збагачуватися європейською культурою.

Не вибачила влада й економісту М. Волобуєву (1903–1972), який у статті *«До проблеми української економіки»* заявив, що Україна економічно експлуатується радянською Росією, і тільки ліквідація економічного визиску здатна зруйнувати провінційне становище української мови та культури (цю статтю деякі дослідники розглядають як теоретичну платформу націонал-комунізму).

7 липня 1933 р., звинувачений у націонал-ухильництві та в причетності до контрреволюційної організації, покінчив самогубством головний провідник політики українізації – М. Скрипник (1872–1933), який займав вагомі посади в українському керівництві: голова Народного Секретаріату (1918), нарком внутрішніх справ (1921–1922), нарком юстиції (1922–1927), нарком освіти

(1927–1933). Скрипник не тільки підтримував новаторські ідеї видатних українських митців, а й провадив значну наукову роботу, зокрема з національного питання.

Загинула також величезна кількість рядових учасників процесу українізації.

**Тема :« Закріплення радянської влади в Україні (1929-1938рр.).
Західноукраїнські землі в 1921-1939 рр.»**

План

- 1. Індустріалізація на Україні.**
- 2. Колективізація та її наслідки.**
- 3. Політика у галузі культури.**
- 4. Боротьба з «ворогами народу».**
- 5. Становище західноукраїнських земель.**
- 6. Висновки до теми.**

Ключові терміни та поняття: всеобуч; Дніпрогес; індустріалізація; карткова система; Комуністична Партія Західної України (КПЗУ); куркулі; машинно-тракторна станція (МТС); Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС); націоналізм; Організація Українських Націоналістів (ОУН); «підкуркульники»; «підхльостування»; план-директива; п'ятирічка; розкуркулювання; розселяння; соцзмагання; соціалістична індустріалізація; «Спілка визволення України» (СВУ); стахановці; суцільна колективізація; трудові; Українська Військова Організація (УВО); «Український національний центр»; «Український центр білогвардійців-терористів»; централізація.

Основні дати та події: грудень 1925 р. – XIV з'їзд ВКП(б), курс на індустріалізацію; 1928/29–1932/33 рр. – I п'ятирічка; січень 1929 р. – заснування Організації українських націоналістів; 1930 р. – запровадження всеобучу; заборона діяльності Української автокефальної православної церкви; 1932 р. – запровадження паспортного режиму; 7 серпня 1932 р. – «Закон про п'ять колосків»; 1932–1933 рр. – штучний голодомор в Україні; 1937 р. – прийняття Конституції УРСР.

Імена: Бандера Степан; Гермайзе Йосип; Грушевський Михайло; Довженко Олександр; Донцов Дмитро; Єжов Микола; Єфремов Сергій; Зеров Микола; Кавалерідзе Іван; Каганович Лазар; Карпинець Ярослав; Кондратюк Юрій; Коновалець Євген; Косіор Станіслав; Косинка Григорій; Крушельницький Антін; Куліш Микола; Курбас Лесь; Лебедь Микола; Молотов В'ячеслав; Перацький Броніслав; Плужник Євген; Постишев Павло; Слабченко Михайло; Сталін Йосип; Старицька-Черняхівська

Людмила; Стаханов Олексій; Хвильовий Микола; Шептицький Андрій; Яворський Матвій.

Перевірте себе: Звідки радянська влада брала кошти для індустріалізації? Який рік Сталін назвав роком «великого перелому»? Кого називали «куркулями», «підкуркульниками»? На які категорії поділяли розкуркулюваних селян? Яким було життя українців під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини?

Поміркуйте: «Розстріляне відродження» – чому так характеризують культурний процес в Україні 30-х рр. XX ст.? Чому саме для України планувались особливо високі темпи розвитку важкої індустрії? До чого це привело? Доведіть, що голодомор 1032–33 рр. в Україні був штучним.

Обговоримо на семінарі: Проблема індустріалізації та її розв’язання в 1929–1939 рр. Суцільна колективізація 1929–1933 рр., її наслідки.

Рекомендована література:

- 1.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 2.Безотосний М.Г. Україна в добу сталінщини: історія опору / М. Г. Безотосний. – К., 2002.
- 3.Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К., 1993.
- 4.Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки). – К., 1991.
- 5.Довідник з історії України. А–Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001.
- 6.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 7.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 8.Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К., 1991.
- 9.Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г.Касьянов. – К., 1999.
- 10.Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки / Г. Костюк. – К., 1995.
- 11.Кульчицький С. Ціна «великого перелому» / С.Кульчицький. – К., 1991.
- 12.Нагаєвський І. Історія української держави XX ст. / І.Нагаєвський. – К., 1994.

13. Нагаєвський І. Українська державність у XX столітті / І. Нагаєвський. – К., 1996.
14. Новітня історія України: 1900–2000. – К., 2000.
15. Панченко П. П. Історія України XX – початку XXI століття: навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка [та ін.]; за заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Знання, 2004.
16. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
17. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К., 1990. – С. 128–140, 144–185.
18. Сторінки політичної історії України. – К., 1990. – С. 155–229, 399–412, 422–428, 433–437, 478–495, 511–520.
19. Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.
20. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К., 1993.

Індустріалізація на Україні. Запровадження НЕПу зумовило відродження приватної ініціативи, сприяло поліпшенню економічної ситуації. Промисловий розвиток СРСР у середині 20-х рр. досяг довоєнного (1913) рівня, однак країна суттєво відставала від передових капіталістичних держав: значно менше вироблялося електроенергії, сталі, чавуну, добувалося вугілля і нафти. Господарство в цілому перебувало на до індустріальній стадії розвитку. Перед СРСР стояла альтернатива: або низькі темпи розвитку всього господарства на базі НЕПу і прогресуюче відставання від провідних капіталістичних країн, або ж відмова від ринку, повернення до адміністративних методів, концентрація наявних ресурсів і форсований ривок головної ланки господарства – важкої індустрії.

Курс на індустріалізацію проголосив ще XIV з'їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. Основними завданнями визначалися: забезпечення економічної самостійності й незалежності, зміцнення обороноздатності СРСР, створення матеріально-технічної бази для модернізації як промисловості, так і сільського господарства, стимулювання зростання продуктивності праці і на цій основі підвищення матеріального добробуту й культурного рівня трудящих.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) проголосив пріоритет державного плану над ринком. У доповіді Сталіна з'явилася така формула: *наші плани – це не плани-прогнози, а плани-директиви*. З'їзд накреслив надзвичайно високий, 19% щорічний приріст промислової продукції. Під час розробки першого п'ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр. директивні темпи зросли ще більше, посилюючи розбалансованість народного господарства.

Перший рік п'ятирічки розпочався з жовтня 1928 р. і мало відрізнявся від попередніх. Та наприкінці 1929 р., після появи статті Сталіна *«Рік великого перелому»*, керівництво ВКП(б) взяло курс на *«прискорене соціалістичне будівництво»*, успіх якому мала забезпечити форсована індустріалізація. Ставилося за мету забезпечити переважний і першочерговий розвиток галузей групи А (паливної, енергетичної, хімічної, машинобудівної та ін.). Це дало б змогу перетворити СРСР на могутню державу з великим військово-промисловим потенціалом.

Особливо високі темпи розвитку важкої індустрії були заплановані для України.

Політика в галузі промисловості характеризувалася гіпертрофованою централізацією управління. Велика промисловість перейшла у розпорядження загальносоюзних наркоматів. Трестівський госпрозрахунок замінив госпрозрахунок підприємств. Проте ті не дістали прав, якими користувалися трести.

Продиктований генсеком темп зростання промислового виробництва був величезним – 37,7%. Та він залишився на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування, і в дійсності становив менше 15%.

Індустріальна гонка призводила до істотного обмеження добробуту трудящих. Економічні труднощі (завжди підкреслювалося: тимчасові) оголошувалися органами пропаганди неминучими й цілком природними.

Вже з 1928 р. ДПУ (Державне політичне управління, створене на базі ЧК) почало розкручувати маховик репресій. Після *«шахтинської справи»* в Донбасі, що започаткувала цькування спеціалістів з дореволюційними дипломами і зачепила до 1000 осіб, в суспільстві свідомо створювалася атмосфера масового психозу щодо *«шкідництва»*. Теоретичним підґрунтям репресивної політики була висунута Й. Сталіним теза про *загострення класової боротьби* в країні з просуванням її по шляху до соціалізму.

Запровадження карткової системи в умовах заборони торгівлі не дозволяло робітникам і службовцям використати зароблені гроші на придбання товарів понад гарантований мінімум. А за картками *«отоварювалося»* не більше чверті заробітної плати. Владою ж величезні зусилля вживалися для організації масового виробничого змагання. Ініціативу в розгортанні *соцзмагання* віддали донецьким шахтарям.

З 1929 до 1932 рр. капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди зросли майже втричі, що дозволило подвоїти виробничі потужності великої промисловості. Символом індустріалізації став *Дніпрогес*. Його почали будувати навесні 1927 р. Турбогенератори для електростанції

поставляла американська фірма «Дженерал електрик». Вони були на той час найдосконалішим здобутком світової техніки.

В Донбасі в експлуатацію були введені 53 великі шахти. У вуглевидобутку відбувся перехід до врубових машин і відбійних молотків. Менш вагомими виявилися успіхи в механізації транспортування вугілля. До кінця 1932 р. було видобуто 156 млн. т вугілля проти передбачуваних п'ятирічним планом 204 млн. т. Дефіцит вугілля болісно позначався на промисловості і залізничному транспорті. Різко скоротилося використання вугілля для побутових потреб.

У металургію пішла чверть капіталовкладень, які були в розпорядженні промисловості. Були збудовані такі великі металургійні заводи як Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь. Обсяг виробництва у машинобудуванні і металообробці за першу п'ятирічку зріс у 4,5 рази. Активно розвивалася хімічна промисловість, відчутно гірше – легка і харчова.

У великій промисловості на початку 1929 р. працювало 690 тис. робітників, а наприкінці 1932 р. – майже наполовину більше. Робітниче поповнення складалося, в основному, з молоді. Щоб не уповільнити темпів роботи, нові кадри прискорено готували безпосередньо на виробництві. Це призводило до поломок устаткування. Почастішали аварії, різко погіршилася якість продукції.

У першій половині 1932 р. поряд з легалізацією продовольчого ринку було вирішено відмовитися від «*підхльостування*» країни. На другу п'ятирічку пропонувалися помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції – 13–14%.

Стабілізація виробництва була досягнута приблизно за 2 роки. Це дозволило звернути увагу на матеріальне становище робітників. У 1935 р. вирішили скасувати стелю у заробітках, яку робітники охрестили «*виводилівкою*». Віднині скільки виробив, стільки й заробив. Перехід від карткової системи до вільного продажу товарів через магазини давав змогу витратити додатково зароблені гроші.

Для підвищення продуктивності праці було вирішено організувати новий робітничий почин. Рекорд організували на кадіївській шахті «Центральна-Ірміно» у 1935 р. Молодий шахтар О. Стаханов застосував прогресивний метод роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійниками і кріпильниками. За допомогою двох помічників-кріпильників, імена яких для історії так і залишилися невідомими, він вирубав за зміну 102 т вугілля – при нормі 7 т, тобто в 14,5 рази більше норми, розрахованої тільки на вибійника.

Спочатку стаханівський рух супроводжувався істотним поліпшенням якісних показників. Але його швидко забюрократизували. Поширилася практика приписок, з'явилися липові рекордсмени – *«олівцеві стахановці»*. Дні, а потім тижні й місячники ударної праці оберталися пізнішим спадом виробництва. Серед стахановців, котрі стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось немало авантюристів, які своєю безграмотною працею спричиняли аварії й псування техніки.

Держава використала стаханівський рух для істотного підвищення норм виробітку і планових завдань в бік їх збільшення на 35–45%. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу і зривів, які розглядалися як шкідництво або саботаж. Дуже швидко «стелю» в заробітках відновили.

Соціальна ціна технічної реконструкції, здійсненої в роки перших п'ятирічок, виявилася надзвичайно високою.

Джерелами фінансування індустріалізації стало: перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість, податки з населення, різниця в цінах на сільгосппродукцію та промислові товари, внутрішні позички, спочатку добровільні, згодом – *«під контролем громадських організацій»*, інфляційний випуск грошей, розширення продажу горілки, збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба, режим надзвичайної економії, надзвичайна експлуатація трудового потенціалу селянства й робітничого класу, інших верств населення, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу.

Все ж результати розвитку важкої промисловості стали вагомими. В ході індустріалізації Україна випередила за рівнем розвитку окремих галузей ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла 2-ге місце в Європі (після Німеччини) за виправкою чавуну, 3-тє – за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-тє місце в світі за видобутком вугілля.

Колективізація та її наслідки. В умовах форсованої індустріалізації сільське господарство повинно було задовольнити потреби держави у постачанні продуктів харчування зростаючим промисловим центрам і армії, а також у хлібі для експорту (тобто забезпечити валютні надходження для закупівлі імпоротної техніки). Крім того, село мало надати промисловості необхідну кількість робочих рук і технічну сировину.

План I п'ятирічки передбачав використання «ножиць цін». Оскільки заготівельні ціни на хліб врожаю 1927 р. були занижені, селяни не стали його продавати. Раніше в подібній ситуації держава йшла на поступки, тим самим збільшувався платоспроможний попит селян на фабрично-заводські товари. Ринок підправляв у бік зниження темпи індустріалізації. Проте цього разу більшовики вирішили примусити селян здавати хліб за невисокими цінами

під загрозою штрафних санкцій. Тисячі партпрацівників, у тому числі члени політбюро ЦК ВКП(б), поїхали «*вибивати*» хліб. Проти «*куркулів*» активно використовувались тюремні ув'язнення, депортації у віддалені райони, часткова або повна конфіскація майна – *розкуркулення*. За січень–лютий 1928 р. з селян вдалося вичавити 70 млн. пудів хліба.

Сталін розумів, що подібні надзвичайні заходи придатні тільки як короткотривалий захід. Ніхто не змусив би селян-власників з року в рік вирощувати хліб не на продаж, а для держави. Доки вони самі вирішували, що сіяти і продавати, від них залежала держава. Щоб відсікти селян від ринку і змусити сіяти стільки, скільки необхідно державі, їх спочатку треба було позбавити власності, тобто колективізувати.

Влітку 1928 р. Сталін забрав Кагановича в центральний партапарат. Українським генсеком став С. Косіор (1889–1939). Останній із шкіри пнувся, аби догодити Сталіну.

Листопадовий (1929) пленум ЦК ВКП(б) проголосив перехід до суцільної колективізації, а Україна мусила в найкоротший термін упровадити колективізацію, показуючи приклад іншим республікам. І вона почала це робити. Якщо у жовтні 1929 р. суцільно колективізованих районів було 10, то в грудні того ж року – вже 46. Встановлення колгоспно-радгоспної системи супроводжувалося насильницькою експропріацією землі, худоби, реманенту. Поодинокі спроби утворення селянських спілок придушувалися. Незгодних репресували. Партія знову заговорила про «*куркульську небезпеку*» і почала нацьковувати пролетарські та напівпролетарські елементи села на власників.

Протиставлення «*куркулів*» біднякам полягало у самообкладанні. Кожному селу давали завдання на здачу хліба, а доведення його «*до двору*» відбувалося за рішенням сходів. Селян, які не виконували рішень, спочатку штрафували у п'ятикратному розмірі вартості хліба, що підлягав здаванню, а потім майно їх розпродувалося з торгів. Частина штрафу перераховувалася у *фонди кооперування й колективізації* бідноти, щоб забезпечити їхню корисливу заінтересованість. Так весною 1929 р. було розпродано майно 18 тис. господарств, оголошених куркульськими.

Робилося все, щоб убити одвічне прагнення селянина мати власну землю та продуктивно працювати на ній. Фактично йшлося про *розселення* українських хліборобів. Протягом кількох років зусилля держави спрямовувалися на економічне, а то й фізичне винищення мільйонів вигаданих «*куркулів*» (усіх глитаїв, які будували свій добробут на експлуатації бідняків, власті винищили ще під час зрівняльного поділу землі і засобів виробництва у 1920–1923 рр., пізніше в заможну верхівку селяни вибивалися завдяки власній праці). В ході «*ліквідації куркульства як класу*» постраждало чимало середняцьких господарств.

Зрозуміло, що саме заможні селяни опиралися колективізації найзапекліше: їм було що втрачати. Втім, репресували бідняків і навіть наймитів, якщо вони виступали проти колгоспів. Для цього винайшли категорію «підкуркульників».

Розкуркульовані селяни поділялися на 3 категорії. «Учасники і організатори антирадянських виступів та терористичних актів» ізолювалися в тюрмах або концтаборах. Тих, хто здійснював «менш активний опір», разом з сім'ями депортували на Північ (і 850 тис. українських селян були примусово переселені в необжиті райони Кольського півострова та Сибіру). Тим, хто не чинив опору, надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів. Кількість «належних» до кожної з категорій доводилася згори. Хвиля розкуркульовання, що тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р., охопила 61887 господарств.

Аби забезпечити високі темпи колективізації, більшовики направили до українського села 62 тис. робітників. Аграрну політику партії впроваджували так звані 25-тисячники – російські, як правило, робітники. На 1 червня 1930 р. у республіці було насильницьки колективізовано вже 90 тис. господарств.

Офіційно колективізація проголошувалася в *артільній* формі, тобто колгоспникам залишали присадибне господарство. Однак у різних інструкціях, якими обставлялися офіційні документи, артіль мала вигляд *комуни*. З лютого 1930 р. колективізатори стали забирати у селян корів, дрібну худобу і навіть птицю. Селяни почали чинити опір. Сталін вирішив відступитися, публічно назвав комунізацію села «*перегином*» і поклав відповідальність за це на місцеві власті. Відтоді артіль перестала вважатися проміжною формою на шляху до комуни і стала синонімом терміна «*колгосп*». Було оголошено, що колективізація – справа добровільна.

До осені 1930 р. з колгоспів вийшла приблизно половина селянських господарств, у тому числі всі середняцькі. Восени почалася нова кампанія. Одноосібники обкладалися колосальними податками, тоді як колгоспники діставали податкові пільги. Штучно створений податково-пільговий перепад погнав селян назад у колгоспи. Знов почалися показові розкуркулення, у тому числі в районах, де вони відбулися півроку тому. Цього разу стали депортувати всіх репресованих.

На кінець 1932 р. було колективізовано майже 70% господарств з охопленням понад 80% посівних площ. До цього часу, починаючи з 1928 р., в Україні зникло 352 тис. селянських господарств. По-різному склалася їх доля. Більшість внесли у списки розкуркулених, частина була експропрійована шляхом продажу майна з торгів за невиконання «зобов'язань» по хлібозаготівлях, за несплату завищених податків, за

«немотивований» забій власної худоби. Немало селян самі розпродували майно, кидали землю і виїжджали на новобудови.

Позбавлені землі селяни були зобов'язані виконувати «*обов'язковий мінімум трудоднів*» (фактично – відпрацьовувати право користуватися присадибною ділянкою, за рахунок якої і вдавалося виживати). Можливості переселятися до міст селяни остаточно позбулися наприкінці 1932 р., коли в СРСР в умовах стрімкого зростання кримінальної злочинності був запроваджений паспортний режим (паспорти отримало тільки населення міст і новобудов).

Засобом економічного контролю над колгоспами виступали машинно-тракторні станції, що здійснювали обробіток колективізованих посівних площ.

Колгоспна продукція поставлялася, а не продавалася, державі, хоча та і сплачувала за неї символічні гроші. Розміри поставок заздалегідь не визначалися, а контрольне завдання, коли ставало відомим, охоплювало майже весь урожай. Щоб колгоспники не продавали хліб на сторону, приватну торгівлю в 1930 р. заборонили.

Коли колгоспники пересвідчилися, що хлібозаготівельний план безрозмірний і для розподілу по трудоднях майже нічого не залишається, вони змушені були, щоб вижити, приховувати справжні розміри врожаю або залишали зерно в соломі, щоб змолотити її вдруге. Хлібозаготівлі проходили все важче. Заготівлі з урожаю 1931 р. тривали аж до весни 1932-го. Заготівельники вимели у селян абсолютно все, у 44 районах розпочався повальний голод з численними смертними випадками. Були зареєстровані факти людодівства. Голод припинився тільки влітку, з новим урожаєм.

Не зацікавлені в результатах праці колгоспники тільки імітували її, що призводило до колосальних втрат врожаю на полях. Селяни заявляли: «*Хай гине, все одно й це заберуть*». Влада зрозуміла необхідність змін. У травні 1932 р. було запроваджено так звану «*колгоспну*», тобто базарну торгівлю. План хлібозаготівель для колгоспів та одноосібників скорочувався так, щоб приблизно п'яту частину продукції селяни могли спрямувати у вільну торгівлю. Однак торгівля хлібом дозволялася тільки після виконання хлібозаготівельного плану, тобто, не раніше січня майбутнього (1933) року.

7 серпня 1932 р. вийшла постанова «*Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів...*», прозвана «*законом про п'ять колосків*». За нею розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «*пом'якшуючих обставин*» – позбавленням волі на строк не менше 10 років. За півкишені зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник потрапляв до концтабору.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. йшли украй важко. Сталін направив в Україну спеціальну комісію з надзвичайними повноваженнями на чолі з В.Молотовим. Посилання на відсутність зерна не бралися до уваги. Зрив заготівель пояснювався відсутністю не хліба, а боротьби за хліб. Організовувалося вилучення у колгоспів, одноосібників та робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці, обмолоту і перевезення. Проводилися масові подвірні обшуки з конфіскацією всіх запасів, бо вирізняти «украдене» ніхто не збирався. Ще зловіснішими були натуральні штрафи м'ясом і картоплею. За рік молотовська комісія додатково «заготовила» 105 млн. пудів зерна. На початку 1933 р. практично ніде запасів вже не лишилося, а треба було дожити до нового врожаю.

Знов розгорнувся терор голодом. У «боржників» вилучали будь-які запаси їжі – сухарі, картоплю, сало, соління, фруктову сушню, прирікаючи їх на смерть, бо нелегальна ринкова торгівля ледь животіла. Конфіскація продовольства подавалася як кара за *«куркульський саботаж»* і здійснювалася гласно, з висвітленням у газетах.

Щоб перешкодити втечам голодуючих за межі республіки, на кордонах були розміщені загороджувальні загани внутрішніх військ. Бригади працівників ДПУ перевіряли у поїздах багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни придбали за великі гроші або обміняли на цінні речі в сусідніх з Україною місцевостях, щоб привезти голодуючим сім'ям.

Смерті від голоду почалися вже у перший місяць дій комісії, а з весни 1933 р. вони стали масовими. Прагнучи врятувати хоча б дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Траплялися випадки людоїдства і трупоїдства. 1932 р. голодною смертю загинуло близько 150 тис. чоловік, 1933 р. – до 3,5 млн. Народжуваність у сільській місцевості різко знизилася. Повні демографічні втрати в УСРР, включаючи зниження народжуваності, сягали в 1932–1934 рр. 5 млн.

Після кількох кампаній розкуркулення і терору голодом селяни змирилися з необхідністю працювати в артілі і припинили бойкот громадського господарства. Але і держава послабила свій прес. 3 січня 1933 р. селянам залишалася на продаж вся продукція, вироблена понад заздалегідь визначену норму здавання державі. Це пробуджувало у колгоспників заінтересованість у розширенні посівних площ і відкривало шлях для подолання безгосподарності.

У лютому 1933 р. Сталін висунув гасло: *«Зробити усіх колгоспників заможними»*. І справді, в другій п'ятирічці держава зробила чимало, щоб зміцнити колгоспний лад. Новостворені політвідділи МТС і радгоспів, використовуючи методи батога і пряника (скасування продрозкладки,

преміювання натурою, поліпшення побутових умов на селі тощо), налагоджували громадське господарство. У колгоспах створювалися бригади з постійним складом працюючих, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеосібку при вирощуванні врожаю, політвідділи заборонили перекидати бригади з однієї ділянки на іншу.

До кінця 1934 р. кризи колгоспного ладу було подолано. В середині 1937 р. колгоспи об'єднували 96% селянських дворів. Суцільна колективізація стала фактом.

Після послаблення податкового тиску колгоспи змогли розвивати, крім основних виробництв, птахівництво, садівництво, бджільництво. Організовувалися тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит на придбання худоби. Виявилося, що полегшення матеріального становища селян вигідніше державі, ніж відбирання всього урожаю насильницькими методами.

Політика у галузі культури. *«Наступ соціалізму по всьому фронту»* не обминув і українську культуру. Влада в тих межах, котрі їй були необхідні, виявляла турботу про розвиток останньої, адже розв'язання завдань, пов'язаних з промисловістю та сільським господарством, вимагало певної кількості освічених спеціалістів. Крім того, потрібні були кадри для роботи в партійно-державному апараті, органах управління. Відповідно до цього здійснювались заходи, спрямовані на завершення ліквідації неписьменності. Введення *всеобучу* розпочалося з осені 1930 р., і на кінець 30-х рр. освіченість населення УРСР у віці до 50 років становила майже 95%.

Запроваджувалася єдина структура загальноосвітньої школи: початкова, неповна середня і середня. Одночасно розв'язувалися проблеми будівництва шкільних приміщень, підготовки вчительських кадрів. Стандартизація торкнулася навчальних програм. Учителі у викладі матеріалу мали дотримуватися тексту підручника. Еталоном для розробки шкільного курсу вітчизняної історії слугував сталінський *«Короткий курс історії ВКП(б)»*.

Понад 80% дітей навчалося в українських школах. З 1938 р., однак, почалося згортання мережі шкіл, орієнтованих на обслуговування національних меншин.

З початку 30-х рр. зросли масштаби підготовки фахівців робітничо-селянського походження через робітфаки, технікуми і вузи. Збільшилася кількість вищих учбових закладів. У підготовці спеціалістів почали приділяти увагу якісним показникам. Строки навчання продовжилися. Система короткострокової підготовки була скасована. У вересні 1933 р. відновилася діяльність університетів у Києві, Дніпропетровську, Одесі і

Харкові. Наприкінці 1935 р. були скасовані обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів.

Порівняно із серединою 20-х рр. національний склад інтелігенції істотно змінився. Майже в усіх видах розумової праці (за винятком нечисленних «елітних» категорій працівників мистецтва і юридичній працівників) питома вага українців стала переважаючою і наблизилася до їх питомої ваги у складі всього населення.

Літературу та мистецтво партія розглядала як одну з ділянок *«культурного фронту»*, тому й добивалася припливу митців робітничо-селянського походження. У вересні 1930 р. профспілки проголосили *всесоюзний призов робітників-ударників у літературу*. За допомогою створених у середині 1930-х рр. підконтрольних партії *спілок письменників, художників, композиторів* придушувалися в зародку відхилення від регламентованої лінії поведінки, так званої *«лінії партії»*.

Водночас здійснювався масовий *«відстріл»* старої інтелігенції. Ще у вересні 1929 р. відбулися арешти багатьох визначних діячів науки, культури, релігії – як членів вигаданої *«Спілки визволення України»*. У 1930 р. відбувся процес над 45 *«керівниками»* СВУ. Серед них – академік С. Єфремов, професори Й. Гермайзе, М. Слабченко, письменники М. Івченко, Л.Старицька-Черняхівська та ін. В 1931 р. відбувся ще один процес – так званого *«Українського національного центру»*, за яким були репресовані 50 представників вітчизняної інтелігенції, в тому числі академік М.Грушевський, відомий історик-марксист М. Яворський та ін. У сталінських лабетах загинули академіки – геолог Н. Світальський, генетик І.Аголь, філософ С. Семківський.

Наступ на національну культуру особливо посилювався з приходом у 1932 р. на посаду секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева. Саме тоді була остаточно припинена українізація. Розпочалася неприхована русифікація всіх сфер життя. На знак протесту наклав на себе руки М. Хвильовий. За фальшивими звинуваченнями були засуджені та розстріляні Г. Косинка, К. Буревій, Д.Фальківський, О. Близько, А. Крушельницький та багато інших українських поетів та письменників. Репресії не обминули й театр. У 1933 р. було заарештовано видатного режисера Л. Курбаса, а організований ним театр *«Березіль»* закрито. У грудні 1934 р. у справі так званого *«Українського центру білогвардійців-терористів»* було засуджено до розстрілу 28 представників української інтелігенції. Черговими жертвами репресій стали М. Куліш, М. Зеров, Є. Плужник та багато ін. У цілому за ці роки Україна втратила близько 500 талановитих письменників. Влада стояла на заваді творчості таких видатних кінорежисерів, як О. Довженко, І. Кавалерідзе, І.Савченко, І. Пир'єв, Л. Луков та ін. У 30-х рр. О. Довженко не з власної волі вимушений був залишити Україну і переїхати до Москви.

Протягом 1933 р. від наукової роботи за політичними звинуваченнями було усунуто 1649 науковців, тобто 16% їхнього загального складу. Однак навіть за цих умов вітчизняні вчені встигли зробити чимало корисного. Визнання набули праці О. Палладіна, М. Стражеска, О. Динника, М.Луговцева, Ю. Кондратюка та ін.

Партія поставила собі за мету контролювати релігійні установи. З 1929 р. були заборонені всі види їхньої діяльності, крім богослужіння. У приміщеннях храмів влаштовувалися школи, клуби, гаражі, склади. В 1930 р. була поставлена поза законом Українська автокефальна православна церква.

Боротьба з «ворогами народу». Якщо наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. репресії спрямовувались, в основному, проти непманів, «куркулів», старої інтелігенції, у 1935–1936 рр. – проти учасників колишньої опозиції, ухилів, небільшовицьких партій, то з 1937 р. репресії переросли в масові, захопивши широкий загальний партійних, радянських працівників, командний склад армії, господарників.

Після того, як Сталін заявив, що країна в небезпечному становищі через підступи саботажників, шпигунів і диверсантів, у липні 1937 р. ЦК ВКП(б) затвердив наказ М. Єжова органам НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ), згідно з яким за 4 місяці треба було репресувати 268950 чоловік, з них негайно знищити 75950. Репресії здійснювалися *трийками* у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області.

Репресувалися як керівні особи, так і рядові робітники, колгоспники, інтелігенти. Заарештованих піддавали тортурам. Не витримуючи фізичних мук, вони давали свідчення на себе і на своїх знайомих. Так забезпечувався черговий приплив арештів.

Розслідування справ про «*терористичні акти*» проти представників влади вимагалось закінчувати протягом 10 днів, слухати ці справи без участі сторін, не допускати подачі клопотань про помилування й касаційного розгляду справ, вирок про вищу міру покарання, якою був розстріл, виконувати негайно.

Служіння Сталіну впродовж багатьох років не врятувало партійно-державне керівництво республіки. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом, були звинувачені у ворожій діяльності 55 чоловік, з 11 членів політбюро репресовані 10, з 5 кандидатів у члени політбюро – 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У.

Масове винищення кадрів відбулося у військах. Лише за 17 місяців (з травня 1937 р.) з армії було усунуто не менш як 44 тис. представників командного складу.

В 1938 р. хвиля репресій почала спадати, але аж ніяк не закінчилася. Всього протягом 1930–1941 рр. в Україні було «знешкоджено» понад 100 вигаданих антирадянських «*центрів*», «*блоків*» і «*організацій*».

Причиною небаченого за масштабами нищення «ворогів народу» в 1937–1938 рр. була потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур. Адже 5 грудня 1936 р. надзвичайний VIII з'їзд Рад затвердив нову Конституцію СРСР. В ній проголошувалася побудова соціалістичного суспільства, прямі вибори до органів влади при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками виборчі права. Система функціонування влади теж ставала іншою: ради набули зовнішніх рис парламентської влади, однак, фактично, так і не стали самостійними.

Конституція проголошувала свободу друку і зборів, недоторканість особи, житла й листування, вводила відкритість судових процесів, підтверджувала права звинувачуваних на захист. Однак ці демократичні норми перебували у вражаючій невідповідності практиці державного терору.

Вилітком із загальносоюзної була українська конституція, затверджена в січні 1937 р., за нею УСРР перейменовувалася в *Українські Радянську Соціалістичну Республіку*.

Вибори у Верховну Раду СРСР відбулися в грудні 1937 р. У голосуванні взяли участь 97,8% виборців. За визначений у партійних комітетах «*блок комуністів і безпартійних*» було подано 99% голосів у Раду Союзу і 98% – у Раду Національностей. Будь-яку самодіяльність під час висування кандидатів у депутати, а тим більше – пропозиції про альтернативні кандидатури, а такі спроби були, партапарат кваліфікував як *контрреволюційні вихватки*.

До Конституції 1936 р. вперше увійшло положення про *керівну і спрямовуючу* роль комуністичної партії в політичній системі держави. Існуюча монополія більшовицької партії на владу була закріплена законодавчо. Тримавши під цілковитим контролем профспілки, комсомол, громадські організації, партія забезпечила свій вплив на всі сфери суспільного життя.

Становище західноукраїнських земель. Всього за межами УСРР проживали 6,6 млн. українців. Найтяжчим їхнє становище було в Північній Буковині під владою Румунії, легшим – в Закарпатті, що належало Чехословаччині. Більша ж частина західноукраїнських теренів (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) ввійшла до складу Польщі.

Українці складали не менше 15% її населення. При цьому Галичина й Волинь залишались справжнім вогнищем і центром визвольних змагань.

В Східній Галичині, Волині, на Закарпатті промисловість і сільське господарство перебували у стані стагнації і використовувалися як допоміжний резерв. Натомість значного розвитку тут дістали сільська кооперація, кооперативний рух взагалі. Поступово набирала силу український середній клас.

Польська влада прагнула шляхом примусової асиміляції поневолених народів створити однонаціональну державу. Наступ на права на українців був всеохоплюючим. Від них вичищали урядові установи, включаючи повітові. Польським колоністам передавались найкращі землі. Розгорнулось масове переселення вчителів із Східної Галичини до Західної, а то й у центральні райони Польщі. Щоб не допустити народження нових інтелігентських кадрів, ліквідовувалися всі українські кафедри Львівського університету. Боротьба за університет стала справою всього західноукраїнського населення, з 1921 по 1925 рр. він діяв таємно.

«Подвійний стандарт» у ставленні до «чужих» і «своїх» українців був притаманний і ліберально-демократичній Чехословаччині. У цій найбільш розвинутій у промисловому відношенні країні Центральної і Східної Європи, Закарпаттю відводилась роль економічно занедбаної провінції. Прихильне ставлення до еміграційних українських вищих шкіл у Празі помітно контрастувало з політикою уряду щодо закарпатських українців. Борючись за краще життя, трудящі Закарпаття піднімалися на страйки й демонстрації, підтримували найрадикальніші ліві партії. На виборах 1924 р. комуністи тут отримали 40% голосів. У 1935 р. кількість поданих за них голосів зменшилась до чверті, але лишалась більшою, ніж за будь-яку іншу партію.

Румунський уряд, зазнаючи економічних ускладнень, розв'язував їх за рахунок Буковини та Бессарабії. Промислові об'єкти тут закривалися, а їх обладнання вивозилося до Бухареста. Українські вчителі у наказному порядку відривалися від свого народу, переводилися до центральних районів. Гонінням піддавалась українська церква.

Протягом 20–30-х рр. тривала масова еміграція західноукраїнського населення до УСРР. Почали її М. Грушевський та його колеги з партії Українських соціал-революціонерів. Найбільшу частку приїжджих становили галичани – представники інтелігенції, письменники й діячі мистецтва, військові УГА та студенти українських шкіл у Чехословаччині, робітники, які опинилися поза Вітчизною.

Поступове, а з початку 30-х рр. обвальне згортання українізації, колективізація, масові політично-репресивні кампанії, а особливо страшний

голодомор 1933 р. остудили прорадянські симпатії значної частини західних українців.

Боротьба населення Західної України за свої права точилася у двох формах. Політичні партії (Українське національно-демократичне об'єднання, Українська соціалістично-радикальна партія, Українська соціал-демократична партія, Українська національна католицька партія тощо), товариства (насамперед «Просвіта», соціальні та економічні групи використовували легальні методи.

Молодь загарбаних територій приваблювала безпосередня боротьба з окупантами, теракти, саботажні акції й напади на поліцейські дільниці, підпали польських маєтків, організовані *Українською військовою організацією*. Остання виникла у серпні 1920 р., а з липня 1921 р. її очолив Є.Коновалець (1891–1938).

Готуючись до створення наступниці УВО, Є. Коновалець надавав важливого значення розробці ідеології. Основну роботу в цьому напрямі виконував відомий політичний діяч доктор права Д. Донцов. 1926 р. у Львові вийшла друком його книга *«Націоналізм»*. Українська форма націоналізму, яку обстоював автор, дістала назву *«інтегрального»*. Д. Донцов розумів історичний розвиток як *«вічний гін народів до експансії»*. Сенса мав *«лише один закон»* – *«закон боротьби... закон вічного суперництва націй»*. Визнання права на існування тільки за цим *«єдиним законом»* мало виразне політичне спрямування. В такий спосіб прокладався шлях нав'язування *«єдиної норми поведінки»*, обстоювалася необхідність *«єдиної організації»* з *«єдиним вождем»*.

Подібна програма могла лише відштовхнути від українського націоналістичного руху демократії світу. Натомість вона привертала увагу фашистських режимів у Європі, рівно як і націоналістів Румунії, Угорщині, Югославії.

На ідеології інтегрального націоналізму було побудовано створену в січні 1929 р. у Відні (Австрія) *Організацію українських націоналістів*, популярність якої поступово зростала на західноукраїнських землях. Лідером ОУН став Є. Коновалець. Організація вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу за відновлення втраченої незалежності України та встановлення українського суверенітету на всіх землях українського народу.

ОУН повела рішучу боротьбу з окупантами. Набули поширення терористичні акти. Діячі ОУН С. Бандера, М. Лебедь, Я. Карпинець були засуджені до страти за вбивство у Варшаві міністра внутрішніх справ Б.Перацького. Згодом смертна кара була замінена їм довічним ув'язненням.

Продовжувала діяти в Західній Україні й компартія. Діячі КПЗУ продовжували опрацьовувати шляхи розв'язання не лише соціальних, а й національних проблем. Однак у Москви це викликало підозри щодо націоналістичних відхилень. Кілька разів лідери КПЗУ ставали об'єктом наклепів і замінялися. Скінчилося все масовими репресіями проти західноукраїнських комуністів, розпуском і ліквідацією КПЗУ.

Суттєвим чинником суспільно-політичного життя у Західній Україні була греко-католицька церква. Її митрополит А. Шептицький активно протестував проти польської політики щодо українців і, водночас, засуджував екстремістські дії ОУН та політику комуністів.

Висновки до теми. Після завершення Першої світової війни територія України залишилася розчленованою. Більша частина її земель увійшла до складу УСРР. Утвердження більшовицької влади супроводжувалося згортанням діяльності, придушенням українських політичних сил, позбавленням України реальних прав суб'єкта у внутрішніх справах та в міжнародних зносинах. Внутрішнє становище УСРР на початку 20-х рр. характеризувалося економічною розрухою, занепадом промисловості та сільського господарства, наростанням соціальної напруженості.

На початку 1921 р. селянський повстанський рух став основною формою громадянської війни. Лише запровадження НЕПу поклало край цій боротьбі. Виснажився селянський рух і внаслідок голоду 1921–1923 рр.

За часів НЕПу, незважаючи на диктатуру більшовицької партії, було досягнуто значних успіхів у подоланні наслідків розрухи, спричиненої кількома безперервними війнами; 5 млн. українських селянських господарств отримали можливість продавати мешканцям міста продукти і тим підвищили свій життєвий рівень.

Впроваджуючи політику українізації на початку 20-х рр. керівництво СРСР мало на меті створити у світового співтовариства враження про вільний та гармонійний розвиток республіки, знайти спільну мову з багатомільйонним селянством, зняти наростаюче протиріччя між народними масами і політичною елітою, поставити під свій контроль процес національного відродження, частково компенсувати республіці втрату політичного суверенітету наданням прав «культурно-національної автономії». Коли ж у 30-х рр. національне відродження почало виходити за межі міцніючої командно-адміністративної системи, цю політику було згорнуто.

У 1928 р. НЕП закінчив свою недовгу історію. Радянсько-більшовицька влада повернулася до традиційно тоталітарних методів керівництва й управління. Почався період соціалістичної індустріалізації, колективізації

сільського господарства, сталінських п'ятирічок, масових репресій та жахливих голодоморів. Наступний 1929 р. називають роком великого перелому.

Індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінила структуру господарства. В загальному обсязі валової продукції зросла частка промисловості в порівнянні з часткою сільського господарства. Дрібна промисловість витіснилась великою індустрією. Модернізація промислового потенціалу дала змогу Україні випередити за рівнем розвитку індустрії кілька західноєвропейських країн. Посилились процеси урбанізації, активно формувався національний робітничий клас.

Проте стрибок в розвитку важкої індустрії відбувався за значного відставання легкої та харчової промисловості, надто повільного підвищення добробуту населення, надцентралізації економічного життя, репресій та загибелі мільйонів людей.

Форсовані темпи і переважно адміністративні темпи здійснення суцільної колективізації призвели до катастрофічних наслідків – дезорганізації і деградації аграрного сектора на початку 30-х рр. За здійснений індустріальний стрибок було заплачено багатьма життями й скаліченими долями жертв насильницького розкуркулення і голодомору.

У 1933 р., намагаючись уникнути економічної катастрофи, влада відмовилася від прискорених темпів індустріалізації і від безрозмірної продрозверстки. Це дозволило колгоспам поступово вийти з кризи. Наприкінці 30-х рр. сільське господарство України вийшло на рівень продуктивності, який існував до початку суцільної колективізації.

Стан української культури в 30-ті рр. повністю віддзеркалював загальнополітичну ситуацію в країні. Досягши значних успіхів у 20-х рр., українська культура потрапила під жорсткий ідеологічний прес режиму, який дедалі більше виявляв себе як тоталітарний, антинародний. «Розстріляне відродження» – найбільш точне визначення стану української культури в цей період.

Відчутного удару по суспільству завдали сталінські репресії. Вони понівечили долі мільйонів людей. Україна зазнала величезних демографічних втрат, був знищений цвіт її інтелігенції. В атмосфері страху, наклепів, насильства виховувалось ціле покоління людей. Засобами репресій в Україні утвердився сталінський тоталітарний режим.

Свідченнями зміцнення тоталітаризму у 20–30-х рр. стали: монопольне утвердження комуністичної ідеології, усунення з політичної ацени інших

партій, узурпація влади більшовицькою партією, її зрощення з державним апаратом, зміцнення централізованого керівництва економікою, одержавлення суспільного життя.

Складними залишались умови життя західноукраїнського населення. У відповідь на асиміляторський державний курс національно-визвольна боротьба набувала крайніх форм, в тому числі збройних.

Тема: «Україна в роки Другої світової війни (1939-1945рр.)»

План

- 1. Вступ до теми. Українське питання напередодні війни.**
- 2. Возз'єднання українських земель.**
- 3. Німеччина проти СРСР.**
- 4. Німецький окупаційний режим.**
- 5. Рух опору.**
- 6. Перелом у ході війни.**
- 7. Висновки до теми.**

Ключові терміни та поняття: Абвер; Армія Крайова; «бліцкриг»; «Декларація об'єднаних націй»; депортація; дистрикт Галіція; Друга світова війна; евакуація; «зондеркоманди»; «Карпатська Січ»; концтабори; «лігеншафти»; «Легіон українських націоналістів»; нацизм; націоналізм; «новий порядок»; окупаційний режим; окупація; «остарбайтери»; ОУН–Б; ОУН–М; партизани; підпільники; план «Барбаросса»; «Поліська Січ»; похідні групи; радянізація; рейкова війна; Рейхскомісаріат Україна; Руська національна рада; Рух Опору; тоталітаризм; Трансністрія; Українська Головна Визвольна Рада; Українська національна рада; Українська Повстанська Армія (УПА); Український штаб партизанського руху; фашизм; шовінізм.

Основні дати та події: 2 листопада 1938 – Віденський арбітраж; 23 серпня 1939 р. – пакт Ріббентропа-Молотова; 1 вересня 1939 р. – початок II світової війни; 11 лютого 1940 р. – Московська угода між СРСР і Німеччиною; листопад 1940 р. – возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР; 22 червня 1941 р. – 9 травня 1945 р. – Велика Вітчизняна війна; 30 червня 1941 р. – спроба відновлення УНР у Львові; грудень 1941 р. – битва за Москву; 1 грудня 1942 р. – підписання «Декларації об'єднаних націй»; липень 1942 р. – лютий 1943 р. – Сталінградська битва, перелом у ході війни; 6 листопада 1943 р. – визволення Києва; травень 1944 р. – депортація з Криму татар, греків, болгар, вірменів; червень 1944 р. – висадка військ союзників у Нормандії; жовтень 1944 р. – Карпато-

Ужгородська операція; червень 1945 р. – вступ України до ООН; липень–серпень 1945 р. – Потсдамська міжнародна конференція.

Імена: Бандера Степан; Борман Мартін; Боровець (Бульба) Тарас; Бродій Андрій; Ватутін Микола; Волошин Августин; Гітлер Адольф; Геринг Герман; Жуков Георгій; Канаріс Вільгельм; Ковпак Сидір; Кох Ерґ; Малиновський Родіон; Медведєв Дмитро; Мельник Андрій; Молотов В'ячеслав; Ріббентроп Іоахім фон; Розенберг Альфред; Сабуров Олександр; Сталін Йосип; Стецько Ярослав; Строкач Тимофій; Тимошенко Семен; Толбухін Федір; Федоров Олексій; Шухевич Роман.

Перевірте себе: Які плани щодо України мала гітлерівська Німеччина? Хто з ким воював у Другій світовій війні? У Великій Вітчизняній війні? Які зміни відбулися з кінця 1939 по середину 1941 рр. в Галичині і Буковині? Що принесла українцям німецька окупація? Які форми антифашистського опору застосовували українці під час окупації? Куди евакуювали українські підприємства? Які втрати поніс український народ у II світовій війні? Які народи депортували з Кримського півострова і чому? Що вирішувалось на Потсдамській конференції?

Поміркуйте: Чому німецьке командування характеризувало війну з СРСР як «війну за Україну»? Чи могла спроба відновлення української державності у Львові в 1941 р. бути вдалою? Чому населення західноукраїнських територій чинило такий сильний супротив радянській? В чому полягали причини поразок радянських військ на I етапі Великої Вітчизняної війни?

Рекомендована література:

- 1.Безотосний М.Г. Україна в добу сталінщини: історія опору / М.Г. Безотосний. – К., 2002.
- 2.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 3.Великая Отечественная война. 1941–1945: Военно-исторические очерки. – М., 1998. – Кн. 1, 2; М., 1999. – Кн. 3, 4.
- 4.Гусєв В. І. Історія України: навч. посіб. / В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький – К.: Вища школа, 2003.
- 5.Другая война: 1939–1945. – М., 1996.
- 6.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 7.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.

- 8.Коваль М. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К., 1995.
- 9.Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. Коваль. – К., 1999.
- 10.Новітня історія України: 1900–2000. – К., 2000.
- 11.Сергійчук В. ОУП–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К., 1996.
- 12.Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
- 13.Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К., 1990. – С. 230–242, 260–265.
- 14.Сторінки політичної історії України. – К., 1990. – С. 210–246.
- 15.Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.
- 16.Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К., 1993.
- 17.Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна / Ю.І. Шаповал. – К., 1992.

Вступ до теми. З наближенням Європи до спалаху нової глобальної війни українське питання набуло особливого значення. Етнічні українські землі, розділені між СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною, стали розмінною картою у великій політичній грі, розпочатій Німеччиною. Розбурхані цим сподівання на здобуття Україною, при сприянні нацистів, державної самостійності та омріяної соборності швидко виявили свою ілюзорність, як тільки два тоталітарні режими – гітлерівський і сталінський – безпосередньо приступили до перерозподілу світу. Возз'єднання України виявилось кривавим і багато в чому суперечило інтересам її народу.

Українське питання напередодні війни. Оголосивши боротьбу за «*лебенсraum*» («*життєвий простір*»), Німеччина не приховувала претензій на українські терени як один з важливих чинників реалізації своїх економічних, геополітичних інтересів. Ще в 1933 р. вона виступила з вимогою передати їй ці землі для «*раціонального їх використання*». У 1936 р. німецьке керівництво запевняло Англію: «*Ми вам гарантуємо, що... ніколи на вас не нападємо. Захопивши Україну, ми раз і назавжди встановимо економічну рівновагу і тим самим не тільки захистимо Європу від більшовизму, але й розв'яжемо всі проблеми, які стоять тепер перед Німеччиною*».

На конференції у Мюнхені 1938 р. Гітлер заявив про власні прагнення щодо Чехословаччини й представив пакет територіальних претензій до неї з боку Угорщини, Польщі, Румунії на райони, де проживало українське

населення. Уряди Англії та Франції, намагаючись умиротворити потенційного агресора і спрямувати загрозу на схід, згодилися на передачу Німеччині частини Чехословаччини (*пакт* 30 вересня).

Водночас нацистське керівництво вело розмови про створення *Великої України*, яка стала б житницею Німеччини. Для цього всіляко імітувалась підтримка вимог ОУН щодо соборності України, а центром руху за об'єднання її земель мало стати Закарпаття. Вже у жовтні щойно створена там *Руська національна рада*, сподіваючись на підтримку ззовні, висунула вимогу реальної автономії краю. Засновувався уряд автономії на чолі з відомим прихильником угорської орієнтації А. Бродієм. Невдовзі його посаду посів А. Волошин (1874–1945) – палкий прибічник закарпатської державності, що користувався більшими симпатіями населення. Почалося формування військових підрозділів, об'єднаних у «*Карпатську Січ*». Вони поповнювались за рахунок добровольців, значна кількість яких прибувала з Галичини.

Останнє слово в розв'язанні проблеми *Підкарпатської Русі* належало Німеччині. До остаточної ліквідації Чехословаччини вона приховувала свої наміри. Однак за *Віденським арбітражем* (2 листопада 1938) Гітлер віддав південну частину Закарпаття, де проживали десятки тисяч українців, Угорщині. А в березні 1939 р. Берлін, не бажаючи посилювати Будапешт приєднанням Словаччини, взамін погодився на включення до Угорщини решти Закарпаття.

І якщо незалежність Словаччини віталась Німеччиною, проголошення того самого дня *Карпатської України* викликало роздратування. Проіснувала ця держава всього кілька днів. 15 березня угорці розпочали загальний наступ. Нечисленні загони Карпатської Січі самовіддано протистояли нападникам, та сили були нерівні. Уряд і новообраний президент А. Волошин змушені були залишити територію краю.

Напередодні Другої світової війни ОУН налічувала у своїх лавах до 40 тис. осіб. Після загибелі у 1938 р. від руки агента НКВС Є. Коновальця в наступні 2 роки в організації відбувся розкол на фракції: ОУН–М і ОУН–Б (вони ж ОУН–Р – революціонери). Старше покоління підтримало А. Мельника (1890–1964), молодше – С. Бандеру (1909–1959).

Якщо мельниківці розраховували на значну допомогу Німеччини у вирішенні українського питання, то радикальні національні сили, очолювані С. Бандерою, вважали за необхідне створити підпільну армію і вести боротьбу за незалежність України, орієнтуючись на західні країни. У цей час бандерівці не заперечували навіть боротьби з Німеччиною.]]

З осені 1938 р. Гітлер взяв курс на зближення з Радянським Союзом, щоб убезпечити Німеччину від війни на два фронти (проти західноєвропейських країн та СРСР). 23 серпня 1939 р. сторонами було укладено *Договір про ненапад і нейтралітет* (терміном на 10 років). Цей документ, як його ще називають *пакт Ріббентропа–Молотова*, мав таємний протокол про поділ Європи на сфери впливу і окупації.

Возз'єднання українських земель. Друга світова війна розпочалася нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. Вичекавши певний час, 17 числа, радянські війська вступили в межі Західної України та Західної Білорусі і швидко дійшли до лінії розмежування з гітлерівцями. При цьому Лемківщина та Холмщина потрапили до німецької зони. «Визвольна місія» Червоної армії здійснювалася під приводом захисту «єдинокровних братів» – українців і білорусів від чужоземного поневолення. Ліквідацію Польщі як держави ознаменував спільний радянсько-німецький військовий парад, проведений 22 вересня у Бресті. Такі самі паради, що символізували дружбу обох держав, відбулися у Пінську й Ковелі.

Тоді ж, 22 вересня, було встановлено попередню демаркаційну лінію між військами агресорів, а 28 числа воєнно-політичний альянс, скріплений сумісними бойовими діями проти майже беззахисної Польщі, підтвердився новим договором – *про дружбу і кордон*, котрий теж становив одну з найбільших державних таємниць Москви. Нарком закордонних справ В.Молотов, обґрунтовуючи більш ніж сумнівну переорієнтацію СРСР, привселюдно виголосив, що «*не тільки безглуздо, а й злочинно вести... війну... за знищення гітлеризму*».

11 лютого 1940 р. в Москві була підписана економічна угода, згідно з якою Німеччина отримала від СРСР 632 тис. т хліба, 232 тис. т бензину, 23,5 тис. т бавовни, 50 тис. т марганцю, 900 кг платини тощо.

В Галичині за умов окупації Червоною армією в жовтні відбулися вибори до рад, на яких 93% голосів було віддано за кандидатів, запропонованих з центру. Сесії Верховних рад УРСР та СРСР у листопаді ухвалили закони про возз'єднання Західної України з УРСР.

У таємному протоколі до договору 23 серпня 1939 р. йшла мова також про інтереси СРСР стосовно Південного Сходу Європи. В кінці червня 1940 р. СРСР, скориставшись тиском Німеччини на румунський уряд, зайняв Бессарабію, заселені українцями території Буковини та румунський округ Герца.

Шість центральних повітів Бессарабії після возз'єднання з частиною території Молдавської АРСР з переважно молдавським населенням утворили нову союзну республіку – Молдавську РСР. Північна Буковина і Хотинський

повіт Бессарабії, де переважали українці, були об'єднані в Чернівецьку область у складі УРСР. Два південні повіти Бессарабії злилися в Ізмаїльську область і також увійшли до УРСР.

Так майже всі українські землі були зібрані до купи в межах СРСР. Загалом територія УРСР розширилася до 565 тис. кв. км, а її населення зросло майже на 9 млн. чол., досягши в середині 1941 р. 41,6 млн. Возз'єднання західноукраїнських земель об'єктивно відповідало одвічному прагненню народу до єдності, соборності. Але не можна забувати і того, що, ведучи політичний торг із Гітлером, Сталін насамперед дбав про подальше розширення своєї імперії, про створення «зони безпеки» на західних кордонах, а також прагнув якомога скоріше покласти край визвольному рухові населення Західної України.

У Галичині та Буковині за короткий термін – з кінця 1939 по середину 1941 р. – було здійснено значні суспільні зрушення: запроваджено соціалістичні перетворення та радянську систему влади. Українізувалася освітньо-культурна мережа, помітно поліпшилося медичне обслуговування. Сенсацією стало повсюдне запровадження національної мови, різке збільшення кількості українських шкіл з одночасним скороченням польських. Трудящі з симпатією сприймали націоналізацію промислових, торгівельних підприємств та банків. Авторитет нової влади зріс і внаслідок конфіскації поміщицьких господарств. Землі польських панів перерозподілялися серед селян. Заходи радянізації включали в себе розподіл серед міської голоди житла, націоналізованого після втечі польських чиновників та підприємців. Ці акції знаходили підтримку, нерідко досить активну, місцевого населення, що настраждалося від польської та румунської колонізації.

Разом з тим, більшовицький режим невдовзі розгорнув широким фронтом наступ на демократичні традиції галичан, щоб у мінімальний строк упровадити в Західній Україні ту систему, яка вже діяла в Наддніпрянщині. Головний удар спрямовувався проти політичної і культурної інфраструктури, створеної місцевою інтелігенцією за багато десятиріч у несприятливих умовах польського панування. Були заборонені всі українські партії, культурно-освітні організації, союзи, гуртки, греко-католицька церква, заклади «Просвіти», понад 80 різноманітних видань. Згортався дуже до того популярний кооперативний рух.

Керівництво СРСР смертельно лякала сама можливість впливу національне налаштованої Галичини на Радянську Україну. Ось чому влада з такою наполегливістю насаджувала тут відпрацьовану тоталітарно-комуністичну систему. Західноукраїнські області заповонило радянське чиновництво, яке привнесло з собою хвилю русифікації, ігнорування місцевих традицій і зневагу до національної культури. Особливо тяжким

ударом по населенню стала насильницька колективізація, яка звелася до відбору тільки-но поділеної землі. Категорично негативно сприймалися наступ радянської влади на церкву і релігію.

Ці заходи зрештою зумовили бойкот західними українцями радянської влади, свідомий спротив такій *«радянській»*. У відповідь більшовики вдалися до широкомасштабних репресій, найпоширенішою формою яких стали депортації. З *«буржуазними націоналістами»* органи НКВС розправлялися прискореними темпами. Знищувалися або депортувалися на схід цілі соціальні верстви. Висилалися всі, хто *«міг би»* чинити опір новим порядкам. До Сибіру й Казахстану на примусові роботи без вироків суду відправлялися тисячі *«ворогів народу»*. Серед репресованих були колишні дрібні та середні власники, політичні діячі, священики, чиновники, офіцери, юристи, а також найрізноманітніші *«націоналісти»*. Лише з Галичини було депортовано близько 400 тис. українців, 1,2 млн. поляків. Протягом 1939–1941 рр. майже 10% західних українців зазнали репресій.

Через украй неорганізовані перевезення люди цілими сім'ями гинули в дорозі від голоду, спраги та хвороб. На півночі та в Сибіру доводилося організовувати поселення в тяжких кліматичних умовах, за колючим дротом. На плечі депортованих лягали суворі завдання індустріальних новобудов та освоєння нових територій. Висока смертність серед переселенців стала наслідком надзвичайно складних побутових умов та виснажливої фізичної праці в каторзі сталінських таборів.

Репресії проти населення ставали дедалі більш жорстокими та масовими. Довгождане возз'єднання українських земель виявилось кривавим. Однак у краї була сила, що за будь-яких обставин залишалася непримиренною щодо комуністів, як прийшлих, так і місцевих, щодо радянської – Організація українських націоналістів. Вона чинила опір новій владі та її представникам, вважаючи їх окупаційним режимом. Мережа підпільних осередків ОУН поширювала листівки, гуртувала молодь, подекуди чинила збройні акції проти радянських органів, військових. НКВС обрушив на оунівців жорстокі репресії.

Німеччина проти СРСР. 18 грудня 1940 р. генеральний штаб збройних сил Німеччини остаточно завершив особливе завдання фюрера – так звану директиву № 21 (план *«Барбаросса»*), який передбачав розгром СРСР внаслідок *бліцкригу* (блискавичної війни) – не більше кількох місяців, якщо не тижнів.

Радянський Союз був не готовий до цієї війни. Хоча чисельність Червоної армії швидко зростала (з 1939 по 1941 рр. було сформовано 125 нових дивізій), і за кількісними показниками їй не було рівних у світі – лише за танками і літаками вона переважала майже удвоє Німеччину, Японію, Італію,

Румунію та Фінляндію разом узяті, – за технічним рівнем озброєності та виучкою військових частин радянська армія суттєво поступалася німецькій.

Для оборонної промисловості останніх передвоєнних років характерними були загальмованість та некомпетентність. Незважаючи на наявність новітніх моделей танків і літаків, реактивних мінометів і автоматів, продовжувалося масове виробництво озброєння застарілих зразків. А деякі найбільш вдалі моделі були взагалі зняті з виробництва (наприклад, протитанкову 45 мм гармату, протитанкову рушницю, протитанкову гранату). Нових моделей танків налічувалося всього 18%, а літаків і того менше – 9%.

Давалися взнаки криваві сталінські *«чистки»*, які напередодні війни охопили більшу частину досвідчених і кваліфікованих командирів. Обезголовлені були не тільки військові округи та їх штаби, не тільки корпуси і дивізії, але й 70% полків та 80% батальйонів. На відповідні посади призначалися так звані *«висуванці»*, які часто не встигли закінчити навіть середніх військових навчальних закладів. На початок 1941 р. лише 7% командно-начальницького складу мали вищу освіту, а 37% взагалі не мали освіти, яка б відповідала вимогам посади. Збереглися свідчення, що на одній з тодішніх військових нарад Гітлер заявив: *«Червону Армію обезголовлено. 80% командних кадрів знищено. Вона ослаблена як ніколи. Це – основний чинник мого рішення. Необхідно воювати, доки кадри не вирости знову»*.

До того ж, після укладення договорів з Німеччиною у вищих ешелонах радянської влади виникла ілюзія відсутності безпосередньої загрози війни, а відтак відпала необхідність квапитися.

З червня 1940 р. від численних резидентур закордонного відділу НКВС і головного розвідуправління генштабу почали надходити сигнали про наміри нацистського уряду порушити договір про ненапад. При чому 9 разів повідомлялися точна дата й кількість ворожого війська. Однак всі ці дані відкидалися наркоматом оборони і генштабом як дезінформуючі. Сталін не вірив, що Гітлер наважиться розпочати війну, перш ніж розгромить Англію. Тож і країна, і армія не були своєчасно переведені на режим посиленого забезпечення обороноздатності.

Навіть коли приготування німецької армії до вторгнення стали помітні через лінію кордону, і увечері 21 червня 1941 р. нарком оборони С.Тимошенко та начальник генштабу Г. Жуков спішно завітали до Сталіна й наполягали на приведенні всіх прикордонних округів у повну бойову готовність, *«вождь»* дав такий дозвіл, але... *без права відкривати вогонь по військах противника, якщо вони перейдуть кордон*.

22 червня нападом Німеччини на СРСР почалася радянсько-німецька війна, що тривала до 1945 р. і була наречена *Великою Вітчизняною*. Наступ

німецьких військ і їх союзників (Італії, Румунії, Словаччини, Хорватії, Фінляндії, Угорщини) відбувався трьома напрямками: Північним (Балтія, Ленінград), Центральним (Білорусь, Москва) та Південним (Україна).

Вже перші дні війни показали слабкість СРСР. Співвідношення бойової техніки в момент нападу склалося на його користь. У нападників на південному напрямі налічувалося: танків – 850 (проти 5625 радянських), гармат – 16000 (проти 17000), літаків – 1300 (проти 2700). Однак більше 80% озброєння Червоної армії було застарілих конструкцій. Радянські війська, незважаючи на масовий героїзм бійців, почали відступати по всьому фронту. Відразу ж була втрачена вся авіація першої лінії – 1200 бойових машин.

Другого воєнного дня за директивою щойно створеної Ставки головного командування мотомеханізовані корпуси перейшли в контрнаступ у районі Луцьк–Рівне–Броди з метою розгрому 1-го танкового угруповання ворога. Тиждень тривало це побоїще, в якому з обох сторін взяли участь 2 тис. танків. Втрати радянських військ співвідносилися з втратами противника як 20:1.

Так, уже на початку війни радянські війська залишилися без бойової техніки, піддалися настроям паніки та розгубленості. Період з липня по вересень був неймовірно тяжким. Багато підрозділів, будучи оточеними, втрачали зв'язки з вищим командуванням, сусідніми частинами. Далеко не всім вдавалося з боями вирватися з оточення: більшість гинула або потрапляла у полон.

Вимоги командування *«жодної п'яді землі не віддавати ворогові!»* й вирішувати бойові задачі виключно активними діями (наступом, а не обороною) найчастіше призводили до того, що резервні або знов сформовані дивізії вводилися до бою з ходу, без повного їх зосередження і належних відомостей щодо справжніх сил і намірів ворожої сторони.

До середини серпня 1941 р. німецькі війська зайняли Галичину, Західну Волинь, Буковину, Бессарабію. На початку вересня гітлерівці форсували Дніпро і створили плацдарм на правому березі. Нездатність Червоної армії протистояти противнику була очевидною. На армії Південно-Західного фронту насунулася загроза оточення. Однак Сталін, що поклав на себе обов'язки Верховного головнокомандуючого, не дав санкції залишити Київ.

15 вересня чотири радянські армії опинилися у мішку. Поразки військ Південно-Західного фронту спричинили оточення й захоплення в полон 650 тис. червоноармійців. Армія позбулася 28 дивізій, у решті 72 дивізіях було втрачено до 50% особового складу.

Значні втрати несла й німецька армія. Поклавши тільки під стінами української столиці понад 100 тис. війська, 19 вересня фашисти взяли місто. Катастрофа під Києвом створила загрозу Харкову, Донбасу і Криму. На деяких напрямках німецькі війська не зіткнулися з будь-яким опором.

Лише ціною величезних зусиль, завдяки дивізіям народного ополчення суцільну лінію фронту вдалося відновити. Гітлер, який прагнув «бліцкригу», ввів у дію нові резерви. До кінця вересня Червона армія залишила Одесу і змушена була вести оборонні бої у Криму. На початку жовтня загроза розгрому нависла над радянськими військами у Приазов'ї. Були втрачені Маріуполь, потім Таганрог. У середині жовтня бої розгорнулися на підступах до Харкова і в Донбасі. А на кінець місяця майже вся Україна була окупована. Величезними були людські та матеріальні втрати. 3,8 млн. військових потрапили в полон.

На п'ятий день війни в Україні було створено *комісію з евакуації*, яка очолила всю роботу з вивезення матеріальних цінностей, спеціалістів та їх сімей на схід. Загалом були евакуйовані 3,5 млн. чол., устаткування 550 великих промислових підприємств, понад 6 млн. голів великої рогатої худоби, 30 тис. тракторів. Все скільки-небудь цінне майно, що його не можна було вивезти, за директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. підлягало *«безумовному знищенню»*, щоб ворог не зміг його використати. Так була висаджена в повітря частина Дніпрогесу, ряд інших об'єктів. Однак унаслідок швидких темпів ворожого наступу чимало запасів сировини, зокрема 1 млн. т марганцевої руди, 490 млн. т зерна, борошна та іншого продовольства, багато тонн пального потрапило до рук гітлерівців.

Загроза нацистського поневолення підняла на боротьбу мільйони людей. 2,5 млн. громадян України були мобілізовані до Червоної армії, близько 1,5 млн. вступили до лав народного ополчення, понад 2 млн. працювали на будівництві оборонних споруд. Широкого розмаху набув рух за створення фонду оборони.

«Бліцкригу», на який розраховувало гітлерівське командування, не вийшло. В грудні 1941 р. під Москвою радянські війська розгромили 38 німецьких дивізій. У ході зимового контрнаступу Червона армія відкинула фашистські війська на 400 км. Зокрема, було звільнено багато районів Харківщини і Донбасу, Керченський півострів. Але решта України залишилася в руках агресора.

Навесні 1942 р. німецькі війська розгорнули нову наступальну кампанію. У травні–червні 1942 р. рухнув Кримський фронт. Німцям вдалося захопити весь Керченський півострів. На початку липня, блоковані ворогом із суші, моря та з повітря, після 250-денної оборони за наказом Ставки залишили місто героїчні захисники Севастополя.

Наступ радянських військ на харківському напрямку, розпочатий в травні 1942 р., невдовзі почав видихатися. Завдавши сильного удару, противник оточив три армії й тільки в полон захопив принаймні 240 тис. червоноармійців та командирів.

28 червня німецькі танкові з'єднання при підтримці авіації почали навальний наступ на воронезькому напрямку. Фронт було прорвано на ділянці понад 600 км. 22 липня радянські війська залишили Свердловськ – останній населений пункт на території українського Донбасу. Використовуючи свіжі моторизовані частини, противник став швидко просуватися у двох напрямках – на Волгу в районі Сталінграда і на Кавказ. Україна опинилася в глибокому тилу ворога.

Німецький окупаційний режим. Гітлер характеризував війну з СРСР як війну за Україну. Щодо майбутнього останньої фашисти довгий час не мали одноставної думки. Як джерело продуктів, сировини і робочої сили Україна не мала рівних серед республік Радянського Союзу. Разом із тим у неї були сильні традиції державності і прагнення до самостійності. Тому міністр східних територій А. Розенберг пропонував надати Україні самостійності, аж до створення своєї держави, яка б, однак, перебувала під німецьким протекторатом і гарантувала постачання рейху продовольства та сировини.

Однак симпатії Гітлера належали тим силам, що хотіли ліквідувати будь-які ознаки самобутності України. Лідер цього угруповання Г. Геринг вважав за доцільне поступово германізувати терени СРСР, максимально експлуатуючи їхні природні багатства та людські ресурси. Комуністи, радянські керівники, євреї підлягали винищенню. Решта населення зобов'язувалася працювати на завойовників. Згідно з расовою теорією фашистів українці мали стати рабами німців і використовуватися на некваліфікованих роботах. Всю Україну нацисти розглядали як життєвий простір для свого народу. За планом «*Ост*» Німеччина мала намір депортувати з України десятки мільйонів людей, а на родючі тутешні землі планувалося переселити німецьких колоністів, а також певну кількість «*арійського*» населення Данії, Голландії та Норвегії.

Знехтувавши інтересами корінного народу, Гітлер поділив окуповану Україну на окремі адміністративні одиниці. Закарпаття ще в 1939 р. окупувала Угорщина. *Рейхскомісаріат Україна*, створений 20 серпня 1941 р., включив більшу частину Лівобережжя і Правобережжя. Галичина увійшла до генерального губернаторства Польщі під назвою «*дистрикт Галіція*». Буковина разом із частиною Південно-Східної України (з Одесою включно) дісталася Румунії, котрою правив союзник Гітлера Антонеску, і стала складовою частиною провінції *Трансністрії*. У східних прифронтових областях уся повнота влади належала німецькій військовій адміністрації.

Рейхскомісаріат Україна (з центром у м. Рівне) очолив фанатичний расист Е. Кох, якого німці називали за виняткову жорстокість «другим Сталіним». Кох ненавидів і зневажав українців як неповноцінних істот «нижчої раси». Управлінням краєм – організацією «нового порядку» – займалася розгалужена бюрократична система, в якій місцеве населення допускалося лише на найнижчі щаблі: поліцаїв чи сільських старост.

З перших днів були налагоджені поставки до Німеччини продовольства і матеріальних цінностей. Вивозилося устаткування заводів і фабрик, яке не вдалося своєчасно евакуювати, рухомий склад залізниць, сировина і матеріали, зерно і худоба. Ешелонами відправлявся український чорнозем. Німці викопали й вивезли понад мільйон фруктових дерев. Спеціальний оперативний штаб відібрав і вилучив з музеїв понад 40 тис. найцінніших творів мистецтва, історичних реліквій, колекцій тощо. Серед них – низку нумізматичних колекцій світового значення, стародавні рукописи, колекції зброї часів Запорозької Січі. Окупанти не гребували бронзовими ручками від дверей київських палаців, мармуровим обличкуванням стін.

Населення України підлягало трудовій повинності. 2,4 млн. молодих людей («остарбайтери») були насильно вивезені на примусові роботи до Німеччини. На селі зберігалася колгоспна система («лігенсиафти»): люди мушили працювати від світанку до смерку, порушення каралися смертю або позбавленням їжі.

Мешканців міст чекала ще гірша доля. Україна мала стати цілком аграрною територією, міста – вимерти. Тому Е. Кох заборонив медичне обслуговування і різко обмежив постачання продуктів харчування у міста. За роки окупації Київ утратив 60% мешканців, Харків – понад 30% і т. д.

За наполяганням Гітлера, наука і культура ізолювалися від українців. Фюрер стверджував: «Освіта дасть більш розвиненим з них можливість вивчати історію, оволодіти історичним досвідом, а звідси – розвивати політичні ідеї, які не можуть не бути згубними для наших інтересів». У тон йому генерал Йодль вважав, що навіть написи «Стережися поїзда!» зайві в Україні, бо вони дорожчі за життя 1–2 слов'ян, які можуть потрапити під потяг.

У Рейхскомісаріаті активно діяли зондеркоманди, котрі мали завдання винищувати комуністів, євреїв і всіх, здатних до опору владі. Так було спалено сотні «партизанських» сіл, часто разом з усіма їх мешканцями. Жорстоке ставлення до євреїв та військовополонених зумовило заснування 50 гетто та 180 великих концтаборів. «Фабрики смерті» діяли у Києві, Львові, Дніпропетровську, Кіровограді. Люди в них вимирали від голоду, холоду та хвороб. За перші 3–4 місяці окупації були розстріляні 850 тис. євреїв, червоноармійців, комуністів (безумовно, злочинні дії фашистів не

набули б таких масштабів, якби не сприяння окупантам частини населення, котре розчарувалося в радянському ладі, ототожнюючи його зі сталінськими злочинами).

Жорстокий фашистський терор зумовив стрімке зменшення населення України. Швидко впроваджувався у життя план її обезлюднення.

Дещо м'якшим був режим у інших зонах окупації. Так, попри всі жорстокості, у Західній Україні фашисти дозволили збереження системи початкової, середньої і професійної освіти, діяльність окремих культурницьких осередків. Майже не існувало поліцейського терору в Трансністрії, де румунські власті, хоч і заборонили прояви національного руху, до жорстоких каральних акцій не вдавалися.

Ситуація в прифронтових районах зумовлювалась перебігом бойових подій і відзначалася так само жорстоким ставленням німців до українців, як і в рейхскомісаріаті.

Рух опору. Звірства фашистів, масовий геноцид, ставлення окупантів до українців як до рабів не залишили останнім шансів на виживання, спричиняючи рух протесту проти поневолювачів. Виділяються 3 його складові: націоналістичний партизанський рух, радянський партизанський рух та партійно-комсомольське підпілля.

Рух українських націоналістів очолила ОУН. З нападом німців на Радянський Союз націоналісти пов'язували надії на проголошення суверенної Української держави. С. Бандера почав добиватися підтримки нацистського уряду, підкреслюючи цілком очевидний факт: для оунівців новий ворог Гітлера в особі Сталіна є противником № 1. Це знайшло певне співчуття серед керівників *Абверу* (військової розвідки) на чолі з адміралом В. Канарісом. Навпаки, керівництво нацистської партії, зокрема М. Борман, не вважало за потрібне підтримувати український національно-визвольний рух, оскільки не розглядало його як серйозний фактор в радянсько-німецькій війні. Сам фюрер до якогось часу не висловлювався цілком певно, породжуючи в оунівців ілюзії щодо можливого співробітництва.

З ініціативи мельниківців незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії був створений «*Легіон українських націоналістів*», який складався з двох частини – «*Нахтігаль*» і «*Роланд*» (загалом до 600 вояків). Командування вермахту розраховувало застосовувати їх, в основному, для каральних дій, спрямованих передусім проти поляків і євреїв. ОУН–Б сподівалося, що ці частини їй вдасться використати для утворення в майбутньому національної армії.

30 червня 1941 р., після взяття Львова військами вермахту, бандерівці скликали там багатолюдний мітинг, на якому в присутності кількох німецьких генералів заявили про відновлення незалежності. Тоді ж було створено український уряд із 15-ма міністрами, на чолі його став один з найближчих соратників С. Бандери Я. Стецько (1912–1986). Цю акцію підтримав митрополит А. Шептицький.

ОУН розраховувала, що німці швидше погодяться на проголошення Української держави, ніж підуть на загострення відносин з українцями. Проте, незважаючи на заяву бандерівського уряду про підтримку Німеччини у війні з СРСР, через кілька днів гітлерівці заявили: *«Ми не союзники, а завойовники»*. Гестапо зажадало від Бандери офіційно анулювати відновлення державності. Після відмови це зробити, у перші дні липня він і його найближчі соратники (в тому числі Я. Стецько) були заарештовані. З фронту відкликалися обидва українські батальйони.

Гітлер бажав використовувати оунівців як *колабораціоністів*, тобто зрадників своєї батьківщини, але рішуче відкидав найменші ознаки їхньої самостійної діяльності, і перш за все – несанкціоноване проголошення державності. Крім того, оунівці намагалися розпустити колгоспи, відновити приватну власність. Незалежну поведінку вони виявляли і в так званих *«похідних групах»*, які просувалися територією України слідом за наступаючими німецькими військами.

Ці групи склалися з досвідчених організаторів й пропагандистів і загалом нараховували до 2 тис. осіб. Їхньою метою було поширення впливу на східні та південні області, встановлення місцевого самоврядування під контролем ОУН, розгортання підпільної мережі в Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві й інших містах. Однак вже у вересні підрозділи СС заарештували та знищили більшість членів похідних груп ОУН–Б.

У жовтні 1941 р. прихильники Мельника виступили з ініціативою створення (в основному зі східних українців) *Української національної ради*, розраховуючи перетворити її згодом на урядовий орган. Але й цього не сталося – 20 листопада діяльність Ради була заборонена. У грудні фашисти розстріляли працівників редакції газети *«Українське слово»*. В результаті арештів у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Рівному та інших містах, були знищені понад 40 керівних діячів ОУН–М, звільнені з органів управління і поліції їх прихильники.

Загалом до кінця року близько 300 членів ОУН потрапили в німецькі концтабори. Зокрема, С. Бандера і Я. Стецько опинилися в Заксенхаузені, а двох братів Бандери фашисти розстріляли.

Стало очевидним, що захищати інтереси України можливо лише з допомогою зброї. Оунівці змушені були піти в підпілля. 14–15 серпня 1942 р. в Києві відбувся з'їзд українських самостійників, який прийняв рішення, *«що настав час... нищити німецьку систему... протистояти німецькій силі»*.

Жорстокість окупації спричинила масовість національного партизанського руху. У серпні 1941 р. розрізнені групи Полісся та Волині об'єдналися в партизанську частину *«Поліська Січ»*, яку очолив Т. Бульба (справжнє прізвище Боровець; 1908–1981). Метою «Січі» стала боротьба проти обох ворогів: Червоної армії і вермахту, але її воєнна активність була невеликою.

Протягом 1942 р. бандерівці й мельниківці створили власні партизанські загони. У жовтні відбулося об'єднання цих груп із *«Поліською Січчю»*. Нова частина одержала назву *Українська Повстанська Армія*. Очолив її один з організаторів ОУН та керівників розформованого німцями *«Нахтігалю»* Р.Шухевич (бойові псевдоніми Тарас Чупринка, Тур; 1907–1950). При головній команді УПА діяв штаб, що ділився на відділи. Важливі функції покладались на службу безпеки та польову жандармерію. УПА користувалася широкою підтримкою західноукраїнського населення і за складом була переважно селянською. Протягом 1943 р. територія діяльності партизанів швидко розширялася, УПА повнилася тисячами добровольців, її чисельність сягнула майже 100 тис.

Виганяючи німців, націоналісти повсюдно організовували українське життя. У тилу ворога утворювалися справжні незалежні зони. На кінець 1943 р. УПА контролювала Волинь, Полісся й Галичину. До весни 1944 р. Червона армія і НКВС загалом шанобливо ставилися до націоналістичного руху. Лише потім радянська пропаганда стала ототожнювати оунівців із гітлерівцями, винайшла термін *«українсько-німецькі націоналісти»*. Тому з наближенням Червоної армії загони УПА переорієнтувалися боротися на два фронти, одночасно ведучи бої з підпільною польською Армією Крайовою, яка прагнула взяти Західну Україну під власний контроль.

Коли Червона армія зайняла Лівобережжя і Донбас, війна між УПА і німецькими гарнізонами майже вщухла. Побачивши, що сталінський режим знову запанує над Україною, оунівці не бажали витрачати зусиль на війну з гітлерівцями, влада яких мала тимчасовий характер.

Як партизанська армія УПА здебільшого не йшла на відкриті бої з регулярними військами Сталіна. Однак сутички між ними були досить частими. Під час однієї з них весною 1944 р. було смертельно поранено командуючого I Українським фронтом генерала М. Ватутіна.

У липні 1944 р. представники всіх частин України створили *Українську Головну Визвольну Раду* – перший уряд самостійницького підпілля. Він

об'єднав політичні сили, що сповідували суверенність Української держави. УГВР проголосила себе *«єдиним керівним органом українського народу, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави»*. Головою Генерального секретаріату УГВР став Р. Шухевич.

Навесні 1943 р., після поразки під Сталінградом, нацистські власті прийняли рішення набрати в свою армію ненімецьких жителів західних українських областей. Все вище командування дивізією мало бути німецьким (такою ж і мова спілкування), а сама дивізія називатися не українською, а галицькою. Бажаючих виявилось до 82 тис. осіб, 13 тис. з них стали солдатами дивізії СС *«Галичина»*. Показово, що бандерівці вважали створення дивізії – фактично німецької колоніальної частини – недоцільним і шкідливим. ОУН–Б категорично заявила, що *«українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії»*.

Радянський партизанський рух на початку війни через погану підготовку був майже непомітним. До цього теж призвели допущені раніше помилки. Оскільки воєнною доктриною Червоної армії передбачалося, що війна вестиметься виключно на території противника, підготовка населення до партизанської боротьби визнавалася недоцільною. Мережа матеріально-технічних баз, що існувала в лісах прикордонних районів, перед війною була ліквідована, а підібрані для можливої боротьби в тилу ворога досвідчені кадри звинувачені у підготовці *«замаху на товариша Сталіна»* і знищені.

В перший рік війни на окупованій території залишились 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. Через погану підготовленість і недосвідченість більшість з них не витримали всього тягара непередбачених труднощів – розпалися або були розгромлені. Тож на середину 1942 р. діяло не більше 22 загонів.

У червні 1942 р. зрештою було створено *Український штаб партизанського руху* на чолі з офіцером НКВС Т. Строкачем (1903–1963). Він налагодив координацію дій партизанських загонів з операціями Червоної армії і постачання партизан за допомогою авіації. Штаб організовував нові загони, направляв партизанам спеціалістів, особливо мінерів, лікарів, радистів, координував спільні дії. До кінця року почали діяти потужні з'єднання С. Ковпака, О. Федорова (1901–1989), О. Сабурова, Д. Медведєва та інші. У північних районах України з відповідними природними умовами (ліс, болота) партизанський рух перетворився на істотний чинник у війні. 1943 р. позначився масштабною *«рейковою війною»*, яка зривала німецькі поставки фронту, відволікаючи значні сили ворога. Протягом 1944–1945 рр. радянські партизани здійснили кілька рейдів ворожими тилами, завдавши окупантам величезних збитків.

На кінець війни кількість радянських партизанів в Україні сягала 50 тис. чоловік, хоча окремі дослідники називають інші дані (аж до 600 тис.).

ОУН–УПА першою звернулася до радянських партизанів із пропозицією спільної боротьби проти німців. Але через незгоду взаємодії не вийшло. Більш того, протягом 1943–1945 рр. йшло кровопролитне протистояння обох сторін.

Партійно-комсомольське підпілля поряд із націоналістичним було досить розгалуженим. Однак поширеності це явище набрало лише на Лівобережжі. На Правобережній Україні швидкий наступ фашистів спричинив те, що багато партійних активістів, не встигши евакуюватися, поза їх волею опинилися в тилу ворога. Але це не завжди приводило до створення підпільних організацій.

Перелом у ході війни. Більшість евакуйованих підприємств почала давати продукцію вже навесні 1942 р. А влітку перебудова народного господарства значною мірою завершилася. На сході країни небувалими темпами була створена, по суті заново, першокласна воєнна економіка. Про ефективність останньої свідчить порівняння її показників з воєнно-економічним потенціалом Німеччини. Та протягом усієї війни виробила сталі, електроенергії та вугілля в 1,5–2 рази більше, ніж СРСР. Але на кожні 100 німецьких літаків випускалося 170 радянських. Танкові заводи Уралу щомісяця виробляли 2 тис. бойових машин, у Німеччині – 1450. Починаючи з середини 1943 р., СРСР зумів довести щорічне виробництво танків і самохідних артилерійських установок до 30 тис. одиниць, а літаків до 40 тис. Тил став цитаделлю воюючого народу.

Відчутною була допомога Радянському Союзові з боку країн антигітлерівської коаліції, насамперед США та Великої Британії. Тільки США надали їй на 9,8 млрд. доларів. Поставки, які охопили практично всі види озброєння, військових матеріалів і техніки, пішли повним ходом із другої половини 1942 р., а до кінця війни СРСР отримав американських літаків стільки, що цього вистачило б для штатного укомплектування 6 повітряних армій, танків – для 7 танкових армій, гармат – для 82 полків. Радянську оборонну промисловість суттєво підтримали поставки 2,3 млн. т сталі, в тому числі броньованої (цього було достатньо для випуску понад 70 тис. танків Т–34), майже 230 тис. т алюмінію (що покривало 2-річну потребу всієї авіаційної і танкової промисловості СРСР).

1 грудня 1942 р. у Вашингтоні представники 26 країн, у тому числі Радянського Союзу, поставили свої підписи під *«Декларацією Об'єднаних націй»* і зобов'язалися використати всі свої ресурси для доведення війни з державами німецького блоку до переможного кінця. Антигітлерівська коаліція у складі СРСР, Великобританії і США в 2,5 рази переважала

противника за рівнем воєнного виробництва. Тому не залишалося сумнівів, хто виграє війну. Але до перемоги було ще далеко.

Переломним моментом Другої світової війни стала Сталінградська битва (липень 1942 – лютий 1943). Глибокої осені 1942 р. радянські війська розгромили 12 і оточили 36 дивізій противника. Розвиваючи наступ, вони 18 грудня звільнили перший населений пункт на території України – с. Півнівку Ворошиловградської (нині Луганської) області. До початку 1943 р. ворога було відкинуто на 700 км від лінії максимального просування. Серед втрачених ним районів була значна частина Донбасу і Харківщини.

Успіх супроводжував Червону армію до лютого 1943 р., коли було визволено Харків, та наступ швидко видихнувся. Не вистачало досвіду наступальних боїв, злагодженості у діях родів військ, подекуди транспортних засобів і бойової техніки. Харків'яни були вражені, побачивши, що у військах, які вступили до міста, артилерію тягнули корови. Таке видовище не переконувало у силі Червоної армії. І дійсно, раптовим контрударом есесівські танкові з'єднання змусили радянські частини залишити Харків й відступити на північний схід. Але Червона армія вже у цілому перехопила ініціативу на фронтах, тож одна невдача не могла щось істотно змінити на користь ворога.

Влітку Гітлер спробував перехопити стратегічну ініціативу, проте розпочатий 5 липня наступ на Курській дузі провалився. Війська Південно-Західного (Р. Малиновський), Південного (Ф. Толбухін) і Воронежського (М. Ватутін) фронтів, перейменовані згодом на I, II і III Українські, перейшли в контрнаступ. Протягом літа–осені 1943 р. були звільнені Харків, Чернігів, Полтава, у вересні – Донбас. У вересні радянські війська вийшли на Дніпро на 700-кілометровому фронті

Принципи *«перемога за всяку ціну!»* та *«жертв не рахувати!»* характеризували всю стратегічну операцію зі звільнення України. Героїзм радянських воїнів часто компенсував нестачу боєприпасів і техніки. А злочинні помилки Сталіна та командування генштабу призвели до занадто великих втрат.

Верховний головнокомандуючий наказав оволодіти столицею України до річниці Жовтневої революції. Київ дійсно зайняли на світанку 6 листопада 1943 р., але ціною величезних жертв. При форсуванні Дніпра війська часто переправлялися через ріку без танків та важкої артилерії. Під вогнем ворожих гармат та ударами авіації пливли на правий берег, хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані соломою. Воїни тисячами гинули в холодній листопадовій воді.

На поховання загиблих у боях під Києвом бійців Червоної армії довелося мобілізувати населення. Штатні похоронні команди не справлялися зі своїми обов'язками, тому що земля була буквально усіяна солдатськими трупами. Принаймні 260 тис. життів оплачено визволення Києва.

Переможне форсування Дніпра завершило корінний перелом у війні. Героїзм радянських воїнів при визволенні Києва був відзначений командуванням: 2569 воїнів отримали звання Героя Радянського Союзу.

Поріділі частини поповнювались українськими підлітками 16–17-ти років. Без будь-якого попереднього навчання володінню зброєю, спокутуючи свою «провину» – перебування на окупованій території, – вони гинули на передовій або ставали мішенню для загороджувальних загонів, якщо відступали під тиском німців. Наслідки були жахливі. Протягом січня 1943 – жовтня 1944 р. під час однієї оборонної і 11 наступальних операцій загальні втрати Червоної армії становили (включаючи безповоротні й санітарні) 3 млн. 492 тис. бійців та офіцерів, при чому середньодобові втрати сягали 67 тис. 805 чол.

Наприкінці грудня 1943 р. Ставка почала новий наступ на території від Полісся до Чорного моря силами I Білоруського і чотирьох Українських фронтів. На початку лютого 1944 р. було ліквідоване вороже угруповання військ (понад 10 дивізій, 80 тис. солдатів), що потрапило у мішок в районі Корсуня-Шевченківського. Німці змушені були залишити Житомир, Кіровоград, Луцьк, Кривий Ріг. У березні–квітні радянські війська зайняли Херсон, Вінницю, Чернівці, Одесу і Миколаїв. 26 березня частини Червоної армії вийшли на державний кордон з Румунією, а 8 квітня – з Чехословаччиною. У першій половині травня була ліквідована 200-тисячна німецька армія, що утримувала Крим.

Після висадки у червні 1944 р. в Нормандії американських і англійських армій стратегічне становище Німеччини різко погіршилося. Невдовзі вона зазнала чергової поразки на Східному фронті, у Білорусі. Негайно після цього було проведено Львівсько-Сандомирську операцію. 8 дивізій Німеччина втратила в липні внаслідок наступальної операції радянських військ під Бродами (там була розбита й дивізія СС «Галичина»). Розвиваючи атаку, Червона армія зайняла Львів, Перемишль, Станіслав (тепер – Івано-Франківськ).

Карпато-Ужгородська операція у жовтні 1944 р. завершила звільнення всієї території України у її довоєнних кордонах. Незабаром радянські частини зайняли й Закарпаття, остаточно визволивши українські землі від загарбників.

Події на фронтах свідчили, що розгром Німеччини та її спільників силами об'єднаних націй не за горами. На порядок денний висувалось нове важливе питання – повоєнного світоустрою. Тому Сталін доклав значних зусиль, щоб довести, нібито в СРСР не існує національних проблем чи підстав для невдоволення радянською політикою, що союзні республіки є повноправними суб'єктами міжнародного права. У березні 1944 р. був утворений *Народний комісаріат закордонних справ УРСР*. С. Ковпак став міністром оборони України (відповідні функції теж раніше були прерогативою виключно союзного керівництва). Вводилися нові бойові нагороди і серед них – престижний *орден Богдана Хмельницького*. Вірш В.Сосюри «*Любіть Україну*», сповнений яскраво виражених національних мотивів, Москва відзначила *Сталінською премією*.

На конференції в Думбартон-Оксі (США, серпень–жовтень 1944) радянське керівництво поставило питання про прийняття всіх республік СРСР до майбутньої міжнародної організації. Цю вимогу було відхилено як юридично необґрунтовану. Пізніше, на Ялтинській конференції (лютий 1945), лідери СРСР, США та Великобританії все ж досягли домовленості, що Україна і Білорусія стануть одними з 45 країн-засновниць ООН.

«*Декларація про визволену Європу*» як частина рішень Ялтинської конференції фактично розв'язала руки сталінському режимові в діях щодо надання «*братської допомоги*» майбутнім країнам «*соціалістичного табору*», стимулювала «*радянізацію*» Східної й Центральної Європи. Подальше розмежування Європи на радянську та американо-британо-французьку сфери впливу закріпила Потсдамська конференція керівників СРСР, США та Великобританії, що відбулася у липні–серпні 1945 р.

В червні 1945 р. Україна стала членом ООН. На першій сесії Генеральної Асамблеї (січень 1946) її було обрано до складу Економічної і соціальної ради, а в 1948–1949 рр. вона була постійним членом головного органу ООН – Ради Безпеки. Членство УРСР і БРСР в ООН, а потім в інших міжнародних організаціях, надавши Москві 2 додаткових голоси, значно полегшило проведення радянської зовнішньої політики. Досягнувши ж своєї мети, керівництво СРСР відкинуло геть загравання з українцями.

Смерч війни двічі пройшов Україною. Втеча окупантів у 1943–1944 рр. супроводжувалася тактикою «*спаленої землі*», розстрілами людей, плюндруванням міст, руйнуваннями та іншими злочинами. Тоді ж із тактичних міркувань німці звільнили з концтабору С. Бандеру, Я. Стецька, А.Мельника.

Повернення комуністичної влади, на жаль, теж часто характеризувалося порушенням законності та негативними ексцесами. Слідом за наступаючими військами сунули підрозділи НКВС, які нещадно карали тих, хто в часи

окупації перебував на якихось посадах чи взагалі не вів боротьби з німцями. Репресії щодо населення супроводили зайняття радянськими військами Житомира, Бердичева, Білої Церкви. Найбільшого розмаху репресії набули в Західній Україні.

Радянізація Галичини та Волині спричинила виступи протесту. Боротьба УПА проти військ НКВС в 1944–1945 рр. була досить ефективною, бо спиралася на симпатії і повну підтримку переважної більшості населення. Тільки восени 1944 р. УПА здійснила 800 рейдів. Водночас ОУН–УПА організувала низку акцій з метою перешкодити мобілізації та депортації українського населення.

До національних меншостей як покарання за *«нелояльність»* радянською владою застосовувались масові депортації. В травні 1944 р. таку нелюдську акцію було проведено в Криму, звідки поголовно виселили 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів. *«Українці, – як свідчив М.Хрущов, – уникли цієї долі тому, що їх забагато і нікуди було виселити. А то б Сталін і їх виселив».*

Один з фінальних акордів Другої світової війни – штурм Берліна – почався у квітні 1945 р. В битві за Берлін взяли участь десятки тисяч воїнів-українців. 2 травня столиця Німеччини була взята. 2 вересня 1945 р. капітулювала й Японія. Війна закінчилася.

Україна зробила величезний внесок у досягнення перемоги над нацистською Німеччиною та Японією, зазнавши унаслідок війни непоправних втрат. Загальне число жертв – 2,5 млн. військових і 6,5 млн. цивільних громадян – перевищило рівень інших країн, у тому числі й Німеччини. Особливо вражає пропорційне співвідношення мирного населення та військових серед загиблих. За цим показником Україна теж випередила всіх учасників війни. Практично, загинув кожен шостий її мешканець.

Після визволення України лежали в руїнах 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл (з них 250 – спалені дощенту), 16 тис. промислових підприємств. Близько 10 млн. чоловік втратили житло. Катастрофічним був стан сільського господарства, яке позбулося 1300 МТС, 872 радгоспів, 27900 колгоспів. Матеріальні збитки України склали астрономічну в тодішніх підрахунках суму – 286 млрд. крб. (42% від загальних збитків СРСР).

Іншим наслідком війни стало остаточне возз'єднання майже всіх українських земель у складі єдиної держави. У вересні 1944 р. між польським Комітетом національного відродження та урядом УРСР була укладена угода про переселення українців з Польщі до УРСР, а поляків з України до Польщі. При цьому окремі споконвічні українські землі (17 повітів Підляшшя,

Холмщини, Посяння і Лемківщини, звідки мали виселятися українці) відходили до Польщі – так радянське керівництво підтримало паростки соціалізму в цій державі. У травні 1945 р. уряди СРСР і Чехословаччини підписали угоду про передачу Закарпаття до складу УРСР. У серпні 1945 р., виконуючи рішення Ялтинської та Потсдамської конференцій, СРСР уклав договір з Польщею щодо міждержавного кордону (він пройшов майже по «*лінії Керзона*», з незначною поступкою Польщі). У лютому 1947 р., підписавши договір з СРСР, Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину та Ізмаїльщину.

Висновки до теми. Роз'єднаність українських земель, їхнє перебування у складі чотирьох держав були важливим дестабілізуючим чинником політичного життя довоєнної Європи. Захоплення України, згідно планів Німеччини, могло суттєво збільшити її ресурсну базу для ведення війни.

Складна дипломатична гра, здійснювана Німеччиною наприкінці 30-х – на початку 40-х рр., фактично перетворила СРСР на її невоюючого союзника, постачальника вкрай важливої для воєнних дій сировини. Іншими результатами міждержавних угод стало розмежування Польщі на німецьку й радянську зони окупації, передача до складу СРСР українських та молдавських земель Румунією.

Заходи радянізації швидко підірвали довіру населення Західної України до більшовицького режиму. Розпочавши боротьбу проти нової влади, рух українських націоналістів сподівався використати розбіжності інтересів Німеччини та СРСР у власних цілях.

Напад Гітлера на СРСР поклав кінець ілюзіям щодо дійсних намірів нацистів.

Незважаючи на те, що Червона Армія чинила героїчний опір, сковуючи значні сили противника, поразки під Києвом, Харковом, у Криму та в інших бойових операціях призвели до загибелі та полону сотень тисяч радянських солдатів та офіцерів, окупації України, звуження військово-промислового потенціалу СРСР, завоювання фашистами вигідного стратегічного плацдарму для подальшої експансії, переходу стратегічної ініціативи до рук Гітлера. Причиною трагічних поразок на початковому етапі війни стали некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва, сталінські репресії, незавершеність процесу переозброєння, мобілізаційна неготовність армії, безліч тактичних прорахунків.

Якщо в довоєнний період Німеччиною передбачалося утворення бодай маріонеткової держави – «Великої України», то вже на початку агресії проти СРСР її землі розглядалися як бездержавний сировинний придаток, джерело продовольства і робочої сили, з перспективою – після знищення значної

частини населення – онімечення та колонізації. Україна виявилася розчленованою між Німеччиною та її союзниками.

Жорстокий окупаційний режим викликав масовий спротив українського народу. І якщо на першому етапі війни радянський партизанський рух був ледь відчутним, то після корінного перелому в ході війни він перетворився на справжній другий фронт. Цьому сприяли заснування Українського штабу партизанського руху, координація дій, матеріальна підтримка з Великої землі, застосування партизанами ефективних методів боротьби («рейкова війна») і значна підтримка місцевого населення.

Основною стратегічною метою формувань ОУН–УПА стало відновлення української державності. Така позиція обумовила боротьбу одразу на три fronti – проти німецьких окупантів, проти радянських партизанів та військових частин, а також проти польських формувань Армії Крайової.

Визволення України було важливою частиною процесу розгрому фашистських загарбників. Перемога стала можливою завдяки значному напруженню сил народу, мужності та відданості борців з окупантами, плідній співпраці фронту і тилу.

Війна зумовила кардинальні зрушення в суспільному житті України. З одного боку – це невилгоїні рани та гігантські збитки, пов'язані з численними людськими жертвами, грабіжництвом окупантів, руйнаціями. З іншого – завоювання Україною авторитету на міжнародній арені, концентрація в межах однієї держави основної частини українських етнічних земель.

Тема: «Україна у перші повоєнні роки. 1945-поч.50х. рр.»

«Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953-1964рр.)»

План

- 1. Вступ до теми.**
- 2. Відбудова народного господарства. Останні роки сталінського режиму.**
- 3. Радянізація західноукраїнських земель. Боротьба українських націоналістів з СРСР.**
- 4. Хрущовська «відлига».**

Вступ *Ключові терміни та поняття:* «бандпосібники»; «велике десятиліття»; «відлига»; греко-католицька (уніатська) церква; дисиденти; дисидентський рух; космополітизм; культ особи; «москвофіли»; «неперспективні села»; операція «Вісла»; Панамериканська українська

конференція; «план Маршалла»; раднаргоспи; реформи; «соціалістичний табір»; Український національно-державний союз; «Українська робітничо-селянська спілка»; «холодна війна»; шовінізм; ядерна зброя.

Основні дати та події: 1946–1950 рр. – «П'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства (IV п'ятирічка); 1948–1949 рр. – примусова колективізація на Західній Україні; квітень 1947 р. – операція «Вісла»; 5 березня 1953 р. – помер Й. Сталін; 19 лютого 1954 р. – включення Криму до складу УРСР; лютий 1956 р. – XX з'їзд КПРС.

Імена: Бандера Степан; Берія Лаврентій; Брежнєв Леонід; Вишня Остап; Гончар Олесь, Григоренко Петро; Данькевич Кирило; Довженко Олександр; Драч Іван, Жданов Андрій; Кандиба Іван; Кириченко Олексій; Костенко Ліна, Кушнір Василь; Лук'яненко Левко; Малишко Андрій, Мельников Леонід; Павличко Дмитро, Підгорний Микола; Рильський Максим, Симоненко Василь; Сліпий Йосип; Сосюра Володимир; Сталін Йосип; Стельмах Михайло, Тютюнник Григор, Хрущов Микита; Шухевич Роман; Яновський Юрій.

Перевірте себе: Які країни увійшли до «соціалістичного табору»? Коли він утворився? Що ви можете сказати про темпи післявоєнної відбудови народного господарства України? Хто став Генеральним секретарем ЦК КПРС після смерті Сталіна? Кого називали космополітами? Хто такі дисиденти? Які реформи провів М.Хрущов? Яким було ставлення Хрущова до релігії? До яких наслідків це призвело? Що таке «холодна війна»? Ким і проти кого проводилась операція «Вісла»?

Рекомендована література:

1. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – К., 1996.
2. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999.
3. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
4. Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К., 1995.
7. Король В. Історія України: навч. посібник / В. Король. – 2-ге вид., доп. – К.: В.Ц.: «Академія», 2008.

8. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.) / Ю.О.Курносів. – К., 1994.
9. Магочій Павло-Роберт. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007
10. Нагаєвський І. Історія української держави XX ст. / І.Нагаєвський. – К., 1994.
11. Нагаєвський І. Українська державність у XX столітті / І.Нагаєвський. – К., 1996.
12. Новітня історія України: 1900–2000. – К., 2000.
13. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
14. Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.

Вступ до теми. Ключовий напрям повоєнної історії України окреслився низкою заходів, здійснюваних як радянською владою, так і всім українським суспільством, з метою пристосування до нових геополітичних обставин. Адже з війни УРСР вийшла не тільки зруйнованою і спаплюженою, але багато в чому й зміцнілою: розширилися, охопивши майже всі етнічні терени, її кордони, докорінно змінився склад населення, зросла політична й економічна вага в СРСР. Республіка, хоч і не здобула можливості проводити самостійну зовнішню політику, зробилася членом багатьох впливових міжнародних організацій, а її західними сусідами стали держави з такою ж соціалістичною орієнтацією. Крім того, суттєвий вплив на весь розвиток СРСР після Другої світової війни справило наростання міжнародної напруженості, ідеологічне та політичне протистояння США, назване *«холодною війною»*.

Відбудова народного господарства. Останні роки сталінського режиму. Повертаючи в ході жорстоких боїв з німецької окупації власні території, Радянський Союз постав перед проблемою відновлення значною мірою зруйнованої економіки. Відбудовні роботи починалися відразу після відступу ворожих військ. Найбільша увага приділялася вугільно-металургійному комплексу, оскільки воєнні заводи гостро потребували палива й металу, а також відновленню електростанцій.

Протягом 1945–1946 рр. Україна одержала устаткування десятків заводів, демонтованих у радянській зоні окупації Німеччини. Почало прибувати й обладнання деяких підприємств, евакуйованих свого часу з України. До кінця 1945 р. вдалося відновити близько третини довоєнного індустріального потенціалу республіки.

Оскільки демобілізація з армії затягувалася і робочих рук не вистачало, на початковому етапі відбудови широко використовувалася примусова праця як німецьких військовополонених, так і радянських людей. Останні залучалися

шляхом трудових мобілізацій, у тому числі через оргнабір сільських трудівників, особливо молоді. З осені 1946 р. почала створюватися мережа ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського учнівства. Вони також комплектувалися переважно методом мобілізації.

У серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР прийняла *П'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства*. Ставилося завдання довести валовий продукт промисловості в 1950 р. порівняно з 1940 р. до 113%.

Із закінченням війни радянський народ пов'язував сподівання на краще життя. Однак природа тоталітарної держави не змінилася. Керована диктатором країна вступила у воєнне протистояння з колишніми союзниками. Розгорнулася «холодна війна». З ідеологічних міркувань Кремль відмовився одержувати міжнародну фінансову допомогу згідно з американським «планом Маршалла» сам і примусив до цього новопосталі соціалістичні режими Центральної і Східної Європи. Через те промисловий розвиток СРСР відбувався в умовах триваючої ізоляції від зовнішнього світу, при відсутності внутрішнього ринку засобів виробництва, а лєвова частка капіталовкладень у 1946–1950 рр. пішла на відбудову важкої оборонної індустрії. Щоб позбавити США атомної монополії, значні кошти були витрачені на створення ядерної бомби.

Наприкінці 40-х рр. становище з робочою силою полегшилося. У народне господарство за післявоєнну п'ятирічку влилося 2,2 млн. колишніх воїнів, з них 350 тис. – у промисловість. У 1950 р. чисельність робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві, досягла 6,9 млн. чол., тобто на 724 тис. більше, ніж у передвоєнному 1940 р.

Поступово, ціною величезного напруження сил рани війни були в основному загоєні. Стали до ладу шахти Донбасу, підприємства важкої індустрії. Більше, ніж до війни, в Україні почало добуватися залізної руди, вироблятися продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Статистичні дані тих років стверджували, що післявоєнна п'ятирічка була виконана достроково, а промислове виробництво в республіці зросло на 15% порівняно з 1940 р. Насправді ж довоєнного рівня в промисловості вдалося досягти тільки в наступній, V п'ятирічці, що тривала з 1951 по 1955 рр., а в сільському господарстві – ще пізніше. У 1950 р. валова продукція сільськогосподарського виробництва становила 91% довоєнного рівня.

Найменш розвинутими залишалися західні області. Про необхідність їх індустріалізації говорилося багато, але увагу звернули в основному на Львів.

Успіхи індустріального зростання забезпечувалися низькою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, а також

нееквівалентним обміном між містом і селом. Оплата праці в громадському господарстві колгоспів була вкрай низькою, а підсобні господарства колгоспників обкладалися надмірними податками і обов'язковими натуральними поставками. Показовий приклад: якщо в 1928 р. на центнер проданого державі жита селянин міг купити в магазині 17 кг цукру, то в 1952 р. – лише 900 грамів.

У сільське господарство України спрямовувалося всього близько 7% капітальних витрат. Тож, витримавши величезне навантаження в роки війни, колгоспи не відчували полегшення. Ситуація ще більше погіршилася у зв'язку з тяжкою посухою 1946 р., що охопила південні області, неврожаєм та голодом. Значно скоротилося поголів'я худоби. Попри це, обов'язкові поставки сільгосппродукції майже не знизилися. Держава відбирала у селян продовольче зерно, кидаючи їх напризволяще. Близько 800 тис. чол. померли від голоду взимку 1946–1947 рр. (У той самий час СРСР надавав широку підтримку європейським країнам, котрі під тиском Москви стали на шлях *«соціалістичного будівництва»*: в 1946 р. експорт зерна до них склав 1,7 млн. т.)

Тягарем на село лягло будівництво МТС, доріг, шкіл, лікарень, електростанцій, на що держава грошей не виділяла. Багато колгоспних коштів пішло на меліоративні роботи (в 1945–1948 рр. – 150 млн. крб.), які очікуваного ефекту не дали.

Потреби культурного будівництва, як і раніше, фінансувалися за *залишковим* принципом. Установи культурного профілю, особливо клуби і школи, нерідко споруджувалися методом *«народної будови»*, оскільки централізованих коштів не вистачало.

21 листопада 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР схвалила і прийняла атрибути державності – герб, прапор, гімн, які символізували Україну як одну зі складових СРСР. Однак культурне життя республіки загалом було складним і суперечливим. Однією з найхарактерніших рис періоду став русифікаторський наступ на українську культуру. Ідеологічна і політична практика сталінізму набула відкрито великоруських *шовіністичних* рис. Це завдало значної шкоди всьому суспільству.

Сталін вважав українців найбільш *«зіпсованими»* буржуазною ідеологією в роки окупації. Тому прояви національної свідомості, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя, відступ від регламентованих пропагандистських стереотипів – усе це кваліфікувалося, як *український буржуазний націоналізм, космополітизм, антирадянська діяльність* і, як наслідок, вело до морального чи фізичного знищення діячів культури. Погром місцевої інтелігенції та керівних кадрів мав на меті зміцнити позиції сталінізму в республіці.

Період «*політичних ігор*» з Україною та українцями закінчився. Одна ідеологічна кампанія антиукраїнської спрямованості змінювала іншу. Завдання посилення ідеологічного контролю над суспільством старіючий Сталін поклав на одного зі своїх поплічників – А. Жданова. Протягом 1946–1949 рр. «*ждановщина*» знищила практично всі попередні здобутки української культури.

У серпні 1946 р. постанова пленуму ЦК КПУ про небезпеку українського націоналізму засудила «*Нарис історії української літератури*». Було змінено склад редакційних колегій журналів «*Вітчизна*» та «*Перець*».

Переслідування охопили відомих діячів культури, освіти, науки. З'явилися погромні рецензії на твори Ю. Яновського, А. Малишка, М. Рильського, О. Довженка. Було засуджено «*Історію України*», видану у 1943 р., відновлено широкомасштабну кампанію проти «*українських буржуазно-націоналістичних істориків*». Оперу К. Данькевича «*Богдан Хмельницький*» розкритикували за те, що росіянам у ній відводилось не досить помітне місце. Українські енциклопедичні видання звинувачувались у зосередженості на вузьконаціональних темах. Зазнав переслідувань і В. Сосюра за вірш «*Любіть Україну*», котрий у 1944 р. був відзначений Сталінською премією. Поета змусили публічно каятися в своїх «гріхах». Як непатріота було «розвінчано» також письменника-гумориста О. Вишню.

Л. Мельников, який з грудня 1949 р. змінив М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК Компартії України, ще більше посилив боротьбу з українством, ігноруючи національні традиції українського народу, його історію та культуру.

Репресії та переслідування у сфері культури торкнулися й інших національностей, що проживали в Україні. Це добре відчули на собі, зокрема, представники єврейської культури. З кінця 1948 р. розгорнулась кампанія боротьби з «*низькопоклонством перед Заходом*». Розвінчуючи досягнення західної культури і цивілізації загалом, сталіністи піддали цькуванню «*космополітів*» (з грецької це слово перекладається як *громадянин світу* і означає людей, байдужих до батьківщини, до свого народу). Під цим приводом здійснювалась боротьба проти єврейських митців, критиків, діячів культури, лікарів, звинувачених в антипатріотизмі. Апофеозом такого курсу стало оспівування досягнень російської культури, а русифікація впроваджувалася як патріотична процедура.

Репресії повоєнних років, хоч і не стали такими масовими, як у 30-ті рр., все ж дозволили Сталіну тримати народ в атмосфері страху. Тотальний перевірці було піддано колишніх оstarбайтерів, які за своє підневільне перебування за кордоном підозрювалися в ненадійності. Органи внутрішніх справ вважали неблагонадійними й тих, хто, перебуваючи на окупованих

територіях, не протидівав фашистському режиму. Таким чинилися обмеження при прийомі на роботу, в зарахуванні до вищих навчальних закладів, у просуванні по службі тощо.

Радянізація західноукраїнських земель. Боротьба українських націоналістів з СРСР. Вигнання німців за межі республіки не принесло в Західну Україну миру. Якщо індустріалізація регіону здійснювалася в обмежених масштабах, то примусова суцільна колективізація землі і майна місцевого селянства була проведена у стислі строки, в основному за 1948–1949 рр. До середини 1950 р. 7190 колгоспів об'єднали 98% селянських господарств. Потім за кілька місяців власті провели примусове укрупнення колгоспів. До кінця 1950 р. їх залишилося не більше 800.

Методи колективізації західноукраїнського селянства були такими ж брутальними й безжалісними, як і ті, що застосовувалися у східних областях у 30-ті рр. Основними засобами виступали примус, «розкуркулення», депортації. Не дивно, що селяни чинили відчайдушний опір. Намагаючись протистояти державі, яка відбирала власність і перетворювала селян у найману робочу силу, найрішучіші відправлялись у ліси.

Через очолювані Степаном Бандерою партизанські загони ОУН–УПА пройшли сотні тисяч чоловік. Навесні 1945 р., за даними органів держбезпеки УРСР, загальна чисельність ОУН–УПА становила 90 тис. осіб. Гаслом боротьби було: *«За самостійну Україну без більшовиків і москалів»*.

До 1946 р. включно ОУН–УПА намагалася утримувати під своїм контролем великі території, вести бої значними силами із застосуванням мінометів та артилерії. У багатьох селах нелегально діяли національно-державні структури ОУН (*станичні, кущові, районні, надрайонні, окружні, обласні й крайові проводи*), підтримувані загонами УПА, тобто фактично існувало двовладдя (підпілля й ради).

Найуживанішими тактичними прийомами УПА були: несподівані напади на противника, як правило, із засідки, наскоки на адміністративні центри, нищення комунікацій, диверсії, замахы на представників партійно-радянського апарату, пропаганда ідей ОУН поширенням листівок, гасел, вивішуванням національних прапорів тощо. Використовуючи терор проти партійно-радянських керівників, правоохоронних органів, командного складу радянської армії, ОУН–УПА прагнула показати свою силу і вселити страх у населення розплатою за підтримку радянської влади.

Сталін кинув проти оунівців армійські формування, але швидко придушити опір не вдалося. Збройні удари (понад 9200 оточувально-винищувальних операцій) чергувалися з пропозиціями амністії. Постійні

облави, блокади цілих районів призводили до того, що загони УПА зазнавали значних втрат.

Курс ОУН–УПА на масовий опір населення радянській владі дорого обійшовся західноукраїнській людині. Він дав підстави потужній і злагодженій машині беріївських каральних органів на повну силу розгорнути свої безмежні можливості, безпідставно поширивши дії проти ОУН–УПА на значну частину населення. У східні райони СРСР було депортовано більше 203 тис. так званих співучасників і посібників угруповань ОУН–УПА. Про масштаби протистояння в західноукраїнських областях свідчить хоча б той факт, що кожен другий в'язень радянського ГУЛАГу другої половини 40-х рр. був українцем.

Свавілья, беззаконня стали нормою поведінки спецвійськ у Західній Україні. Траплялося, що *бандитськими* оголошувалися цілі села, нерідко фальсифікувалися карні справи, практикувалися прилюдні демонстрації трупів убитих повстанців, спалення та вирубування значних лісових масивів. Спеціальні загони НКВС, перевдягнені у форму оунівців, здійснювали провокації, вбиваючи вчителів, лікарів тощо.

З 1947 р. головне командування УПА змінило тактику збройної боротьби. Бойові дії вели лише дрібні загони партизанськими методами. 5 березня 1950 р. загинув командувач УПА Р. Шухевич. Ця втрата теж відчутно послабила армію. Однак опір УПА поступово згас тільки у середині 1950-х рр.

Трагічною подією в житті західних українців стала так звана операція «Вісла». Виконуючи польсько-українське рішення 1944 р. про взаємну репатріацію населення, на 1 січня 1945 р. в Україну виїхало менше 40 тис. осіб. Це були переважно члени КПЗУ, *«москвофіли»*, а також люди, вимушені жити у знищених війною селах. Однак більшість українців Закерзоння не мали такого наміру. Тоді польська влада, підтримана Москвою, почала *«переконувати»* їх виїздити. В хід пішло все – від пропаганди й загроз до підпалів, грабунку і вбивств. Активну участь у спротиві насильницькій депортації взяли формування Української повстанської армії. Бої в польських Карпатах не вщухали кілька років.

На початок серпня 1946 р., коли офіційно оголошувалось закінчення *«добровільної репатріації»*, на територію УРСР переселилося понад 480 тис. осіб.

У березні 1947 р. польська комуністична влада вирішила виселити всіх українців, що мешкали у Південно-Східній Польщі (Люблінське, Ряшівське та Краківське воєводства). Горезвісна операція «Вісла» розпочалася 28 квітня о 4-й годині ночі. В результаті дій 6 польських дивізій, об'єднаних в оперативну групу, та військ держбезпеки 140575 українців було депортовано,

2274 заарештовано, 655 вбито, 1466 вояків ОУН–УПА взято в полон. 3873 особи потрапили до концтаборів. У 1947 р. до смертної кари були засуджені 372 українці (всього в 1944–1956 рр. – 573).

Ця акція не лише підірвала базу ОУН–УПА на Закерзонні. Вона вкрай важко відбилася на соціально-економічному і політико-правовому становищі українців, котрі залишилися в Польщі.

Одним із елементів радянзації західноукраїнських територій і встановлення тотального ідеологічного контролю над місцевим населенням була заборона *Української греко-католицької (уніатської) церкви*, що мала 4440 приходів і понад 5 млн. віруючих. У квітні 1945 р. в пресі греко-католицьку церкву звинуватили у співробітництві з німецько-фашистськими окупантами та українськими буржуазними націоналістами. Невдовзі органи НКВС заарештували у Львові митрополита Й. Сліпого та багатьох єпископів. Всіх їх засудили до багаторічного ув'язнення. У 1946 р. було проведено неканонічний (у ньому не взяв участі жоден єпископ) церковний собор, який прийняв постанову про приєднання до руської православної церкви. Після цього почався тиск на священнослужителів, щоб вони переходили до руської церкви. Тих, хто не підкорився, було негайно заарештовано органами МВС–МДБ і депортовано до Сибіру. Та греко-католицька церква не зникла – вона пішла у підпілля.

Антирадянських позицій трималася значна частина української еміграції. Її Центральне представництво було засноване 1 листопада 1945 р. у західній зоні окупації Німеччини. За кордоном поновилася діяльність ОУН–М та ОУН–Б, деяких українських партій. Створився Український національно-державний союз. За океаном, у США, було у 1949 р. засновано Панамериканську українську конференцію. Її очолив отець В. Кушнір.

Хрущовська «відлига». 5 березня 1953 р. сталася подія, здатна справити неабиякий вплив не тільки на внутріполітичне життя в СРСР, а й на міжнародну ситуацію загалом: помер Й. Сталін. Здавалося, що створюються умови для змін на краще. Однак почалося, як завжди, з боротьби за «трон». До влади в партії і державі в липні 1953 р. прийшла група найближчих соратників Сталіна на чолі з М. Хрущовим.

Однією з перших акцій так званого «*колективного керівництва*», здійсненою з метою самозбереження, став арешт, а потім розстріл ключової фігури сталінського режиму – Л. Берії. Одночасно міністр внутрішніх справ УРСР П. Мешик та його перший заступник С. Мільштейн були заарештовані й згодом страчені, а більшість начальників обласних управлінь МВС республіки – замінені.

Вплив Хрущова в партійно-державному керівництві неухильно зростав. Вересневий (1953) пленум ЦК КПРС обрав його Першим секретарем ЦК КПРС. У руках Хрущова почала концентруватися величезна влада. Україна, де він довгий час працював, могла розраховувати на посилення своїх позицій.

Попервах у напрямку оздоровлення суспільства були зроблені вагомі кроки. В УРСР десталінізацію відчули вже в 1953 р., коли замість російського шовініста Л. Мельникова першим секретарем ЦК КПУ став О.Кириченко (він був першим українцем на цій посаді і займав її до 1957 р.). Припинились ідеологічні кампанії проти інтелігенції, уповільнився процес русифікації, на керівні посади почали висуватися місцеві кадри, в тому числі й у західних областях. За підтримки М. Хрущова серед найвищих партійних і державних керівників у Москві з'явилися вихідці з України – крім О.Кириченка, ними стали Л. Брежнєв, М. Підгорний та інші. Розпочалася реабілітація безневинно репресованих сталінським режимом.

За кілька років сотні тисяч жертв політичних переслідувань з концентраційних таборів і заслання повернулися додому. Зокрема, до 1957 р. були звільнені 65534 оунівці і «бандпосібники», звісно ті, кому пощастило вижити. Наприкінці 50-х рр. органи КДБ і прокуратури республіки переглянули справи майже 5,5 млн. осіб, реабілітувавши 3,2 млн. Поза реабілітацією залишилась більшість жертв репресій 20-х – початку 30-х рр. і всі, хто звинувачувався у буржуазному націоналізмі.

Загалом, події, що відбувалися в суспільно-політичному житті мали неоднозначний характер. У 1954 р. була проведена велика пропагандистська кампанія з нагоди 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, яка по суті перекреслила всю українську історію, роблячи її частиною історії Росії. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР за згодою Президій Верховних Рад Росії та України постановила перевести Крим зі складу РРФСР до складу УРСР. Мотивувалася ця передача тим, що РРФСР не мала спільного кордону з Кримською областю, економічною близькістю господарських зв'язків УРСР та Криму, нагальною потребою у зрошуванні сільськогосподарських угідь цієї області, що передбачало єдине управління господарством півострова, а також тісними культурними зв'язками між Україною і Кримом.

Після 1954 р. на території Криму було збудовано нові промислові підприємства, прокладено велику кількість комунікацій, забезпечено півострів водою, газом, електроенергією. Саме після цього Крим зробився головною всесоюзною здравницею.

Внаслідок здійснених заходів населення півострова почало швидко зростати, особливо російськомовна частина. Якщо перед війною населення Кримської АРСР складалося тільки наполовину з росіян, а серед

національних меншин найчисленнішими були татари (19,4%) та українці (13,7%), то після депортації татар, греків та німців склад населення істотно змінився. У середині 50-х рр. питома вага росіян становила приблизно 70%, а українців – понад 20%.

У лютому 1956 р. відбувся XX партійний з'їзд, перший після смерті Сталіна. В його резолюціях обґрунтовувалася відсутність фатальної неминучості III світової війни і можливість співіснування держав з різним соціальним ладом. Зовнішня політика радянського уряду стала гнучкішою, хоч і не втратила агресивного спрямування.

Найважливішим пунктом порядку денного з'їзду стало питання про *культ особи Сталіна* та його наслідки. При цьому, щоб порятувати престиж системи, більшовицькі злочини було цілком списано на одного Сталіна. Засудження зовнішніх форм тоталітаризму (культу особи) і найбільш вражаючих випадків зловживання владою (масових репресій) сколихнуло суспільство і поклало початок тривалому процесу розкладу радянської політичної системи. Сама ж доповідь М. Хрущова *«Про культ особи та його наслідки»* залишалася засекреченою в СРСР до 1989 р.

У 1961 р. Хрущов почав нову хвилю десталінізації, кульмінацією якої стало винесення труни диктатора з кремлівського мавзолею.

Критика культу особи для творчої інтелігенції була ковтком свіжого повітря у задушливій атмосфері тоталітаризму. Почало складатися покоління шестидесятників, людей з антитоталітарним мисленням. Українська культура збагатилася новими творами О. Гончара, М. Стельмаха, Г. Тютюнника, поетичними збірками М. Рильського, В. Сосюри, кіносценаріями О. Довженка. Побачили світ перші збірки поезій Д. Павличка, Л. Костенко, І. Драча, В. Симоненка.

Боротьба з тоталітаризмом почалася і в політичній сфері. Один із виявів останньої – формування наприкінці 50-х рр. українського правозахисного руху. Перші *дисиденти* (від фр. *«незадоволений»*) розуміли всю ілюзорність здійснюваних Хрущовим косметичних удосконалень існуючого ладу.

Л. Лук'яненко, юрист за фахом, випускник Московського університету, направлений на партійну роботу до Західної України, заснував у 1959 р. *«Українську робітничо-селянську спілку»*, що ставила метою вихід України зі складу СРСР. Цей акт мав бути здійснений (на відміну від тактики ОУН) мирними засобами, а саме шляхом реалізації відповідної статті Конституції СРСР. Отже, йшлося про законну, легітимну зміну статусу однієї з республік. У 1961 р. лідера групи і п'ятьох його однодумців заарештували. Звинувачений у зраді батьківщини Лук'яненко був засуджений до розстрілу. Пізніше цей вирок замінили 15-річним ув'язненням у таборах та 10-річним

засланням. Немалі терміни покарання отримали також В.Луцьків, І.Кандиба та ін.

Тоді ж з публічною критикою нової Програми КПРС виступив ветеран війни генерал П. Григоренко. Чимало сторінок розвитку правозахисного руху пов'язано з Київським університетом ім. Т.Г. Шевченка. Зокрема, в лютому 1963 р. тут відбулася конференція, учасники якої висловили протест проти заборон та обмежень розвитку української мови.

Оскільки М. Хрущов був войовничим атеїстом, з кінця 50-х рр. в СРСР почалася ліквідація церковно-релігійних установ. Тисячі церков та монастирів були закриті, багато їхніх споруд – зруйновані.

У 1963 р. в засобах масової інформації пройшла кампанія підбиття підсумків першого десятиріччя перебування М.Хрущова на чолі партійно-державного керівництва. Сам він не заперечував, коли цей період називали «великим». Чи відповідало це дійсності?

Досягненням Хрущова як політичного діяча стала часткова відмова від використання терористичних методів у політиці. Своїх противників він не знищував фізично, а відправляв на пенсію. Однак у критичних для системи ситуаціях використовувалися сталінські методи. Таким було, наприклад, придушення національної революції у Будапешті в 1956 р. або 7-тисячної демонстрації в Новочеркаську в 1962 р., коли робітники, обурені черговим підвищенням цін за одночасного зниження оплати праці, вийшли на вулиці міста. Влада вдалася до розстрілу демонстрантів, а їх лідерів було страчено або покарано тривалим ув'язненням. Робітничі заворушення меншого масштабу відбулися у Донбасі, Кривому Розі, інших містах республіки. Всі вони нещадно придушувались.

Фактично, ініційовані післясталінським партійно-державним керівництвом численні реорганізації, хоч і створили великий пропагандистський ефект, ілюзію безперервності реформаторської діяльності, все ж основ тоталітаризму не порушили.

Ще вересневий, 1953 р., пленум ЦК КПРС з ініціативи М. Хрущова звернув увагу на катастрофічний стан сільського господарства. На той час Україна виступала одним з основних виробників сільгосппродукції, проте село залишалося напівзруйнованим, а колгоспники – безправними. Ситуація вимагала термінових змін. Деградацію продуктивних сил села спробували зупинити шляхом деяких послаблень, особливо у податковій політиці та ціноутворенні. Пом'якшення системи узаконеного грабунку колгоспів і радгоспів, що стала просто нестерпною в останні роки життя Сталіна, знайшло позитивний відгук у селянства.

Разом з цим значні зусилля спрямовувалися на нарощування кількісних факторів, зокрема розширення територій під зернові культури. Підвищенню ж продуктивності праці та врожайності увага майже не приділялася.

Піднесення виробництва у сільському господарстві, збільшення обсягу сільгосппродукції тривало 5 років, доки держава вкладала в галузь великі кошти. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954–1958 рр. майже на 20%, цукрових буряків – удвічі, виробництво м'яса – більш як у 2 рази, молока – втричі. Однак після ліквідації у 1958 р. МТС і обов'язкового викупу колгоспами їхньої техніки становище змінилося. Слабка колгоспна економіка не витримала величезних витрат на викуп, придбання і експлуатацію техніки. А держава-монополіст продовжила розв'язувати нелегкі проблеми бюджетної рівноваги випробуванним шляхом: підвищенням цін на запчастини, мінеральні добрива, комбікорми при заморожуванні цін на сільськогосподарську продукцію.

Втім попередні успіхи встигли «окрилити» партійне керівництво, і на семирічку (1959–1965) запланували необґрунтовані, нереальні темпи зростання. Закономірно, що вони були зірвані: екстенсивні методи господарювання дедалі більше виявляли свою неспроможність та безперспективність.

Вважаючи себе знавцем сільського господарства, Хрущов робив спроби підвищити віддачу від нього різними методами. Масово запроваджувались використовувані на Заході технології і культури, зокрема небачено збільшилися посівні площі під кукурудзу. Поміж організаційних заходів, які насправді тільки підривали економіку сільгосппідприємств, застосовувались укрупнення колгоспів, перетворення їх у радгоспи, ліквідація *«неперспективних»* сіл тощо. Відшукувались додаткові резерви збільшення продуктивності сільського господарства: розорювались цілинні землі, ліквідовувалась травопільна система. Знову повернулися до сталінських обмежень присадибного господарства колгоспників, щоб воно не *«заважало»* тим працювати у громадському виробництві (проте від останнього обсяг продукції, що надходила у ринкову торгівлю, зменшився, в результаті зросли ціни і постраждали інтереси міських споживачів).

Здійснювані заходи не могли дати ефекту у вмонтованих в командну систему колгоспах. Сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: почалися труднощі з постачанням населенню хліба. Довелося витратити валюту для його закупівлі за кордоном. Країна потрапила у залежність від імпорту хліба, з якої вже не змогла вирватися.

Під час освоєння цілих земель Казахстану та Сибіру Україна втратила близько 80 тис. молодих спеціалістів, які за комсомольськими путівками переїхали туди. Значний удар по сільському господарству УРСР нанесла й безповоротна відправка на цілину десятків тисяч тракторів, автомобілів, комбайнів, іншої техніки. Саме ж освоєння цілих земель бажаних результатів не дало.

Першою важливою реформою «великого десятиріччя» була заміна галузевого управління промисловістю територіальним. У лютому 1957 р. було визнано за необхідне ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господарства – *раднаргоспи*. В Україні було створено 11 економічних адміністративних районів, очолені раднаргоспами. Реформатори були переконані у тому, що неефективність промисловості, її несприйнятливність до науково-технічного прогресу відпадуть, якщо централізоване керівництво замінити місцевим.

Права національних республік певною мірою були розширені ще раніше. У 1956 р. уряд УРСР здобув у своє підпорядкування понад 10 тис. промислових підприємств. Вага України в загальносоюзному народногосподарському комплексі зростала. Протягом 10 років (1955–1965) виробництво тракторів у республіці збільшилось вдвоє, магістральних тепловозів – у 11 разів, екскаваторів – у 17 разів тощо.

Восени 1961 р. державна партія прийняла третю програму, яка проголошувала перспективу побудови комунізму в СРСР за 20 років, тобто до 1980 р. При цьому вважалося, що стабільні темпи економічного росту цілком можливі в умовах існуючого господарського механізму.

Проте розвиток економіки йшов переважно екстенсивним шляхом. Іншою серйозною вадою було те, що, як і раніше, продукція народного господарства знаходила попит головним чином на внутрішньому ринку, частково в країнах «соціалістичного табору» та деяких слаборозвинених країнах світу. Її якість не відповідала світовим стандартам. Основну частину експорту становила не готова продукція, а сировина, особливо нафта, газ. Відтак зростало варварське ставлення до природних багатств, навколишнього середовища.

Безумовним здобутком правління Хрущова стала реалізація соціальних програм, котрі включали в себе помітне збільшення пенсійного забезпечення, суттєве зростання грошових прибутків населення, розширене житлове будівництво, впровадження 5-денного робочого тижня.

Водночас стиль та методи керівництва М. Хрущова викликали роздратування значної частини партноменклатури, яка за роки сталінського режиму звикла до гарантованості свого панівного становища і не бажала цього втрачати. Останнім серйозним нововведенням керівника СРСР став

поділ партійного апарату за виробничим принципом. Радянські, профспілкові і комсомольські органи теж було поділено на промислові й сільські. Ця реформа перепоновила чашу терпіння апарату.

В жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС Хрущова звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК й голови Ради Міністрів СРСР. Члени ЦК дружно відмовилися від лідера, який встиг скомпрометувати себе численними, але безплідними реорганізаціями. Хрущова не підтримали навіть його висуванці в Україні. Так завершилося «велике десятиліття».

Тема: «Україна у період загострення кризи радянської системи (сер.60-поч.80-х рр.). Політико-економічна криза системи»

План

- 1. Косигінські реформи.**
- 2. Припинення деєталінізації, дисидентський рух.**
- 3. Україна в роки «розвинутого соціалізму».**
- 4. Висновки до теми.**

Ключові терміни та поняття: базові галузі; «гонка озброєнь»; госпрозрахунок; дефіцит; дисидентський рух; «довгобуд»; екстенсивний шлях розвитку; електрифікація; загальносоюзний народногосподарський комплекс; консерватизм; корупція; криза; меліорація; механізація; «нафтодолари»; неосталінізм; номенклатура; партапарат; планова економіка; політизація; правозахисний рух; прибутковість; продовольча проблема; реакція; рентабельність; «розвинутий соціалізм»; русифікація; «самвидав»; технократичний підхід до виробництва; Українська Гельсінська Група (УГГ); хімізація; централізація системи управління;

Основні дати та події: 1965–1982 рр. – Л. Брежнєв на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС; 1965–1985 рр. – період «застою»; березень 1965–1972 рр. – «Косигінські реформи»; 1966–1970 рр. – VIII п'ятирічка; 22 травня 1967 р. – маніфестація в Києві; 1968 р. – Чехословацьке повстання; листопад 1976 р. – створення УГГ.

Імена: Антонов Олег; Бадзьо Юрій; Бердник Олесь; Брежнєв Леонід; Вінграновський Микола; Гель Іван; Горині Михайло і Богдан; Горська Алла; Григоренко Петро; Дзюба Іван; Драч Іван; Калинець Ігор; Косигін Олексій; Костенко Ліна; Литвин Юрій; Майборода Георгій; Маланчук Валентин; Мешко Оксана; Мороз Валентин; Осадчий Михайло, Параджанов Сергій; Плющ Леонід; Руденко Микола; Смерстюк Євген, Світличні Іван та Надія; Стасів-Калинець Ірина; Стус Василь; Тихий

Олекса; Федорчук Віталій; Чорновіл В'ячеслав; Шелест Петро; Шухевич Юрій; Щербицький Володимир.

Перевірте себе: Які три течії виділяють у дисидентському русі? Чому дисидентський рух у 60–80-ті рр. не став масовим? Які галузі економіки в період «застою» визначались «базовими»? Чим торгував СРСР з іншими країнами? Чому виникла продовольча проблема? Що таке екстенсивний шлях розвитку виробництва? Яким було ставлення влади до інтелігенції, до освіти?

Поміркуйте: Чому період «застою» характеризують як період неосталінізму? Чому «пішли в пісок» косигинські реформи?

Вивчіть самостійно: Ріст громадянського політичного дисидентства в СРСР та Україні у 60–80-х рр.

Рекомендована література:

- 1.Бажан О.Г., Данилюк Ю.В. Український національний рух: основні тенденції та етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / О.Г. Бажан, Ю.В. Данилюк. – К., 2000.
- 2.Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. / В. Баран. – Львів, 1992.
- 3.Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – К., 1996.
- 4.Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999.
- 5.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 6.Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Генеза, 2001.
- 7.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 8.Історія України / за ред. В. Смолія. – 3-тє вид., доп. й перероб. - К.: Альтернативи, 2002.
- 9.Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид.4-тє. – Львів: Світ, 2003.
- 10.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 11.Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К., 1995.

12. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Ю.О. Курносів. – К., 1994.
13. Лисяк-Рудницький І. Політична думка радянських дисидентів. Нариси історії нової України / І. Лисяк-Рудницький. – Львів, 1991.
14. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. / І. Нагаєвський. – К., 1994.
15. Нагаєвський І. Українська державність у ХХ столітті / І. Нагаєвський. – К., 1996.
16. Новітня історія України: 1900–2000. – К., 2000.
17. Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко, О. Іванюк. – 2-ге вид. – К.: ТОВ «КАЗКА», 2006.
18. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
19. Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.

Косигінські реформи. Після звільнення у жовтні 1964 р. М. Хрущова партійним керівником СРСР став Л. Брежнєв. Майже 20-літня його «ера» почалася за знайомим сценарієм: звинуваченнями попередників, заявами нового керівництва про глибоку відданість народу і рішучість негайно виправити становище, подолати кризові явища, підняти життєвий рівень населення, забезпечити динамічне просування країни шляхом комуністичного будівництва.

Хоч період 1965–1985 рр. загалом і дістав назву «застійного», перші його роки вирізняло намагання вдосконалити існуючий народногосподарський комплекс. Пов'язуються ці спроби з ім'ям голови Ради Міністрів СРСР О.Косигіна, який відразу ж розгорнув реформи, спрямовані на підсилення економічних стимулів у діяльності підприємств та організацій.

Нововведення в сільському господарстві розпочалися з березня 1965 р. Новий порядок заготівель сільгосппродукції передбачав наперед встановлені тверді плани її закупівлі й надбавки за надпланову продукцію. Закупівельні ціни формувалися з урахуванням кліматичних умов та специфіки виробництва в окремих сільськогосподарських районах.

У промисловості з вересня того ж року децентралізовану систему управління (раднаргоспи) змінила випробувана – централізована: 40 союзних міністерств і відомств знову взяли під контроль 90% підприємств УРСР.

Водночас розширювалась сфера госпрозрахункових відносин, збільшувалась самостійність підприємств, впроваджувались прямі договірні зв'язки між ними, встановлювалися економічно обґрунтовані ціни на продукцію, скорочувалось число диктованих зверху показників. Оцінка діяльності підприємств мала здійснюватися за такими «капіталістичними» показниками як *рентабельність* та *прибуток*, тобто ставала напряду залежною від результатів праці. В Україні на нові методи планування та економічного стимулювання в 1966 р. перейшло 1,5% підприємств, а в 1970 р. – 85%.

Подальший розвиток подій, здавалося б, підтверджував доцільність обраного напрямку. Результати VIII п'ятирічки (1966–1970) стали найкращими за останні 35 років. Приріст промислової продукції в Україні склав 50%. При цьому 2/3 продукції вдалося одержати за рахунок підвищення результативності праці. Україна освоїла виробництво 440 зразків нової техніки й матеріалів. Було споруджено 250 великих підприємств. Валова продукція сільського господарства зросла за п'ятирічку на 16,6%.

Однак це був тимчасовий успіх. Оскільки господарська система не позбулася партійного і відомчого диктату, економічні методи управління розчинилися у звичних командно-адміністративних методах. Країна продовжила йти традиційним для неї шляхом екстенсивного розвитку. Економіка залишилася ірраціональною і витратною. Акцент дедалі більше робився на безоглядній експлуатації сировинних запасів, зокрема нафти й газу, на досягненні щонайменшого успіху будь-якими методами. Хоч чисельність робітників швидко зростала, приріст промислової продукції неухильно падав. Реформа *«пішла в пісок»*, після 1972 р. її фактично згорнули.

Припинення десталінізації, дисидентський рух. Сталіністи, що прийшли до влади разом з Л. Брежнєвим, обрали тактику боягузливого замовчування відомостей навіть про ті злочини режиму, що стали надбанням гласності при Хрущові. Знову було заблоковано доступ до архівів. Всі оцінки й положення сталінського *«Короткого курсу історії ВКП(б)»*, вилученого з бібліотек ще в 1956 р., сумлінно відтворювалися в офіційних документах, численних *«творах»* нового генсека, які готувалися апаратом, у посібниках і підручниках з різних галузей суспільствознавства. На зміну *«відлизі»* у внутрішній політиці СРСР насувалась реакція.

Хоча Л. Брежнєв починав свою кар'єру в Україні, це не завадило йому на новому посту проводити щодо неї відкрито русифікаторську лінію. Він не був войовничим шовіністом, але інтереси зміцнення централізованої держави вимагали здійснення курсу на *«зближення націй»*, тобто нівелювання (стирання) національних відмінностей. Кінцевою метою мало стати *злиття*

націй і штучне утворення «*нової історичної спільноти – радянського народу*».

В серпні 1965 р. в кількох містах України органи держбезпеки заарештували понад два десятки представників української інтелігенції, звинувачених у *антирадянській діяльності та пропаганді*. Більшість з них мала пряме або опосередковане відношення до виготовлення й розповсюдження «*самвидаву*». Причиною арештів став протест цих мужніх людей проти припинення процесу деєсталінізації, відстоювання ними громадянських, у тому числі національних прав. Завдання акції було очевидним – придушити інакодумство, залякати ту частину інтелігенції, яка ще наважувалася на незгоду.

Паралельно розгорталася програма утисків і переслідувань тих, хто співчував заарештованим, їхніх однодумців. ЦК КПУ надіслав до місцевих парторганізацій «*закритого листа*», в якому виправдовувалися репресії, підкреслювалася необхідність посилення «*виховної роботи*» з інтелігенцією. Республікою прокотилася хвиля відкритих партійних зборів «*з участю громадськості*», на яких засуджували «*відщепенців*» і всіляко паплюжили їхніх однодумців. Людей, згаданих у листі, звільняли з роботи, виключали з партії та комсомолу, виганяли з інститутів. Переслідували навіть членів їхніх родин.

Газети зарясніли статтями, спрямованими проти «*буржуазної ідеології*» та «*українського буржуазного націоналізму*». Стала жортокішею цензура. ЦК КПУ ухвалив низку «*закритих*» постанов, що стосувалися виправлення «*ідеологічних помилок*» у роботі ряду журналів («Вітчизна», «Жовтень» та ін.), кіностудії ім. О. Довженка. Відбулася прихована ідеологічна чистка редакцій газет, журналів, видавництв, науково-дослідних інститутів гуманітарного профілю. Від переслідувань влади в той чи інший спосіб постраждали М. Вінграновський, Є. Сверстюк, В. Стус, М. Коцюбинська, А. Матвієнко, М. Шаповал і багато інших діячів культури.

Загалом, в українському дисидентстві виділяють 3 течії. До першої належав *правозахисний, або демократичний, рух*, його представники намагалися відстоювати елементарні громадянські права населення СРСР. Друга течія – *релігійна* – вела боротьбу за зняття заборони з діяльності греко-католицької (уніатської) церкви, а також протестантських сект – баптистів, п'ятидесятників, адвентистів, свідків Єгови. Нарешті, *націоналістична* опозиція здійснювала спротив русифікації та імперській політиці Москви.

Репресивні дії проти дисидентів в Україні вирізнялися значно більшим масштабом, ніж в інших республіках. Та часи змінилися. Переслідування інакодумців не були зустрінуті «*загальнонародним схваленням*», навпаки – почалися протести. 4 вересня 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна» в

день прем'єрного показу кінофільму С. Параджанова *«Тіні забутих предків»* представники творчої інтелігенції виступили з рішучим осудом дій влади. В їх числі були І. Дзюба, В. Чорновіл, Ю. Бадзьо, В. Стус та інші. Своєрідним викликом радянській політиці в УРСР стала праця І. Дзюби *«Інтернаціоналізм чи русифікація?»*.

Влада відповіла посиленням репресій. У другій половині 1965 р. політичні арешти пройшли, крім Києва, в Одесі, Львові, Тернополі, Луцьку, інших містах. Навесні 1966 р. відбулася серія судових процесів. В результаті в таборах Мордовії опинилися науковці М. і Б. Горині, М. Осадчий, інститутські викладачі В. Мороз та Д. Івашенко, художник О. Заливаха, інженери О. Мартиненко, І. Русин та ін. Проте і опозиція згуртовувалася. Під час судового процесу над діячами самвидаву у Львові відбулися вже справжні демонстрації біля будинку суду на підтримку підсудних.

У квітні 1966 р. десять членів Спілки художників України звернулися до Верховного Суду з клопотанням переглянути справу члена Спілки О. Заливахи. Кінорежисер С. Параджанов, композитор Г. Майборода, поети Л. Костенко, І. Драч, авіаконструктор Олег Антонов звернулися з вимогою до ЦК КПУ публічно роз'яснити причини масових арештів. На захист засуджених виступили також А. Малишко, М. Стельмах.

Дуже неприємним сюрпризом для влади став стихійний протест проти заборони відзначення пам'яті Т. Шевченка 22 травня 1967 р. в Києві. Коли міліція спробувала розігнати неформальне зібрання біля пам'ятника, його учасники організували маніфестацію протесту й демонстрацію, яка дійшла до будинку ЦК КПУ.

В квітні 1968 р. на адресу найвищого керівництва СРСР надійшов лист, спрямований проти політичних арештів, який підписали 139 осіб, серед них члени-кореспонденти АН УРСР, доктори й кандидати наук, відомі митці, літератори. Хоча лист мав цілком прорадянський зміст і спрямованість, його авторів почали переслідувати: звільняти з роботи, виключати з партії, *«проробляти»* на зборах колективів тощо. Реакція влади була неадекватно жорстокою.

Коли влітку 1968 р. війська країн Варшавського договору на чолі з СРСР вторглися в Чехословаччину, щоб придушити там процес демократизації, стало зрозумілим: радянське керівництво остаточно перейшло на рейки *неосталінізму*. Після ухвалення ЦК КПУ у 1969 р. кількох спеціальних постанов ідеологічний контроль за діяльністю інтелігенції став майже тотальним. Письменників, митців, учених картали в пресі та на зборах творчих спілок за *«аполітичність»*, *«ідейну незрілість»*, *«формалізм»*, *«націоналізм»* тощо.

Влітку 1970 р. в Україні відбулася заміна шефа КДБ: новопризначений В.Федорчук орієнтувався тільки на Москву і був прибічником «жорсткого курсу» проти інакодумців. Політичні репресії значно пожорстокішали. Вже восени отримав 14 років тюрми, таборів і заслання В. Мороз, уся провина якого полягала в писанні самвидавчих статей. Почалося застосування такої витонченої форми переслідувань, як відправлення інакодумців у спеціалізовані психіатричні лікарні. Найжахливішою подією стала трагічна і загадкова загибель художниці А. Горської, людини, яка своєю громадянською позицією та авторитетом серед інакодумців давно викликала різке незадоволення влади.

У січні–травні 1972 р. в різних містах України пройшли арешти «українських буржуазних націоналістів»: В. Чорновола, Є. Сверстюка, І.Дзюби, М. Осадчого, В. Стуса, І. та Н. Світличних, І. Геля, І. Стасів-Калинець, І. Калинця, Л. Плюща, Ю. Шухевича та ін. Спочатку КДБ намагався представити їх як людей, пов'язаних із закордонними центрами ОУН.

У слідчих ізоляторах, за різними підрахунками, на той час перебувало від 70 до 122 осіб, звинувачених за політичними статтями. Восени 1972 – навесні 1973 р. майже 90 з них засудили на максимальні терміни ув'язнення. Арешти супроводжувалися повальними обшуками, допитами сотень свідків, переслідуваннями родин дисидентів та їхніх друзів. Декого із заарештованих примусили прилюдно покаятися в «антирадянщині», щоб створити у такий спосіб украй негативний образ інакодумців. У результаті здійсненого погрому більшість активних дисидентів опинилася у таборах для політичних в'язнів, майже повністю був паралізований самвидав.

У цих умовах правлячу комуністичну верхівку перестав влаштовувати перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, який займав цю посаду з 1963 р., користувався українською мовою в офіційному спілкуванні і виявляв турботу про розвиток національної культури. У 1969 р. П. Шелест видав книгу «Україно наша радянська», що викликала незадоволення в Москві своїми національними мотивами.

У березні 1972 р. на засіданні політбюро ЦК КПРС П. Шелест та його прибічники в КПУ були піддані розгромній критиці за недоліки в справі «інтернаціонального виховання трудящих» і «примиренське ставлення до проявів націоналізму». А вже в травні найвищу посаду в республіці зайняв В.Щербицький. Він належав до так званої «дніпропетровської групи» соратників генсека і найретельніше виконував всі вказівки Москви.

Новий секретар ЦК з ідеології В. Маланчук розпочав масштабну кампанію цькування наукової і творчої інтелігенції. Звертатися до національної проблематики стало просто небезпечно, віталася тільки розробка тем,

присвячених дружбі народів і благодетворному впливові російського народу на інші нації СРСР. З бібліотек вилучалася література «націоналістичної» спрямованості. Відбулася заміна всіх керівників ідеологічних відділів ЦК КПУ та значної частини керівників відповідних структур обласних, міських і районних комітетів партії.

Однак дисидентський рух не був подоланий. Особливо гучно він нагадав про себе заснуванням Української гельсінкської групи (листопад 1976 р., м. Київ). До неї увійшли, крім згадуваних вже генерала П. Григоренка, Л. Лук'яненка, І. Кандиби, поет, письменник та публіцист, ветеран війни М. Руденко (голова групи), письменник-фантаст О. Бердник, О. Тихий, О. Мешко та інші (всього 37 чол.). УГГ мала намір здійснювати легальний контроль за дотриманням прав людини, адже, згідно з підписаними Брежнєвим Гельсінкськими угодами 1975 р., СРСР, зокрема, зобов'язався не допускати переслідувань громадян за їхні переконання.

УГГ, що діяла цілком у рамках радянської конституції та міжнародних угод СРСР, стала об'єктом жакликих переслідувань. До 1980 р. близько 30 членів групи одержали кримінальне ув'язнення терміном від 10 до 15 років, а решта мусила емігрувати. Три члени групи – В. Стус, О. Тихий та Ю. Литвин загинули в таборах.

Дисидентський рух не став масовим з кількох причин. Відсутність чіткої соціально-політичної програми, зрозумілої не тільки інтелігенції, а й широким масам, звузила його соціальну базу, тоді як тоталітарний режим утримував в Україні щільну мережу своїх місцевих підрозділів, які поводитися більш брутально, ніж, скажімо, аналогічні служби в Москві. Майже зовсім ізольовані від засобів масової інформації країн Заходу, місцеві дисиденти не мали тієї «парасолі гласності», котра певною мірою допомагала їхнім московським колегам. До того ж проблема національних прав українців не викликала на Заході скільки-небудь значного інтересу. І все ж український правозахисний рух відіграв відчутну роль у пробудженні національної свідомості народу.

Україна в роки «розвинутого соціалізму». На початку 1970-х рр. в Москві остаточно перемогли консервативні сили на чолі з Л. Брежнєвим, що негайно позначилося на економічній стратегії. Центр ваги було перенесено на освоєння Сибіру й Далекого Сходу, збільшення капіталовкладень у сільське господарство й розвиток військово-промислового комплексу, куди направлялися величезні ресурси (хоч і раніше він не міг поскаржитися на брак коштів). А на плакатах під портретами генсека друкували його загадковий вислів: *«Економіка повинна бути економною»*.

УРСР була перетворена на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу», тут розміщувалися виробництва з

незавершеним циклом, зокрема високотехнологічні. Традиційно розвинуті індустріальні галузі республіки (видобуток вугілля й металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів) швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість продукції неухильно знижувалася. Екстенсивна спрямованість виробництва вимагала залучення в обіг надлишкової кількості матеріальних ресурсів та робочої сили. Через недостатнє використання досягнень науково-технічного прогресу на нових підприємствах діяли застарілі, екологічно небезпечні технології.

В Україні період «застою» характеризувався подальшим зростанням видобувних галузей, розтринькуванням природних багатств, перетворенням багатьох місцевостей на зони екологічної небезпеки. Започаткована ще з дореволюційних часів одностороння орієнтація промисловості на так звані «базові галузі» призвела врешті-решт до того, що територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж у Радянському Союзі у цілому. Щорічне вилучення з надр більш як 1 млрд. т корисних копалин супроводжувалося винесенням на поверхню 2,5 млрд. т гірничих порід.

Інтенсивна експлуатація корисних копалин вичерпала найбільш багаті родовища. Особливо ускладнилися гірничо-геологічні умови видобутку у вугільній промисловості. Це позначилося на обсягах: у IX п'ятиріччі Донбас давав щороку до 200 млн. т вугілля, в X – 190, в XI – менше 180 млн. т. З кожною п'ятирічкою собівартість вуглевидобутку зростала: щоб дістати паливо, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі шари або йти все глибше під землю. Погана технічна оснащеність позначалася не тільки на продуктивності, а й на умовах праці шахтарів, створювала загрозу їх життю.

Своєрідною модою часів застою було закладати нові підприємства, колосальні об'єкти нового будівництва й виділяти для цих проєктів неймовірні кошти. Ця гігантоманія, яка збігалася з прихованою інфляцією, призвела до того, що вартість нових об'єктів у середньому перевищувала заплановану на 25–50%. Доводилося кидати значні кошти й сили на закінчення найбільш важливих на той час будівництв, залишаючи інші незавершеними. В побут увійшло слово «довгобуд». На таке будівництво щорічно витрачалося до 75% капіталовкладень у галузь.

У сільському господарстві магістральними напрямками розвитку були оголошені *електрифікація, хімізація, меліорація та механізація*. Але *технократичний* підхід до виробництва не рятував становища. Безвідповідальність партійних і відомчих інстанцій, які приймали рішення, та економічна незаінтересованість відчужених від виробництва безпосередніх виробників призводили до тяжких наслідків. Найродючіша у світі смуга придніпровських заплавах чорноземів перетворилася на дно штучних морів, в значній кількості землі відводилися під капітальне будівництво,

меліоративні ґрунти засолонялися, насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я людини.

Низька якість виготовлення та обслуговування техніки призводила до того, що частка важкої ручної праці в суспільному виробництві залишалася винятково високою. Проте основним гальмом у сільському господарстві була не нестача машин, а протиприродні виробничі відносини. Займаючи всього 5–6% сільськогосподарських угідь, присадибні ділянки селян, озброєних тільки вилами, лопатами й сапками, давали понад 30% всього обсягу виробленого м'яса, 25% молока, майже 40% картоплі.

Не маючи змоги забезпечити високопродуктивну працю в колгоспах і радгоспах, власті здійснювали розширення посівних площ, особливо в головних хлібовиробних регіонах. Тому ступінь розораності території України сягнув 57%, у тому числі у степовій зоні – 73%. Розораність безпосередньо сільськогосподарських угідь досягла 80% проти 25% у США і 48% у Франції. Це активізувало ерозійні процеси: щороку Україна втрачала до 600 млн. т родючих ґрунтів, якими так славилася.

Використовуючи «ножиці цін», держава висмоктувала в централізовані фонди все більшу частку доходів колгоспів і радгоспів. Це не давало змоги поліпшувати умови праці й культурно-побутове обслуговування трудівників села, підвищувати їх заробіток, нарощувати виробничий потенціал сільського господарства.

Кількість бажаючих залишатися в селах постійно зменшувалася. За 1966–1985 рр. з них виїхало 4,6 млн. чол., переважно молоді. Внаслідок цього вкрай погіршилася вікова структура населення. Якщо у 1960 р. сільські жителі становили половину мешканців України, то в 1985 р. – тільки третину. Продуктивність же праці в аграрному секторі за цей час майже не зросла. Тому село аж ніяк не могло прогодувати дві третини населення у містах. Так виникла *продовольча проблема* – одна з ознак системної кризи тоталітаризму.

Найнаочнішим свідченням укр. низької ефективності використання людських ресурсів у сільському господарстві виступали сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаїв. До цього додавалася відстала система переробки та зберігання сільгосппродукції, в результаті чого щорічні втрати урожаю з окремих видів сягали 30–33%.

Темпи зростання реальних доходів людей з року в рік уповільнювалися, а за рівнем споживання на душу населення СРСР опинився на середину 80-х рр. на 77 місці в світі. Надзвичайної гостроти набула житлова проблема (2 млн. сімей в Україні стояли у черзі на житло). Традиційна неуважність

радянського керівництва до розвитку легкої і харчової промисловості, обмеженість їх сировинної бази зумовили постійний *дефіцит* якісних товарів народного споживання.

Зовнішня торгівля почала використовуватися як важіль для ліквідації бюджетного дефіциту і підтримання певного рівня постачання населення товарами широкого вжитку. Десятки мільярдів *«нафтодоларів»*, які Радянський Союз заробив під час енергетичної кризи 70-х рр., пішли не на технічне переобладнання промисловості, а на масову закупівлю найдешевших товарів (серед них неухильно зростала питома вага продовольства) з метою перепродажу їх вже за значно вищими цінами на внутрішньому ринку. Коли *«нафтодолари»* вичерпалися, у бюджеті почали утворюватися багатомільярдні *«дірки»*. Вони ретельно приховувалися від громадськості різноманітними хитромудрими методами. Партійно-державна олігархія жила за принципом *«після нас – хоч потоп»*.

Щоб створити видимість бюджетного благополуччя, у промислових підприємств вилучалася не тільки основна частка прибутку, а й частина амортизаційних відрахувань, призначених на повне відтворення засобів виробництва. У результаті рівень технічної озброєності підприємств порівняно із світовим невпинно знижувався.

Виходячи з фінансових міркувань, держава з 70-х рр. почала широко заохочувати продаж рентабельних міцних спиртних напоїв, монополію на виготовлення яких тримала в своїх руках ще з 1923 р. Суспільство дедалі більше відчувало на собі негативні наслідки поширення алкоголізму. Споживання спиртного набрало таких масштабів, що почало загрожувати генофонду населення. Однак медичні й моральні наслідки споживання населення злочинно замовчувалися.

Міністерство оборони, воєнно-промисловий комплекс загалом, одержували ресурси з бюджету за потребами. Однак непосильна для держави гонка озброєнь заводила Радянський Союз в економічну прірву, остаточно виснажуючи народне господарство. На відміну від заявок військових, медичні, освітні, культурні установи й більшість наукових на великі асигнування розраховувати не могли.

У пропагандистських виданнях підкреслювалося, що за кількістю медичного персоналу і лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення республіки Радянського Союзу займали перші місця у світі. Не згадувалося, однак, що охорона здоров'я фінансувалася за залишковим принципом і невігдно відрізнялася від інших країн слабкою технічною оснащеністю та якістю медичних послуг. СРСР витрачав на підготовку лікаря вдесятеро менше коштів, ніж розвинуті держави Заходу. Вважалося можливим ставити

ліжка для хворих навіть у коридорах не пристосованих до лікарняних вимог приміщень.

Коли визначені у третій партійній програмі цифри розбіглися з життям, про неї забули. Наближені до влади суспільствознавці запровадили новий термін – *«розвинутий соціалізм»*. Активно пропагувалася теза, що в суспільстві, яке вступило у смугу розвинутого, або зрілого, соціалізму, поступово зникають майже всі відмінності між людьми – класові, майнові, освітні і навіть національні.

Лозунг комуністичного будівництва залишився, але комунізм знову відсунувся в неокреслене майбутнє. Щоправда, не для всіх. Система різноманітних привілеїв, яка виникла відразу після перетворення партії в державну, постійно розбудовувалася. Їхні якість і обсяг залежали від *номенклатурного* рівня. У вищих ешелонах влади панував повний комунізм.

Медичні установи, що обслуговували номенклатуру, розміщувалися у нових, спеціально спроектованих для цієї мети будівлях, зводилися у парковій зоні, оснащувалися найновішим імпортним устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом. У зростаючій мережі закритих магазинів номенклатурні працівники за дуже помірними цінами одержували продукти харчування, виготовлені у спеццехах, овочі і фрукти, вирощені у спецгосподарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за рубезем дрібних партій високоякісних товарів, призначених виключно для керівної еліти.

Без кінця декларований лозунг про розквіт *«національних за формою»* культур на практиці замінювався заходами, спрямованими на нівелювання національних особливостей. Найяскравіше це виявилось у мовній сфері. Документація установ поступово переводилася на російську мову. Незважаючи на протести окремих письменників, у республіці невпинно підвищувалася питома вага російськомовних видань. Якщо в середині 60-х рр. школи з українською мовою навчання охоплювали 62% дітей, то в 1987 р. – тільки 50,5% (переважно в сільській місцевості). У столиці України в 1987 р. тільки 23% дітей навчалися в українських школах. Темпи цілеспрямованої русифікації прискорювалися.

Далі політизувався навчально-виховний процес. У 1972 р. в усіх середніх школах запроваджувалась обов'язкова початкова військова підготовка (у вищих навчальних закладах військова підготовка була відновлена в 1968 р.). Освіченість випускників середніх шкіл падала. Рівень підготовки учнів сільських шкіл значно поступався рівню міських школярів.

Мережа інститутів та університетів неухильно розширювалась, адже народне господарство потребувало збільшення фахівців із вищою освітою.

Однак проблемою залишалася якість підготовки спеціалістів. У своїй масі вона була низькою, особливо на заочних і вечірніх відділеннях. На початку 80-х рр. стало особливо помітно, що рівень підготовки фахівців у СРСР значно відстає від світового.

Хоч українська наука не стояла на місці – перспективними дослідженнями займалися Інститути напівпровідників, радіотехнічних проблем, проблем міцності, металофізики, геофізики, хімії, високомолекулярних сполук, кібернетики, ядерних досліджень та ін. – наукові розробки впроваджувалися у виробництво здебільшого методом адміністративного тиску, наказу, розпорядження. Об'єктивно господарська сфера не була зорієнтована на пошук інтенсивних шляхів розвитку. Тож велика кількість наукових досягнень, технологій, винаходів і розробок циркулювали лише в дослідницькому середовищі, не знаходячи попиту на виробництва, а якщо й знаходили, то за межами СРСР. Винятки становили тільки розробки в інтересах військово-промислового комплексу та великі наукові проекти загальнодержавного значення.

Протягом 1959–1988 рр. населення УРСР зросло на 9,6 млн. чол. і за переписом 1989 р. становило 51,7 млн. За кількістю жителів Україна перебувала на шостому місці в Європі після Росії, Німеччини, Італії, Великобританії та Франції. Однак темпи приросту населення у кожному новому десятиріччі швидко зменшувалися. Зумовлювалося це в першу чергу зниженням народжуваності. Вже тоді природний приріст населення перестав забезпечувати просте відтворення поколінь. За рівнем смертності УРСР посідала третє місце серед республік СРСР.

При цьому за 30 років питома вага українців у республіці зменшилася з 76,8 до 72,7%, тим часом як частка росіян збільшилася з 16,7 до 22,1%. Досить істотні зміни в національному складі населення сталися внаслідок низького природного приросту місцевих жителів, інтенсивних міграційних процесів, коли за межі республіки відбували головним чином українці, а прибували до неї в першу чергу росіяни, а також постійного впливу єврейського населення за кордон. Міграційні процеси досягли свого максимуму в 70-х рр. Як наслідок, протягом цілого десятиріччя приріст населення корінної національності був менший, ніж приріст населення некорінних національностей.

Глибока економічна криза, незбалансованість розвитку народногосподарського комплексу, низький життєвий рівень народу, політико-ідеологічний пресинг у духовній сфері, наростання проблем у зовнішній політиці – такими були характеристики СРСР кінця 70-х – початку 80-х рр. Ситуацію значною мірою ускладнювали інтелектуальна обмеженість Л. Брежнєва і фізична неспроможність у зв'язку з тяжкими хворобами належно виконувати свої посадові обов'язки.

Фактично в останні роки життя Брежнєв не брав участі в керівництві країною, надавши його важелі партапаратові. У цей час набули поширення безгосподарність, безвідповідальність, уседозволеність, практика приписок, показуха, парадна метушня, розростались корупція, зловживання владою, розкрадання державної та колгоспно-кооперативної власності. Економічна і політична кризи доповнювалися моральною деградацією суспільства. Радянська імперія неухильно просувалася до своєї катастрофи. Зростало невдоволення існуючим ладом не тільки серед інтелігенції, робітників та селян, а й серед певної частини партійних функціонерів різного рівня.

Смерть Л. Брежнєва в 1982 р. поклала край його «ері», але не змінила загальної ситуації в країні.

Висновки до теми. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток УРСР у повоєнні роки був складним і неоднозначним. Україна вийшла на міжнародну арену, хоч і не мала можливості самостійно проводити зовнішню політику, в її кордонах об'єдналась більшість етнічних земель, відбулося врегулювання територіальних питань з сусідніми державами, ціною величезного напруження фізичних і духовних сил піднеслося з руїн народне господарство. Однак сподівання на лібералізацію сталінського режиму виявилися марними. В Україні повністю відродилися структури тоталітарної системи, ідеологічний контроль, репресії, особливо проти інтелігенції.

На західноукраїнські землі відновлення радянського ладу принесло насильницьку колективізацію сільського господарства, масові репресії, русифікацію і релігійні утиски. Під заборорою опинилася греко-католицька церква. Збройний опір ОУН–УПА поступово був зламаний.

Тоталітарний режим відтворив довоєнну модель розвитку економіки з її жорсткими плановими показниками, домінуванням важкої промисловості. Дедалі очевиднішою ставала однобічність, незбалансованість народного господарства, яке підпорядковувалось потребам військово-промислового комплексу. Аграрний сектор залишався відсталим, малорентабельним і не забезпечував потреб населення у продуктах харчування, а промисловість у сировині. Матеріальний рівень життя населення залишався низьким, бракувало житла, одягу, взуття, продовольства.

Після смерті Сталіна новим радянським керівництвом почали здійснюватися заходи, що певною мірою сприяли послабленню тоталітарного ладу, розвитку економіки, освіти, культури, науки. Та в цілому період правління Хрущова не задовольнив очікувань щодо оздоровлення суспільства, економічного зростання, підвищення життєвого рівня народу, розвитку національних культур. Здійснені реформи мали досить обмежений

характер і не торкалися фундаментальних засад системи, створеної за Сталіна.

Помітніше з року в рік посилення ідеологічного пресингу, відмова від серйозного аналізу недоліків системи призводили до того, що дедалі масовішими в СРСР ставали факти порушення прав людини, переслідування за погляди, котрі відрізнялися від офіційних. Політико-ідеологічний наступ набував ознак тотальності. А недостатньо продумані та непослідовні реорганізації в галузі економіки, домінування вольових рішень, серйозні прорахунки в зовнішній політиці звели нанівець «хрущовську відлигу».

За правління Л. Брежнєва, у другій половині 60-х – на початку 80-х рр., політичний курс радянського керівництва відзначався різко вираженим консерватизмом. Будь-які новації в суспільно-політичному, економічному (за винятком нетривалого періоду косигінських реформ) та культурному житті відкидалися, опозиційний рух нещадно придушувався. Нагальні проблеми життя суспільства, котрі вимагали невідкладного розв’язання, замовчувалися й заганялися у глибину. Партійно-державна верхівка штучними заходами підтримувала видимість зовнішнього благополуччя. Економіка підтримувалась «на плаву» головним чином за рахунок нещадної експлуатації та розпродажу національних природних багатств, обсяг яких катастрофічне зменшувався.

Глобальну кризу радянського ладу засвідчили зростаюча науково-технічна відсталість порівняно з провідними західними країнами, уповільнення темпів економічного розвитку, низька якість більшості вітчизняних промислових товарів, нестача сільгосппродукції, дефіцит багатьох інших найнеобхідніших товарів, незадовільний рівень життя людей.

В Україні небувалих розмірів досягла русифікація, природні ресурси нещадно грабувалися, екологічна обстановка ускладнювалася. Соціально-економічний розвиток республіки цілковито підпорядковувався інтересам центральних відомств. Залишковий принцип фінансування призвів до зубожіння у сферах освіти, науки, культури, медицини.

Водночас йшов інтенсивний процес злиття функцій партійного і державного апарату, підміни держави та її органів партією. Політичне життя набувало дедалі більш закритого характеру, наростало відчуження партії від народу, посилювався ідеологічний диктат. Матеріальний достаток владної верхівки забезпечувався не лише порівняно високою зарплатою, а й напівприхованими привілеями і доступом до закритих спецрозподільників, можливістю одержувати додаткові соціально-культурні послуги, мати кращі умови відпочинку.

Протягом 60-х – першої половини 80-х рр. значною мірою активізувався опозиційний щодо влади суспільний рух, який, хоч не набув широкої підтримки громадян республіки, заклав підвалини майбутніх суспільних перетворень.

Тема: «Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України 1985-1991рр.»

План

- 1. Вступ до теми. Початок перебудови.**
- 2. Пожвавлення громадського життя.**
- 3. Криза політики перебудови. Боротьба за державний суверенітет України.**
- 4. Проголошення незалежності України.**

Ключові терміни та поняття: адміністративно-командна система; Акт проголошення незалежності України; багатопартійність; гласність; Декларація про державний суверенітет України; інфляція; лібералізація цін; незалежність; «неформальні об'єднання»; нове політичне мислення; «новоогарьовський процес»; перебудова; плюралізм; політична реформа; президент; «прискорення»; путч; референдум; роззброєння; Союз Суверенних Держав; Співдружність Незалежних Держав (СНД); суверенітет; Українська Гельсінська Спілка (УГС).

Основні дати та події: листопад 1982 – лютий 1984 рр. – на посаді Генсека ЦК КПРС Ю. Андропов; лютий 1984 р. – березень 1985 р. – на посаді Генсека ЦК КПРС К. Черненко; 26 квітня 1986 р. – Чорнобильська катастрофа; серпень 1987 р. – створено Український культурологічний клуб; 1988 р. – створено УГС; 1989 р. – створено Народний Рух за перебудову; весна 1989 р. – вибори до Верховної Ради СРСР; квітень 1989 р. – створена Українська республіканська партія; 1989 р. – страйк шахтарів Донбасу; жовтень 1989 р. – Закон «Про мови в УРСР»; 16 липня 1990 р. – Декларація про державний суверенітет України; жовтень 1990 р. – голодування студентів у Києві; 1990 р. – перші вільні вибори до Верховної ради України і місцевих рад; 17 березня 1991 р. – загальносоюзний і всеукраїнський референдуми про долю СРСР; 19 серпня 1991 р. – путч в Москві; 24 серпня 1991 р. – проголошення незалежності України; 1 грудня 1991 р. – референдум, вибори президента України; 7–8 грудня 1991 р. – переговори в Біловезькій Пущі, створення Співдружності Незалежних Держав.

Перевірте себе: Розташуйте в хронологічному порядку за часом перебування на посаді Генсека ЦК КПРС: К. Черненко, М. Горбачов, Л. Брежнєв, Ю. Андропов. Хто з радянських лідерів розпочав політику перебудови? В чому полягало «нове політичне мислення» в стосунках з іншими державами? Які економічні реформи проводились в цей час і в чому причини їх невдач? Кого називали «неформалами»? Коли були створені перші політичні організації і партії в Україні і на яких позиціях вони стояли? Хто були їхніми лідерами? Хто і для чого підняв путч 1991 р.? Коли і внаслідок яких подій розпався Радянський Союз?

Рекомендована література:

1. Алексєєв Ю.М. та ін. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр. / Ю.М. Алексєєв. – К., 2000.
2. Бажан О.Г., Данилюк Ю.В. Український національний рух: основні тенденції та етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / О.Г. Бажан, Ю.В. Данилюк. – К., 2000.
3. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
4. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С.Ставроян, Л. Шкляр. – К., 1995.
5. Екельчик С. История Украины: становление современной нации / С. Екельчик. – К., 2010.
6. Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
7. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
8. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008.
9. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. / І. Нагаєвський – К., 1994.
10. Нагаєвський І. Українська державність у ХХ столітті / І. Нагаєвський. – К., 1996.
11. Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / М. Пасічник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006.
12. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.
13. Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України; Ін-т історії України НАН України. – К., 1998–1999.

Вступ до теми. У першій половині 80-х рр. адміністративно-командна система управління народним господарством, тоталітарний політичний режим привели СРСР до глибокої і всебічної кризи. Можливості подальшого еволюційного розвитку були вичерпані. Назріла потреба кардинальних соціально-економічних і суспільно-політичних змін.

Початок перебудови. Наступником Брежнєва став тяжко хворий Ю.Андропов (листопад 1982 – лютий 1984 р.), який з 1967 р. очолював КДБ СРСР. Він знав про кризу режиму більше, ніж інші, але намагався утримати стабільність системи суто адміністративними заходами – зміцненням трудової дисципліни, порядку, організованості. Намагання у такий спосіб поліпшити становище в державі могли тільки на деякий час законсервувати розпад системи, але не врятувати її.

Після смерті Андропова його змінив на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР тяжко хворий малоосвічений, інтелектуально обмежений канцелярист К. Черненко, який виявив абсолютну нездатність до реформ. У березні 1985 р. він приєднався до своїх попередників.

Ініціатива *перебудови* належала невеликій групі керівних діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового генерального секретаря ЦК М. Горбачова, обраного на цю посаду відразу після смерті Черненка. З приходом до влади молодого й енергійного лідера знову, як це траплялось не раз, постали надії на краще. Горбачов та його прихильники склали перше покоління радянських керманічів, які формувалися вже після смерті Сталіна.

Незважаючи на шалений опір консервативної частини партійної номенклатури, М. Горбачов почав кампанію перебудови радянської системи й насамперед її застійної економіки. Однією з найважливіших причин цих змін стала необхідність зменшити тягар гонки озброєнь, непосильний для економіки Радянського Союзу. Щоб досягти своєї мети, Горбачов проголосив *новий стиль керівництва*, створюючи враження більшої наближеності до народу, закликаючи до *гласності* в управлінні державою та до *плюралізму* думок у межах соціалістичного вибору. Щодо зовнішньої політики СРСР М.Горбачов висловився за впровадження *нового політичного мислення* в систему міжнародних відносин.

Однак, необхідно підкреслити, що реформатори від самого початку не ставили своїм завданням знищення тоталітарного ладу. Задумані реформи не мали чіткого окреслення. Перебудова починалася під традиційно оптимістичним гаслом «*прискорення соціально-економічного розвитку*». В іншому випадку тодішнє політичне керівництво КПРС негайно витіснило б новаторів зі свого середовища. Навіть через 5 років, коли події набули

необоротності, серед делегатів XXVIII з'їзду КПРС виявилось чимало переконаних захисників тоталітаризму.

Перш ніж горбачовські реформи дійшли до України, тут сталася катастрофа глобального значення: 26 квітня 1986 р. вибухнув четвертий енергоблок Чорнобильської атомної електростанції. Причиною найбільшої в історії людства атомної катастрофи стала надзвичайно низька якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки. Величезна радіоактивна хмара, незмірно більша, ніж хіросимська, покрила багато районів України, Росії, Білорусії, а згодом поширилася на землі Польщі та Скандинавії. У властивий для себе спосіб радянські власті намагалися приховати спочатку сам факт, а потім і масштаби катастрофи.

Після вибуху на Чорнобильській АЕС екологічна обстановка у республіці катастрофічно погіршилася (у 1990 р. Верховна Рада УРСР оголосила Україну зоною екологічного лиха).

Довгий час в Україні вся влада на місцях залишалася в руках старих партійних структур. Тодішнє керівництво, очолюване В. Щербицьким, намагалося все залишити, як було. Повторюючи день у день ритуальні перебудовчі гасла, у практичній діяльності воно чинило опір радикальним змінам у республіці. Спротив горбачовському курсу переважної частини партноменклатури, в тому числі української, послаблював позиції його ініціатора, негативно впливав на весь розвиток соціально-економічної ситуації. З часом фігура Щербицького стала видаватися вже зовсім одіозною, і вересневий (1989) пленум ЦК КПУ відправив його на пенсію.

У галузі економіки 6 років перебудови в Радянському Союзі не дали жодного конкретного результату, адже пошуки тих чи інших елементів реформи відбувалися на звичних шляхах адміністративного управління єдиним народногосподарським комплексом. Так, коли стало ясно, що проголошена в 1985 р. політика прискорення провалилася, червневий (1987) пленум ЦК КПРС схвалив *закон про державне підприємство*, котрий не передбачав плюралізму форм власності. Про заміну директивного управління ринковим механізмом ніхто й не думав.

У результаті економічна реформа 1987 р. стимулювала процеси розбалансування народного господарства, поглиблення дефіциту державного бюджету, неконтрольованого росту незабезпеченої товарами та послугами заробітної плати. Ринок товарів народного споживання розвалювався на очах.

Ще одна, і знов невдала, спроба реформувати економіку СРСР була здійснена улітку 1989 р. урядом М. Рижкова. Але вона теж не зачіпала основ існуючого ладу.

Значно вагоміші успіхи принесла перебудова у сфері зовнішньої політики. М. Горбачов розумів, що без подолання міжнародної ізоляції, в якій майже безперервно перебував радянський тоталітарно-комуністичний режим, надій на його реформування практично немає. Для досягнення цього потрібні були реальні кроки з боку Москви. І низку таких кроків у напрямку порозуміння зі світовою спільнотою СРСР зробив.

Вперше було заявлено, що пріоритет повинен належати *загальнолюдським*, а не якими-небудь іншими цінностями. СРСР відмовлявся розглядати мирне співіснування як специфічну форму класової боротьби. Нові тактичні й стратегічні установки з'явилися в поглядах СРСР на проблеми глобальної безпеки та роззброєння. У відносинах з соціалістичними країнами наголос став робитися на безумовній самостійності, повній рівноправності, невтручанні у внутрішні справи.

Пошвавлення громадського життя. Важливе значення в ході перебудови надавалося демократизації життя суспільства, розширенню поінформованості населення. Суто радянський термін *«гласність»*, який увійшов до іноземних мов без перекладу, зафіксував своєрідний проміжний етап на шляху до свободи слова. Та навіть цієї напівволі вистачило, щоб багатьма людьми почали долатися стереотипи й догми старого мислення. Користуючись більш-менш об'єктивною інформацією, легше було реально оцінювати ситуацію, робити власні висновки. Суспільство стрімко політизувалося.

Разом із тим мільйони людей, що пережили сталінську диктатуру та її наступні модифікації, виявилися неготовими негайно відмовитися від ідеологічних догм. Як і будь-яка революційна дія, перебудова розмежувала людей. На одному полюсі сформувалися сили, які вбачали мету тільки в руйнуванні старого, віджилого, причому в найкоротші строки. На другому полюсі опинилися ті, хто не бажав *«поступитися принципами»* і негативно ставився до будь-яких змін. Сам Горбачов тяжів все-таки до консерваторів.

Почалося поступове становлення багатопартійної системи. Зростаюча політизація громадськості виявилася у діяльності так званих *«неформальних»* груп та об'єднань, серед яких одним з перших, у серпні 1987 р., у Києві виник *Український культурологічний клуб*. До нього належало чимало дисидентів та колишніх політв'язнів.

Влітку 1988 р. у Львові на базі Української гельсінкської групи сформувалася політична організація республіканського масштабу – *Українська гельсінкська спілка*. Її лідером став політв'язень Л.Лук'яненко, звільнений у грудні того ж року. УГС заявила себе федеративним об'єднанням правозахисних груп і організацій. Фактично ж вона діяла як політична організація.

Восени 1988 р. зорганізувалася вже ціла низка самодіяльних об'єднань, що прагнули утворити більш широку й потужну організацію типу прибалтійських національних фронтів і рухів, котрі лідирували у цій справі. Поступово викристалізувався *Народний рух за підтримку перебудови*. Чим далі, тим більше його цілі розходилися з тими обмеженими завданнями, які ставила реформаторська частина партапарату.

Протести проти комуністичної диктатури, спершу поодинокі, дужчали, набуваючи значної масовості. 13 листопада 1988 р. у Києві відбувся небачено численний мітинг (близько 20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам. На ньому гостро ставилося питання про відповідальність конкретних посадових осіб за приховування негативних наслідків чорнобильської катастрофи.

Засвоївши негативні уроки НЕПу і косигінської реформи, М. Горбачов поставив на перший план політичну реформу. Суть її полягала у поступовому переході влади від партапарату до державних органів, які обиралися б парламентським шляхом. Навесні 1989 р. відбулися перші після 1917 р. вільні вибори до Верховної Ради СРСР, а в 1990 р. – до Верховних Рад союзних республік та місцевих рад.

Відмова від маніпулювання виборами, не завжди підтримана партапаратом на місцях, вільне обговорення виборчих програм, висування будь-якої кількості кандидатів на одне місце, контроль з боку громадськості за ходом виборів і підрахунком голосів – усе це стало новим для виборців. Тому далеко не всі можливості, що відкрилися для формування демократичного депутатського корпусу всіх рівнів, вдалося використати. У цілому ж перші вільні вибори виявили чимало нових політичних лідерів, у тому числі з представників Компартії України. Одночасно виборці забалотували багатьох кандидатів від консервативної частини партапарату.

Соціальна напруженість між тим наростала. Влітку 1989 р. відбувся масовий шахтарський страйк – вперше за багато десятиріч. Уряд визнав справедливість економічних вимог страйкарів і розробив систему заходів для їх розв'язання. Після відновлення роботи шахт страйкові комітети Донбасу не було розпущено. Вони стали однією з нових форм суспільно-політичної активності робітничого класу, який відмовив у довірі бюрократизованим профспілкам.

У вересні 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України, підтриманої українським «Меморіалом» і Товариством української мови ім. Т. Шевченка, організаційно оформилася найбільш масова політична організація – Народний рух України за перебудову. На час установчого з'їзду чисельність Руху становила 280 тис. чол. Очолив його поет І. Драч. У результаті спільних дій Руху і демократично налаштованих депутатів СРСР від України (об'єднаних

у Республіканський депутатський клуб) восени цього року були внесені важливі поправки до проекту закону про вибори у Верховну Раду УРСР.

Під тиском обставин керівництво республік вимушено пішло назустріч й іншим вимогам часу й суспільства. Зокрема, в жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон *«Про мови в Українській РСР»*. Була розроблена *Державна програма розвитку української мови до 2000 р.*

Певні позитивні зміни сталися в здійсненні зовнішньополітичних повноважень республіки. Постала можливість самостійного, без зазирання на Москву, прийняття окремих рішень з питань міждержавних відносин. Відчутні зрушення, пов'язані насамперед з відстоюванням українських національних інтересів, сталися в роботі Міністерства закордонних справ УРСР.

25 квітня 1990 р. колегія міністерства розглянула питання *«Про участь МЗС УРСР в розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені»*. У прийнятому рішенні підкреслювалося, що в основу концепції має бути покладений новий розподіл обов'язків між загальносоюзними та республіканськими зовнішньополітичними відомствами, аби республіка мала більше можливостей у сфері розбудови двосторонніх відносин, насамперед із державами Центральної та Східної Європи. До цього слід додати, що на той період у представництвах УРСР в міжнародних організаціях, посольствах і консульствах, секретаріатах міжнародних організацій працювали всього 96 осіб.

У другій половині 1989 р. республіканську компартійну організацію очолив В. Івашко. Однак на посаді першого секретаря ЦК КПУ пробув не довго, він переїхав до Москви, де став заступником Генерального секретаря ЦК КПРС. Українських комуністів очолив черговий «ортодокс» С. Гуренко. Легкість, з якою Івашко залишив найвищу посаду в республіці, завдала відчутного удару по й без того низькому престижу компартії України, в якій позиції консерваторів завжди були сильнішими, ніж, скажімо, в Московській парторганізації. У 1990 р. КПУ покинуло понад 220 тис. членів, а вступило лише 38 тис.

У квітні 1989 р. з'їзд УГС ухвалив рішення про створення Української республіканської партії. Її головою став Л. Лук'яненко. Наприкінці березня 1990 р. І. Драч та Д. Павличко заявили про намір заснувати Демократичну партію України. 1–2 грудня 1990 р. відбувся установчий з'їзд Партії демократичного відродження України. На осінь наступного року, крім УРП, що налічувала 9 тис. членів, ДемПУ й ПДВУ, були зареєстровані (а отже, досягли чисельності 3 тис. осіб, необхідної для реєстрації) Українська соціал-демократична партія та Партія «зелених». Важливу роль у боротьбі за

оновлення суспільного життя відігравала молодь. У 1990 р. виникли Український студентський союз, Демократичний союз студентів.

Все більше людей на мітингах і в Радах нового складу вимагало переходу до багатопартійної політичної системи. Під тиском цих вимог у 1990 р. політичне керівництво на чолі з М. Горбачовим відмовилося від зафіксованого в шостій статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі. Це була принципово важлива перемога демократичних сил. Іншою істотною рисою політичної реформи стало запровадження президентської форми правління. Розв'язання стратегічних питань перебудови перейшло від політбюро ЦК КПРС до *президента*, яким став М. Горбачов.

Криза політики перебудови. Боротьба за державний суверенітет України. Активізація політичного життя викликала стрімке зростання національної самосвідомості населення. Партії національно-державницького спрямування, інші демократично налаштовані сили дедалі активніше виступали проти перебування республіки у складі СРСР, за побудову самостійної і незалежної Української держави. На діаметрально протилежних позиціях стояла Комуністична партія України.

Прагнучи зберегти максимум влади за центром в умовах всеохоплюючої кризи імперських структур, Верховна Рада СРСР прийняла цинічний закон про вихід окремих республік зі складу Радянського Союзу. У республіках його назвали *«законом про невихід»*.

Турбували комуністичну верхівку СРСР й серйозні геополітичні процеси, що розгорнулися у цей період в Європі. У стані глибокої кризи опинилися комуністичні режими в країнах так званого соціалістичного табору. Польща, показуючи напрям суспільних змін, стала першою з держав, де комуністи програли демократичні вибори і втратили владу. Розпадався Варшавський Договір. Доживала свій вік Рада Економічної Взаємодопомоги.

Підштовхувані масами парламенти радянських союзних республік один за одним проголошували декларації про державний суверенітет з метою більш широкої реалізації національних інтересів. Такий розвиток подій не влаштовував не тільки консервативну партноменклатуру, але й самого ініціатора перебудови – М. Горбачова, тепер уже як Президента СРСР. Намагаючись не допустити переростання *«суверенізації»* у процес, який би привів до створення незалежних держав, М. Горбачов почав маневрувати. Він, зокрема, запропонував влітку 1990 р. проект так званого нового *Союзного Договору* і став наполягати на тому, щоб союзні республіки його підписали, утворивши *Союз суверенних держав*.

Верховна Рада УРСР прийняла *Декларацію про державний суверенітет України* 16 липня 1990 р. Цим документом проголошувалися верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені народу України могла виступати виключно Верховна Рада УРСР. Територія України в існуючих кордонах оголошувалася недоторканою.

УРСР мала самостійно формувати державний бюджет, а при необхідності – запровадити власну грошову одиницю. Передбачалося створення власних митної й податкової систем. Вказувалося право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. При цьому Україна повинна була стати нейтральною, позаблоковою та неядерною державною.

Держава, згідно з Декларацією, мала забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

У Х розділі, він мав назву «Міжнародні відносини», наголошувалося, що зовнішня політика України є демократичною і миролюбною. Декларація визначала основні напрями та пріоритети зовнішньої політики УРСР. Спираючись на цей документ, республіка активізувала свою зовнішньополітичну присутність. Особливо це торкнулося розбудови двосторонніх дипломатичних відносин, розширення участі українських дипломатів у міжнародних організаціях.

На кінець 1990 р. УРСР була учасником 172 міжнародних угод і 15 міжнародних організацій та понад 60 їхніх органів. Крім того, республіка приєдналася до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, стала учасником угоди між урядами СРСР, БРСР, УРСР і МАГАТЕ про проведення міжнародних досліджень наслідків аварії на ЧАЕС. Подіями значної ваги стали двосторонні договори та угоди з Російською Федерацією, Угорською Республікою і Республікою Польща. Це були перші двосторонні угоди, укладені Україною після 1945 р.

Уряд України започаткував практику підготовки і затвердження своїх директив делегації УРСР для участі в роботі міжнародних організацій. Іншим нововведенням стала підготовка заяв уряду УРСР із міжнародних питань (агресія Іраку проти Кувейту; об'єднання Німеччини; Паризька зустріч у верхах тощо). Вперше за всю історію діяльності УРСР в ООН делегація республіки використала перебування на 45-й сесії Генеральної Асамблеї для налагодження двосторонніх відносин.

Таким чином, цей час став другим після 1944–1949 рр. періодом зрослої зовнішньополітичної активності України як складової Радянського Союзу. УРСР зробила низку важливих кроків на шляху розширення своїх

зовнішньополітичних повноважень, зміцнення міжнародного авторитету. Разом із тим республіка, як і раніше, не мала власної зовнішньої політики і не була повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Демократичні, національно свідомі сили українського суспільства, політичні партії та рухи дедалі більшою мірою усвідомлювали це і працювали для того, щоб наблизити час здобуття української державності.

У серпні 1990 р. Верховна Рада України ухвалила закон про економічну самостійність республіки, а в червні 1991 р. вирішила встановити свою юрисдикцію над усіма підприємствами України. Однак економіка республіки, як і СРСР у цілому, лишилася нереформованою: субсидії нерентабельним підприємствам становили майже 45% державних витрат. Адміністративні методи, старі зв'язки вже не діяли, а до створення нових було далеко. Розпочався спад виробництва: в 1990 р. національний доход скоротився на 4%, а в 1991 – ще на 13%. Зростав «чорний ринок», значна частина продукції вивозилася за межі республіки. Щоб запобігти цьому, 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж товарів за *картками споживача з купонами*. Однак ця система не спрацювала ефективно, шахрайства тривали.

Проведене керівництвом СРСР 2 квітня 1991 р. підвищення вдвічі роздрібних цін без проведення належної індексації вкладів фактично знецінило всі накопичення й залишило переважну частину населення, особливо людей похилого віку, без заощаджень. Різко посилилася соціальна диференціація. Стимулу ж для розвитку економіки «*лібералізація*» цін не дала, як і наступні зростання цін (у січні 1992 р. вони перевищували рівень грудня 1990 р. вже у 8 разів).

Проголошення Декларації про державний суверенітет України сприяло подальшому розвитку національної самосвідомості мас. Чільну роль у цьому процесі відіграв Народний рух України за перебудову. Його політико-просвітницькі акції спрямовувалися на популяризацію замовчуваної десятиліттями історії українського народу, утвердження української мови як державної, демократизацію виборчої системи. Активно діяли й інші партії.

Напередодні II з'їзду Руху у жовтні 1990 р. чисельність його зросла до 633 тис. чол. З'їзд проголосив, що віднині Рух виступатиме за повний демонтаж існуючої тоталітарної системи, у зв'язку з цим із назви організації були зняти слова «за перебудову». Головною метою Руху проголошувалася побудова ненасильницьким шляхом незалежної демократичної Української держави.

Консервативні сили відчайдушно опиралися процесу демократизації, але не могли запропонувати позитивної програми, здатної забезпечити нормальну життєдіяльність держави. Не могли вони й спинити зростаючої

хвилі національно-визвольного руху, спрямованого проти диктату всевладних союзних відомств і комуністичної диктатури у цілому.

У Верховній Раді УРСР, очоленій Л. Кравчуком, протистояння між більшістю депутатів, що належали до КПУ, і організованою в *Народну Раду* демократичною меншістю заблокувало прийняття багатьох прогресивних законодавчих актів. Але народ України бажав наповнити Декларацію про суверенітет реальним змістом. Тому КПУ швидко втрачала підтримку мас. Співвідношення сил у парламенті дедалі менше відповідало настроям у суспільстві.

В жовтні 1990 р. близько 160 студентів розпочали голодування в Києві на майдані Незалежності. 17 числа під тиском цих та інших опозиційних сил Верховна Рада ухвалила компромісне рішення: 1) провести на початку 1991 р. референдум про довіру нинішньому складу ВР України й у разі недовіри організувати до кінця року нові вибори на багатопартійній основі; 2) забезпечити проходження строкової служби громадян України за межами республіки тільки за їхньої добровільної згоди; 3) створити комісію ВР для розгляду питання про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ; 4) до ухвалення нової Конституції України *«укладання Союзного договору вважати передчасним»*; 5) відправити у відставку голову Ради міністрів УРСР В. Масола (мітинги відбувалися під гаслом *«Геть Масола й Кравчука!»*); 6) до 30 листопада 1990 р. привести чинну Конституцію УРСР у відповідність до положень Декларації про державний суверенітет. З цих рішень до кінця року виконане було лише одне – сталася відставка уряду, очолюваного В. Масолом.

У Верховній Раді СРСР активно діяла депутатська група *«Союз»*, що значною мірою відбивала інтереси воєнно-промислового комплексу. Об'єднуючи навколо себе інші консервативні сили, *«союзники»* завзято боролися за збереження унітарної суті Радянського Союзу і погоджувалися тільки на *«оновлення»* або *«вдосконалення»* зовнішніх форм державності. Під тиском консерваторів Горбачов виніс питання про майбутню долю країни на референдум з доволі хитрим формулюванням: *«Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»* Передбачаючи позитивні результати референдуму, консерватори намагалися використати їх для косметичного реформування сталінських імперських структур і стати на перепоні дійсному суверенітету республік.

У цій ситуації голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом провести український, який підтвердив би схвальне ставлення населення до Декларації про державний

суверенітет. 17 березня 1991 р. народ України відповів позитивно на обидва питання.

Після референдуму розпочався так званий «*новоогарьовський процес*» – переговори керівників 9 республік, включаючи Україну, з президентом СРСР про новий союзний договір, котрий мав стати компромісом між республіками і центром. Попереднє підписання документу планувалося на останню декаду серпня.

Проте у червні 1991 р. Верховна Рада України відклала розгляд Союзного договору на вересень, а 5 липня ухвалила закон про заснування поста Президента УРСР.

Необхідно зауважити, що страх перед імовірною «*балканізацією*» СРСР, бажання зберегти налагоджені стосунки з Горбачовим щодо проблем ядерного роззброєння та глобальної безпеки призвели до недооцінки Заходом національно-визвольних рухів в СРСР і, зокрема, в Україні. Так, прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер у 1990 р., перебуваючи в Києві, порівняла Україну з Каліфорнією. Президент США Дж. Буш ще на початку серпня 1991 р. виголосив у Києві промову, в якій беззастережно підтримав Союзний договір і критикував «*самовбивчий націоналізм*».

Між іншим, станом на 1991 р. територіальні претензії до України висунули Народний фронт Молдови, ультрарадикальні кола в Польщі, Росії, Чехословаччині, Угорщині, Румунії. Ці претензії також використовувалися як аргумент проти виходу України зі складу СРСР.

Проголошення незалежності України. Питання про долю СРСР та позиції союзних республік щодо цього значно посилювало соціально-політичну напругу в суспільстві, в тому числі в керівництві КПРС. Його найбільш консервативна частина виступила проти будь-яких поступок союзним республікам, за збереження СРСР як єдиної держави.

У ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі співпрацівники президента СРСР, які займали ключові посади в керівництві союзними структурами, ізолювали Горбачова на його кримській дачі й зробили спробу перебрати всю повноту влади до рук створеного ними *Державного комітету з надзвичайного стану* (російська аббревіатура – ГКЧП). До складу цього комітету ввійшли, зокрема, віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр СРСР В. Павлов, керівники силових відомств.

Проти заколотників рішуче й безкомпромісно виступив президент Росії Б.Єльцин, кваліфікувавши їхні дії як правореакційний антиконституційний заколот. Українське керівництво, зокрема Верховна Рада в особі її голови Л.Кравчука, зайняло в ці дні аж занадто обережну вичікувальну позицію й не

висловило навіть моральної підтримки Єльцину, який мужньо протистояв путчу. Щодо верхівки Компартії України, очолюваної С. Гуренком, більшості місцевих органів влади та партійних комітетів, то вони підтримали дії московських заколотників. Вимоги демократичної частини депутатського корпусу про необхідність скликання позачергового засідання Верховної Ради України були зігноровані.

Проте наступ неосталіністів нашовхнувся на опір мас, не був підтриманий він основною масою армії, а також військ КДБ і МВС, й вже на третій день зазнав поразки.

Тільки тоді, коли московський заколот фактично було придушено, українське керівництво почало діяти. 24 серпня 1991 р. відбулася позачергова сесія Верховної ради УРСР. Найвищий законодавчий орган України, виходячи з ситуації, що склалася внаслідок ліквідації серпневого заколоту, прийняв *Акт проголошення незалежності України*. Це був документ величезної історичної ваги.

Верховна рада проголосила незалежність України як самостійної держави, правочинність на її території тільки українських законів. Одночасно з виборами президента, призначеними на 1 грудня, тепер мав відбутися референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності. З метою упередження нових спроб військового перевороту Верховна Рада України визнавала необхідним створення власних збройних сил та національної гвардії. Раді міністрів доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

26 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України, зважаючи на факт підтримки керівництвом Компартії України дій московських заколотників, прийняла указ *«Про тимчасове припинення діяльності Компартії України»*. 30 серпня, коли створена президією Верховної Ради спеціальна комісія беззаперечно довела участь партапарату у підготовці і здійсненню путчу, Л.Кравчук підписав указ *«Про заборону діяльності Компартії України»*.

Прокомуністичні сили у Верховній Раді та за її межами розгорнули кампанію на захист компартії, мотивуючи свою позицію тим, що, по-перше, постанова від 30 серпня стосувалася Компартії України як республіканської організації і не означала того, що її члени без судового рішення можуть звинувачуватись в причетності до серпневого заколоту. По-друге, у відповідності до Постанови Верховної Ради від 14 травня 1993 р. громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть утворювати свої партійні організації. Останнім рішенням, до речі, комуністи оперативно скористалися: вже в червні того ж року було утворено Комуністичну партію на чолі з

П.Симоненком. Однак й після цього спроби відмінити постанову від 30 серпня не припинялися.

Ще одна частина членів колишньої компартії України обрали дещо інший шлях: 26 жовтня 1991 р. вони оголосили про створення Соціалістичної партії України. Очолив її О. Мороз.

Після провалу путчу стало зрозумілим, що Радянський Союз як федерація існувати не здатний. Серпневі події в Москві ще більше посилили прагнення народів СРСР до самостійного розвитку, до незалежності.

1 грудня 1991 р., коли відбулися референдум і вибори президента, – знаменна дата у багатостраждальній історії століттями позбавленого своєї державності українського народу. Більшість населення підтвердила українську незалежність, за неї проголосували 90% громадян. Першим президентом був обраний Л. Кравчук.

7 грудня того ж року у Біловезькій Пущі під Мінськом зібралися лідери Білорусії (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук). Без залучення М. Горбачова, який повернувся до виконання обов'язків Президента СРСР, вони провели переговори і наступного дня підписали угоду про створення *Співдружності Незалежних Держав*. 21 грудня в Алма-Аті відбулася зустріч керівників незалежних держав колишнього СРСР (виняток становили Грузія та країни Балтії). У прийнятій декларації зафіксовано, що з утворенням СНД Радянський Союз припиняє своє існування.

Так було перегорнуто останню сторінку в історії Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ліквідація найбільшої у світі тоталітарної імперії, яка проіснувала майже 70 років, стала фактом глобального значення.

Слід зауважити, однак, що своєрідною «платою» за поворот частини КПУ до ідеї незалежності стало збереження при владі номенклатури, котра навіть залучила до своїх лав деяких представників опозиції. Оскільки ж процес державотворення не супроводжувався реальними реформами, в перспективі це вело до певної дискредитації ідеї незалежності.

Тема: «Україна в умовах незалежності. Становлення України як незалежної держави. Перспективи розвитку Української держави»

План

- 1. Перші кроки у розбудові державності**
- 2. Поглиблення суспільно-політичної та економічної кризи.**

3. Початок економічних реформ.
4. Прийняття Конституції.
5. Помаранчева революція.
6. Суспільно-політичне життя 2005-2018 рр.
7. Перспективи розвитку Української держави.
8. Висновки до теми.

Ключові терміни та поняття: антиглобалізм; бартер; без'ядерний статус; виконавча влада; воєнна доктрина; гіперінфляція; глобалізація; гривня; громадянське суспільство; депутати; «економічна війна»; Європейський Союз (ЄС); законодавча влада; земельний пай; інвестиції; інфляція; Кабінет Міністрів; «касетний скандал»; корупція; кредити; «кримське питання»; «купони багаторазового використання»; мажоритарна виборча система; незалежність; «олігархи»; парламент; парламентська фракція; парламентські вибори; партійний блок; «партія влади»; приватизація; пропорційна виборча система; пропорційно-мажоритарна виборча система; роздержавлення; самоврядування; суверенітет; тіньова економіка; «човники»; гібридна війна; анексія; Євромайдан; «Революція Гідності»; «Небесна сотня»; «кіборги»; сепаратизм; тимчасово окупована територія; екуменізм.

Основні дати та події: 8 жовтня 1991 р. – закон «Про громадянство України»; 4 листопада 1991 р. – закон «Про державний кордон України»; 1992 р. – затвердження державної символіки України; 23 березня 1994 р. – Договір про партнерство та співробітництво з ЄС; березень–квітень 1994 р. – вибори до Верховної Ради на багатопартійній основі; червень–липень 1994 р. – президентські вибори, обрання Л. Кучми; 28 червня 1996 р. – ухвалення Конституції України; вересень 1996 р.-грошова реформа; 14 листопада 1999 р. – повторне обрання Л. Кучми Президентом України; 31 березня 2000 р. – вибори до Верховної Ради; 16 квітня 2000 р. – всеукраїнський референдум; 22 листопада- 8 грудня 2004 р.- «помаранчева революція»; 26 грудня 2004 р.-повторне голосування виборів Президента України, обрання В. Ющенка; 5 лютого 2008 р.- Україна стала членом СОТ; 7 лютого 2010 р.-президентські вибори, два тура-обрання В. Януковича; листопад 2013 р.- Євромайдан; з листопада 2013 р. до лютого 2014 р.- «Революція Гідності»; березень 2014 р.-анексія Росією Криму; 25 травня 2014 року- обрання Президентом П. Порошенка; квітень-травень 2014 р.-при збройній підтримці Росією сепаратистські кола окупували частину Донецької та Луганської областей; вересень 2014 р.-лютий 2015 р.-Мінські домовленості; 27 червня 2014 р.- Україна підписала Угоду з Євросоюзом про асоціацію; червень 2017 р.-встановлення безвізового режиму; з 2018 року АТО отримало назву ООС.

Імена: Буш Джордж; Гонгадзе Георгій; Єльцин Борис; Звягільський Юхим; Кінах Анатолій; Клінтон Білл; Кравчук Леонід; Кучма Леонід; Лазаренко Павло; Лановий Володимир; Литвин Володимир; Марчук Євген; Масол Віталій; Мороз Олександр; Плющ Іван; Пустовойтенко Валерій; Симоненко Петро; Тимошенко Юлія; Ткаченко Олександр; Фокін Вітольд; Ющенко Віктор; Янукович Віктор; Порошенко Петро.

Перевірте себе: В чому полягають особливості статусу України в СНД? Які країни першими визнали незалежність України? Які країни є економічними партнерами України сьогодні? Які внутрішні проблеми Україна отримала в спадок від СРСР? Які проблеми незалежної держави Верховна Рада вирішувала в першу чергу? Хто став першим, другим, третім, четвертим та п'ятим президентами України? З якого питання проводився референдум у квітні 2000 р.? Які причини «помаранчової революції»? Що стало причиною «Революції Гідності»? Як відбулася анексія Росією Криму? Що таке гібридна війна?

Поміркуйте: Чому економіка України до теперішнього часу зазнає великих труднощів? В чому причини незлагодженості між парламентом і президентом, законодавчою і виконавчою гілками влади? Що необхідно для подолання тіньової економіки?

Рекомендована література:

- 1.Алексєєв Ю.М. та ін. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр. / Ю.М. Алексєєв. – К., 2000.
- 2.Бажан О.Г., Данилюк Ю.В. Український національний рух: основні тенденції та етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / О.Г. Бажан, Ю.В. Данилюк. – К., 2000.
- 3.Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2008.
- 4.Екельчик С. История Украины: становление современной нации / С. Екельчик. – К., 2010.
- 5.Енциклопедія історії України: у 5-ти т. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005.
- 6.Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля – К., 2002.
- 7.Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008.
- 8.Нагаєвський І. Українська державність у ХХ столітті / І.Нагаєвський. – К., 1996.
- 9.Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / М. Пасічник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006.

10.Світлична В. Історія України: навч. посіб. / В. Світлична – 4-е вид. – К.: Каравела, 2008.

Інформаційні ресурси

www.history.org.ua Інститут історії Національної Академії наук України
www.nbuv.gov.ua Національна бібліотека України ім. І.І. Вернадського

Перші кроки у розбудові державності. Проголошення незалежності України принципово по-новому поставило питання її державного, економічного та політичного розвитку. Розв'язання завдання будівництва нової держави – суверенної й самоврядної, незалежної та відкритої, демократичної і правової, як засвідчив подальший розвиток подій, наштовхнулося на цілу низку дуже непростих проблем.

Передумови для перетворення України з союзної республіки на самостійну державу були підготовлені ще до грудневого референдуму. Поміж тогочасних законів і постанов, ухвалених Верховною Радою, особливо виділяється постанова від 9 вересня 1991 р., якою на території республіки запроваджувався обіг *купонів багаторазового використання* (так почався вихід України з рубльової зони). 8 жовтня з'явився закон *«Про громадянство України»*, 4 листопада – *«Про державний кордон»*. Постанова від 4 вересня про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора започаткувала відмову від радянської символіки.

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради видала Указ *«Про державний гімн України»*. Затверджувалася мелодія національного гімну *«Ще не вмерла України»*. А 28 числа Верховна Рада проголосила синьо-жовтий прапор державним, малим гербом України став тризуб.

Реакція світового співтовариства на результати всенародного референдуму була схвальною: вже 2 грудня про визнання нової держави оголосили Канада й Польща, 3 числа – Угорщина, 4 – Латвія й Литва, 5 – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія й Хорватія. А до кінця місяця незалежність України визнали 68 держав.

Слід зазначити, що адміністрація Дж. Буша спочатку поставилася з певним острахом до появи в Європі незалежної України. Розміщені на її території стратегічні й тактичні види ракетно-ядерної зброї перетворювали республіку на третю в світі, після Росії та США, ядерну державу. Проте 25 грудня 1991 р. США визнали Україну й незабаром установили з нею дипломатичні відносини.

Впродовж 1992 р. Україну визнали ще 64 держави.

2 липня 1993 р. Верховна Рада України схвалила *«Основні напрямки зовнішньої політики України»*. В них, зокрема, наголошувалося, що неодмінною умовою розбудови незалежної Української держави є її активне та повномасштабне входження до світового співтовариства. Торуючи свій шлях у світ, Україна спиратиметься на власні загальнонаціональні інтереси.

Протягом 1992–1993 рр. Україна вступила в безпосередні дипломатичні зв'язки зі США, Канадою, Польщею, Німеччиною, Францією, Китаєм, Росією, Казахстаном, державами Балтії, Скандинавії та ін., приєдналася до паризької *«Хартії для нової Європи»*, стала членом *Наради з безпеки і співробітництва в Європі* (НБСЄ, згодом – ОБСЄ), багатьох міжнародних організацій, зокрема Світового банку, Міжнародного Валютного Фонду.

Швидке визнання державної незалежності України десятками країн світу певною мірою породило ілюзію того, що труднощі, пов'язані з перехідним періодом, будуть розв'язані безболісно і в короткий термін. Але надії на те, що *«Захід нам допоможе»*, танули на очах. Політичні партії і рухи обстоювали різні, нерідко полярні позиції в питаннях зовнішньої політики.

Однією з гострих проблем, що виникли перед Україною, стало виконання зобов'язань щодо практичної реалізації без'ядерного статусу. Серйозне занепокоєння викликав і стан україно-російських взаємин, оскільки після здобуття незалежності, відносини між двома державами почали погіршуватися. Господарські стосунки між ними нерідко характеризувались як *«економічна війна»*.

Уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. На противагу цьому Україна вважала СНД інституцією, яка б поповнювала і координувала процес формування якісно нових двосторонніх відносин з іншими новопосталими незалежними державами. Загалом Україна виходила з того, що найбільш доцільною формою співпраці в рамках СНД є двосторонні відносини, економічне та політичне співробітництво.

Верховна Рада України 1 грудня 1991 р. ратифікувала Угоду про створення СНД, а 20 грудня прийняла з цього приводу заяву, в якій наголосила, що Україна виступає проти перетворення СНД на нове державне утворення і заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. Україна не стала учасницею Ташкентської угоди від 15 травня 1992 р. про колективну безпеку. Статут СНД, прийнятий 22 січня 1993 р., не підписаний Президентом України і не ратифікований Верховною Радою. Отже, Україна не є членом СНД де-юре, а має особливий статус, який впливає із ратифікованої нею Біловезької угоди разом із згаданими застереженнями

Верховної Ради. Крім того, Україна має асоційоване членство в Економічному союзі СНД.

Вже через кілька днів після проголошення Акту про незалежність України кілька провідних російських політиків поставили під сумнів суверенітет нашої держави щодо Криму й Одеської області. Це викликало кризу в російсько-українських відносинах. Напруженість тільки посилювали антиукраїнські заяви та навіть рішення, які приймалися в стінах російської Державної Думи з так званого «*кримського питання*».

У відносинах з Росією українське керівництво намагалося вирішувати болючі питання методом переговорів. Уряд нашої держави наголошував, що Крим є невід'ємною складовою частиною України, а рішення Президії Верховної Ради СРСР 1954 р. щодо його входження до складу УРСР повністю відповідало як юридично-правовим нормам, що діяли тоді, так і історичним, географічним та культурним факторам, які об'єднували Україну й Крим протягом довгого часу. Тож відсутні будь-які причини для ревізії цього рішення. Така позиція повною мірою відповідала вимогам міжнародного права, документам, що регулюють питання територіальної цілісності та кордонів країн Європи.

У своїй державотворчій діяльності Президент і Верховна Рада приділили багато уваги проблемам Збройних сил. У жовтні 1993 р. Верховна Рада затвердила *воєнну доктрину*, в якій проголошувалося, що Україна не бачить у сусідніх країнах супротивників, а її Збройні сили призначені лише для гарантування національної безпеки. Була розроблена програма скорочення Збройних сил, оскільки чисельність армії істотно перевищувала критерії розумної достатності (на час проголошення незалежності підрозділи Радянської армії в Україні налічували 726 тис. осіб).

Важливою подією першої половини 1994 р. стало підписання 14 січня тристоронньої угоди між Україною, США та Росією про виведення стратегічної ядерної зброї з України. 3–7 березня український президент відвідав США, де підписав заяву про дружбу та співробітництво між двома країнами. Першою з-поміж посткомуністичних країн Східної Європи Україна приєдналася до програми співробітництва з НАТО «*Партнерство заради миру*». 23 березня 1994 р. Президент Л. Кравчук підписав у Брюсселі *договір про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом*.

Поглиблення суспільно-політичної та економічної кризи. Зі здобуттям незалежності Україна опинилася у вкрай складному становищі. Ситуацію ускладнювали психологічна, професійна та концептуальна невідповідність усіх державних структур до роботи в нових умовах, наростаюча економічна криза, катастрофічне падіння промислового та сільськогосподарського виробництва. При цьому зусилля політичного керівництва значною мірою

витрачалися не на негайне подолання цих явищ, а на полеміку та міжпартійні чвари.

Україна отримала у спадок господарство, де тотальними були панування державно-колгоспної власності, заборона ринкових відносин, мілітаризація економіки (майже 80% народного господарства УРСР було пов'язане з військово-промисловим комплексом). Розрив економічних зв'язків між колишніми радянськими республіками тільки загострив кризу, створену адміністративно-командною системою. Адже промисловість України виробляла не більш 20% кінцевого продукту. Основну частину її товарної продукції становили напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Продукцію ж українських підприємств на Заході ніхто не чекав. За світовими стандартами вона була неконкурентоспроможною.

Після того, як в квітні 1991 р. хвиля страйкових виступів змусила голову Ради міністрів УРСР В. Масола подати у відставку, на чолі уряду, який отримав назву *«Кабінет Міністрів»*, було поставлено першого заступника Масола В. Фокіна. Впродовж 17 місяців кабінет Фокіна піддавався майже безперервній критиці з боку партій, профспілок та інших громадських організацій, оскільки економічне становище в країні невпинно погіршувалося.

На початку 1992 р. Росія здійснила лібералізацію цін, як наслідок – вартість газу в Україні за рік зросла в 100 разів, нафти – в 300 разів. Після того, як Україна стала платити Росії й Туркменістану реальну ціну за нафту й газ, питома вага витрат на енергоносії в продукції, яку вона виробляла, стрімко збільшилася. Це означало підвищення витрат виробництва й відповідне зменшення маси валового внутрішнього продукту. Зростання цін на енергоносії почало розкручувати спіраль інфляції. Дефіцит державного бюджету покривався випуском не забезпечених продукцією паперових грошей. Інфляція набула масштабів гіперінфляції. За 1992 р. гроші знецінилися в 21 раз, а за 1993 р. – у 103 рази. Таких масштабів інфляції не спостерігалось в цей час у жодній країні світу.

У жовтні 1992 р. Верховна Рада затвердила головою уряду народного депутата України Л. Кучму. Останній до того очолював одне з найбільших у світі підприємств із виготовлення ракет стратегічного значення в Дніпропетровську.

Новому прем'єр-міністру довелося працювати в економічній ситуації, що значно погіршилася. Виникли серйозні суперечності у баченні шляхів реформування економіки та вдосконалення системи державного управління між президентом та главою уряду. Складними були стосунки обох високих посадових осіб із парламентом. Після погрози Л. Кучми піти у відставку

Верховна Рада надала прем'єр-міністру повноваження видавати декрети, які заповнювали прогалини у законодавстві або навіть могли змінювати в певних межах чинні закони.

Все ж, Кучма й Кравчук так і не змогли знайти спільної мови. Після ряду наполегливих прохань Верховна Рада дозволила голові уряду у вересні 1993 р. піти у відставку.

Виконавчу владу було покладено на Президента, а виконуючим обов'язки прем'єр-міністра був призначений Ю. Звягільський. Новий уряд із метою припинення вивозу за кордон цукру, м'яса, олії та інших продуктів різко підняв на них ціни. Шляхом заниження фіксованого курсу валют, посилення державного регулювання цін, зупинки підприємств та невиплати зарплати вдалося суттєво знизити інфляцію. Але це не стабілізувало економіку.

У червні 1994 р. уряд знову очолив В. Масол. Соціально-економічна ситуація в державі продовжувала погіршуватися. За дефіцитом держбюджету Україна вийшла на перше місце в світі. Внаслідок 30% зменшення поставок нафти і газу з Росії державу охопила енергетична криза.

За 1992–1994 рр. Верховна Рада України ухвалила близько 450 законів. Однак через брак цілісної концепції переходу до демократичного суспільства з ринковою економікою багато з них виявилися відірваними від життя й належним чином не спрацювали. Національне законодавство не сприяло створенню належного інвестиційного клімату, гальмувало економічний розвиток держави.

Протистояння Президента й Верховної Ради на тлі всеохопної кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити повноваження й звернутися до виборців із проханням підтвердити мандати. У березні й квітні 1994 р. за мажоритарним законом відбулися вибори до Верховної Ради. Вони вперше провадилися на багатопартійній основі.

У виборах взяли участь 32 політичні партії, з яких 14 здобули право бути представленими в парламенті. Однак депутатські фракції чисельністю понад 10 осіб сформували тільки 4 партії: комуністів (90), Народний рух (22), Селянська партія (21) та соціалісти (15).

Виборці по-різному реагували на бездіяльність владних структур перед обличчям кризи. Переважна більшість народних депутатів попереднього складу, яка балотувалася на новий термін, не була обрана. Багато виборців взагалі не пішли голосувати, демонструючи цим недовіру будь-якій владі. Відразу було заповнено тільки 338 депутатських місць із 450. Після трьох турів голосування у грудні 1994 р. парламент погодився з пропозицією

Центральної виборчої комісії припинити виборчий марафон, який загрожував стати безкінечним.

Оскільки у парламенті кількісно переважали ліві групи і фракції, Головою Верховної Ради був обраний лідер СПУ О. Мороз. На жаль, новий склад законодавчого органу не переважав за ефективністю роботи попередній.

26 червня 1994 р. відбулися вибори Президента України. За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися в такому порядку: Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, В. Лановий та інші. Другий тур виборів в липні 1994 р. дав перевагу Л. Кучмі.

Початок економічних реформ. Жахливий стан, у якому опинилася економіка України в середині 1990-х рр., зумовлювався, перш за все, відсутністю реальних реформ. Не відповідаючи за діяльність уряду, Верховна Рада особливо не переймалася браком відповідної законодавчої бази. Політика лівих партій, які домоглися успіху на парламентських виборах, була безвідповідальною: вони тягнули в минуле, якого вже не існувало, на карту ставилася незалежність держави. Все це посилювало опозиційні настрої в суспільстві, викликало гострі соціально-політичні конфлікти, підривало довіру до влади, не сприяло зміцненню міжнародного іміджу України.

Такі настрої стривожили *«партію влади»*. Проголошена Л. Кучмою в жовтні 1994 р. стратегія економічних перетворень була схвалена основною частиною депутатів Верховної Ради, які пересвідчилися в небезпеці попереднього курсу вичікування. Реформи почалися з лібералізації цін та валютного курсу.

Дещо раніше Національний банк України, запровадивши жорстку дефляційну політику, у липні 1994 р. добився найнижчого (2,1%) рівня інфляції проти попередніх 3 років. Але монетарні обмеження не підкріплювало зниження бюджетних витрат. Короткочасне приборкання інфляції досяглося утворенням заборгованості у виплаті заробітної плати, пенсій та інших соціальних видатків і зростанням кредиторської та дебіторської заборгованості в народному господарстві. Заборгованість іншим країнам на середину року зросла до 7 млрд. доларів США.

Наприкінці 1994 р. суспільство постало перед новим витком гіперінфляції. Курс купуно-карбованця стрімко падав. У листопаді в обігу з'явилася 500-тисячна купюра, реальна вартість якої не перевищувала 4 доларів США. Намагаючись перешкодити знеціненню грошей, уряд запровадив фіксований курс купонів щодо долара та рубля. Але це призвело тільки до зростання оборотів *«тіньової економіки»*, суцільної *бартеризації* розрахунків та відтоку валюти за кордон.

Щоб скоротити емісію не забезпечених товарною масою грошей, уряд почав збільшувати питому вагу податків з прибутку. Зрештою, в Україні було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян – 90%. Тож і ці заходи виявилися помилковими: в умовах надмірного оподаткування згорталася виробнича та комерційна діяльність.

Коли ж, з метою входження в світовий ринок, була ліквідована монополія зовнішньої торгівлі, Україна практично негайно стала об'єктом колосальної товарної інтервенції з-за кордону. На перших порах її здійснювали сотні тисяч так званих «човників». Вітчизняний товаровиробник цієї конкуренції не витримав. Тисячі підприємств припинили або різко скоротили виробництво.

Експерти Міжнародного валютного фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні 1994 р. стала гіршою, ніж у будь-якій іншій країні, за винятком воюючих.

Л. Кучма, прагнучи здобути міжнародну підтримку реформаторському курсу, провадив активну зовнішню політику. Відтепер вона мала стати концептуально визначеною, багатовекторною, прагматичною і зваженою. Першим важливим кроком на шляху утвердження нового образу України стало рішення Верховної Ради від 16 листопада 1994 р. про приєднання до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї*.

Розгорнулася активна робота з поглиблення україно-американських відносин. 20–24 листопада 1994 р. Президент України перебував з державним візитом у США. Позитивні тенденції у розвитку міждержавних взаємин закріпив офіційний візит Президента США Б. Клінтона до України, який відбувся 11–12 травня 1995 р. Відтоді дві країни вийшли на рівень стратегічного партнерства.

Активізувалися взаємини з Канадою. Динамічно почали розвиватися стосунки з Німеччиною, Великою Британією, Францією, Італією, Австрією, Бельгією, Фінляндією, Норвегією, Швейцарією. Головним досягненням в європейському напрямі зовнішньої політики стало прийняття України в листопаді 1995 р. до *Ради Європи*.

Предметом особливої уваги стала розбудова відносин з державами Центральної та Східної Європи, насамперед з Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Румунією.

Довго й важко відбувалося налагодження взаємозв'язків з Росією як основним стратегічним партнером. Зрушення на краще почалися в 1995 р., коли був парафований текст договору між Україною та Росією. Однак президенти обох держав цей документ підписали тільки 31 травня 1997 р. в Києві. Перший державний візит Президента України до Москви відбувся в

лютому 1998 р. Головний його результат – укладення договору про економічне співробітництво терміном на 10 років.

Налагодження стосунків з провідними державами світу відкрило Україні шлях до отримання фінансової допомоги. Кредити, які надавалися Європейським банком реконструкції та розвитку, Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, урядами США, ФРН, Італії та інших країн, допомагали Україні зводити кінці з кінцями в платіжному балансі. Без них, зокрема, неможливо було розплатитися з Росією й Туркменістаном за поставку нафти та природного газу. Однак, домагаючись кредитів, уряди «проїдали» ці кошти, витрачаючи їх на поточні проблеми, вирішення ж самих цих проблем відсувалося на невизначене майбутнє.

Спільною помилкою урядів Є. Марчука (з червня 1995) та П. Лазаренка (з травня 1996) було саме надання переваги кредитній формі одержання зарубіжних коштів. Тоді як країна потребувала прямих інвестицій приватного зарубіжного капіталу, передусім у промисловість.

Звинувачення П. Лазаренка у зловживанні службовим становищем зумовили 2 липня 1997 р. його відставку, щоправда «за станом здоров'я». Незабаром экс-прем'єр-міністр опинився у в'язниці за кордоном. Масштаби висунутих щодо нього претензій з боку правосуддя вразили світову громадськість.

Наступним головою уряду в липні 1997 р. було призначено В.Пустовойтенка. Досягши певного оздоровлення економічної структури, зменшення дефіциту бюджету, він разом із тим не зумів зупинити ріст заборгованості держави із виплат зарплати. Економічні показники продовжували знижуватися майже в усіх галузях.

Відсутність прозорого законодавчого поля для здійснення підприємницької діяльності призвела до створення нерегульованих законом монополістичних об'єднань. На чолі їх стояли так звані «олігархи». Використовуючи зв'язки з представниками виконавчої та законодавчої влади, вони привласнювали об'єкти приватизації за мізерні суми й завдавали державі величезних збитків. За рівнем корумпованості Україна посідала третє місце в світі.

Протягом майже усіх років незалежності держава знаходилася в стані економічної кризи. За 1990–1999 рр. валовий внутрішній продукт (ВВП) країни скоротився на 59,2%, обсяги промислової продукції – на 48,9%, сільського господарства – на 51,5%. Реальна заробітна плата зменшилася у 3,82 рази, виплати пенсій – у 4 рази. Все це вкрай негативно позначилося на життєвому рівні народу. Україна увійшла до числа країн не лише з високим,

а й зростаючим рівнем бідності, що постійно провокувало політичну нестабільність та ідеологічне протистояння різних суспільних сил.

Зрештою, спроби реформувати економіку почали приносити деякі результати. Максимальну ставку прибуткового податку з фізичних осіб вдалося зменшити з 90% у 1994 р. до 40% у 1999 р. Відповідно, податок на прибуток знизився з 45 до 30%, податок на додану вартість – з 28 до 20%. Істотно послабився податковий прес на сільських товаровиробників і підприємства малого бізнесу, зменшилось податкове навантаження на фонд оплати праці. В спеціальних економічних зонах запроваджувався режим пільгового оподаткування.

Безсумнівним успіхом стало досягнення відносної фінансової стабілізації. Восени 1996 р. в обіг увійшла *гривня*. Щоправда під час грошової реформи був встановлений її завищений курс щодо долара США та інших валют, який не відповідав реальній купівельній спроможності української валюти. Це істотно підірвало можливості вітчизняного експорту. Восени 1998 р. під впливом російського дефолту гривня наполовину знецінилася, однак витримала удар. З 1999 р. зниження її курсу щодо світових валют тривало, але в доволі низьких межах.

Прямі іноземні інвестиції збільшилися з 484 млн. доларів США в 1994 р. до 3 122 млн. у 1999 р. На перший погляд, ці темпи зростання винятково високі, але їх абсолютний рівень для економіки був недостатнім.

Немало фірм згорнули свою діяльність в Україні через нестабільність в урядовій політиці щодо іноземного капіталу, корумпованість чиновників, неприхильне ставлення до іноземного капіталу значної частини суспільства.

Досить складно розв'язувалося земельне питання. Протягом 1996 р. було здійснене роздержавлення землі та її передача у власність юридичних осіб. Потім розпочався другий етап земельної реформи: видача сертифікатів, які засвідчували право на земельний пай.

Все ж за кілька років в економіці сталися необоротні зміни. До 2000 р. форму власності змінили понад 65 тис. підприємств і організацій. Понад 70% загального обсягу промислової продукції стало вироблятися на недержавних підприємствах. В галузях промисловості, які спромоглися вийти зі своєю продукцією на зовнішній ринок, відбулася певна стабілізація.

Прийняття Конституції. Ще у червні 1991 р. з метою оптимізації структури влади Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції. Однак конституційний процес затягнувся на 5 років. Продиктовані життям зміни раз у раз вносилися до Конституції 1978 р. Таких поправок було майже

200. Зволікання ж із прийняттям Основного закону загальмувало перехід до нового суспільного устрою й змін на краще.

Президент Л. Кучма доступними йому засобами стимулював прискорення конституційного процесу. З великими труднощами вдалося здолати суперечності між фракціями і нарешті прийняти Конституцію. Сталося це 28 червня 1996 р.

З ухваленням Конституції визначились основні координати й орієнтири, сукупність суспільних цінностей – усе те, що формує політико-економічну систему держави. На базі Головного закону почались формування національної правової системи, розбудова політичних структур, становлення громадського суспільства. Це складний, довготривалий і суперечливий процес.

29 березня 1998 р. відбулися перші (в умовах дії нової Конституції) парламентські вибори. Вони здійснювалися за змішаною пропорційно-мажоритарною системою. 4% бар'єр подолали 8 із 30 політичних партій і блоків, що брали участь у виборах. Компартія України здобула 84 депутатські місця, Народний рух України – 32, блок СПУ–СелПУ – 29, Партія «зелених» – 19, Народно-демократична партія – 17, створене напередодні виборів экс-прем'єр-міністром П. Лазаренком об'єднання «Громада» – 16, Прогресивна соціалістична партія та Соціал-демократична партія (об'єднана) – по 14 мандатів.

Однак жодна з політичних сил не отримала переконливої більшості у парламенті, що виразно проявилось при виборах Голови Верховної Ради. Після тривалої «спікеріади» 7 липня 1998 р. на 69 пленарному засіданні цю посаду зайняв один із лідерів Селянської партії О. Ткаченко.

31 жовтня 1999 р. стало датою чергових президентських виборів. З 13 кандидатів найбільше голосів виборців набрав Л. Кучма, на друге місце вийшов лідер комуністів П. Симоненко. Повторне голосування (14 листопада) засвідчило переконливу перемогу Кучми.

Повторне обрання Л. Кучми змінило розстановку сил в парламенті. 1 лютого 2000 р. відбулися вибори нового керівництва Верховної Ради. Її головою став І. Плющ. Головою уряду наприкінці 1999 р. був призначений керівник Національного банку України В. Ющенко.

Уряд Ющенка з кінця 1999 р. запровадив жорсткий курс на зміцнення позицій держави в ключових, стратегічних галузях економіки. Надходження в бюджет коштів із паливно-енергетичного комплексу дозволило ліквідувати гостру проблему заборгованостей.

Навесні 2000 р. висловлювалися численні песимістичні прогнози щодо наслідків президентського указу *«Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»*. Однак підсумки першого року господарювання за умов фактичної відсутності колгоспного ладу виявилися цілком успішними. Виробництво валової сільськогосподарської продукції зросло за 2000 р. на 9,2%. У 2001 р. було досягнуто рекордного врожаю зернових (майже 40 млн.), а валова сільськогосподарська продукція стала більшою проти попереднього року на 9,9%.

Головним підсумком 2000 р. стало те, що вперше за всю історію незалежності було здійснено рішучі кроки, спрямовані на подолання розбалансованості між економічними і політичними перетвореннями, досягнення перших економічних успіхів. Як свідчать офіційні джерела, після тривалої економічної кризи відбулося реальне зростання: валовий внутрішній продукт збільшився на 6%, промислове виробництво – на 12,9%, валова продукція сільського господарства – на 9,2%.

В числі інших позитивних результатів – погашення заборгованості з пенсій, зменшення зовнішнього боргу, активізація інвестиційної, в т. ч. кредитної діяльності, зростання експортного потенціалу економіки. Вперше спостерігалось позитивне сальдо в зовнішній торгівлі. Частка експорту в ВВП становила майже 60% – це дуже високий показник. Україні вдалося уникнути дефолту. Серйозно зміцнилася бюджетна позиція.

У 2001 р. приріст ВВП склав вже 9,1%, обсяг промислової продукції зріс на 14,2%. Інфляція знизилася до 6%. Заборгованість із зарплати скоротилася наполовину, майже на третину зросли реальні пенсії. Валютні резерви збільшилися з 1,5 млрд. до 3,2 млрд. доларів США. Прискорення темпів економічного зростання вперше супроводжувалося скороченням безробіття й випереджаючими темпами підвищення реальної заробітної плати.

Після зниження виробництва, яке тривало ціле десятиліття, протягом 2 років темпи економічного зростання досягли одних із найбільших у світі показників.

Попри це, більшість Верховної Ради, основу якої на день голосування, тобто 26 квітня 2001 р., склали депутати від компартії, об'єднаних соціал-демократів, «Трудової України» та «Демократичного союзу», 263 голосами «За» відправили у відставку уряд В. Ющенка. Він став восьмим прем'єром, якого спіткала така доля за 10 років незалежності, але, мабуть, першим, який випав із влади не стільки з економічних, скільки з партійно-політичних міркувань.

Президент Л. Кучма після тривалих консультацій з різними політичними силами у парламенті запропонував нову кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, яким став А. Кінах.

16 квітня 2000 р. відбувся Всеукраїнський референдум, який мав з'ясувати ставлення народу до таких питань: чи має Президент в ряді випадків право достроково припиняти повноваження Верховної Ради, чи необхідне створення двопалатного парламенту, обмеження депутатської недоторканості та зменшення кількості депутатів з 450 до 300? Народ України схвально відгукнувся на всі питання. Однак процес реалізації результатів референдуму затягнувся на невизначений термін.

Певною мірою цьому зашкодив так званий *«касетний скандал»*, що розгорнувся з 28 листопада 2000 р. Йшлося про зникнення у вересні того ж року журналіста Г. Гонгадзе та про записи розмов Президента з високими посадовими особами. Опозиція вимагала відставки Л. Кучми, однак суспільство не підтримало активними діями закликів лідерів опозиції.

31 березня пройшли останні парламентські вибори, теж – за пропорційно-мажоритарною системою. Серед партій та виборчих блоків найпопулярнішим у народі виявився блок «Наша Україна» на чолі з В.Ющенком. Далі йшли комуністи, очолений керівником Адміністрації Президента В. Литвином блок «За єдину Україну!», блок Ю. Тимошенко, соціалісти, а також об'єднані соціал-демократи. Партійні фракції поповнилися й депутатами, обраними від одномандатних округів.

Однак можливість переходу депутатів з однієї фракції до іншої призвела до того, що лідер виборчих перегонів блок «Наша Україна» опинився відсунутим на другий план. Головою Верховної Ради став В. Литвин. Посаду прем'єр-міністра України посів В. Янукович.

Помаранчева революція. Суспільно-політичне життя 2005-2018 рр.
Важливою подією політичного життя країни стали президентські вибори 2004 року. Вони відбувалися з численними порушеннями законності та фальсифікаціями при підрахунку голосів. Це викликало масові народні виступи під назвою «Помаранчева революція» (22 листопада-8 грудня 2004 року). За рішенням Верховного Суду 26 грудня 2004 року відбулося повторне голосування другого туру, в якому В. Ющенко набрав 52 % і був обраним Президентом України (його головний суперник В. Янукович- 44%). 23 січня 2005 року новообраний президент вступив на посаду. Протягом року президент В. Ющенко ще мав значні повноваження, але вповні не скористався ними. Урядування Ю. Тимошенко тривало до вересня 2005 р. і мало дещо популістський характер. Найбільшою проблемою стали внутрішні конфлікти, через які відбулася зміна прем'єр-міністра - ним став

Ю.Єхануров (2005-2006). Він переймався суто економічними питаннями, можливо, був одним з найкращих голів українського уряду. Саме тоді Україну визнали державою з ринковою економікою.

Навесні 2006 р. відбулися перші парламентські вибори за пропорційною системою. Політичні конфлікти між урядом і президентом стали особливо гострими. 7 лютого 2010 р. в другому турі президентських виборів В.Янукович набирає 49% голосів виборців, випереджаючи Ю. Тимошенко, яка набрала 45,5 % виборців. В березні 2010 р. в парламенті була створена нова більшість, яка підтримала новообраного президента. Незаконним рішенням Конституційного Суду він отримав широкі повноваження, фактично узурпував владу. Імітація реформ (податкова та пенсійна) була прикриттям власного збагачення, а також олігархату.

Відмова від курсу на євроінтеграцію спричинила масові народні виступи (Євромайдан, листопад 2013 р.). Наступні події показали залежність керівництва України від Росії. Події «Революції Гідності» тривали з листопада 2013 р. до лютого 2014 р., призвели до численних жертв («Небесна сотня»), режим В. Януковича було повалено. У ніч на 22.02.2014 р. він утік до Росії. «Революція Гідності» призвела до виходу України із зони впливу Росії та перетворень у політичній системі України. Верховна Рада ухвалила рішення про повернення до парламентсько-президентської форми правління. На час відсутності президента його обов'язки виконував Голова Верховної Ради О. Турчинов. 25.05.2014 р. в першому турі президентських виборів переміг П. Порошенко (55 % голосів).

Ще 20 лютого 2014 р., скориставшись труднощами України, без оголошення війни Росія ввела війська у Крим, у березні-здійснила анексію. Крим став тимчасово окупованою територією. Протягом квітня-травня 2014 р., дестабілізуючи Схід України, Росія підтримує сепаратистський рух (в тому числі зброєю та російськими військами). Генеральна Асамблея ООН у резолюції «Територіальна цілісність України» (27.03.2014 р.) підтримала нашу державу. У 2014 р. провідні країни світу проти Росії застосували санкції. Україна спробувала повернути території АТО, з 2018 р.-ООС, але пряме втручання Росії не дало змогу повернути Донбас повністю.

У вересні 2014 р. -лютому 2015 р. було укладено Мінські домовленості про перемир'я, що є дуже нетривким.

Протягом 2005-2008 рр. відбувалося хоч й незначними темпами економічне зростання. Світова криза 2008 року, газові та торгівельні війни з Росією, пряма агресія Росії завдали серйозного удару економіці, від якого вона й досі не отямилася. Станом на 2014 р. державна скарбниця була майже порожня, але Україна не пішла на дефолт, а намагається підняти економічне становище.

Як одна з великих держав Європи, Україна бере участь у загальносвітових процесах: 5 лютого 2008 р. Україна стала членом СОТ, 27 червня 2014 р. підписала Угоду з Євросоюзом про асоціацію, 11 червня 2017 р. встановлено безвізовий режим з ЄС.

Перспективи розвитку Української держави. Складною для української держави є проблема пошуку власного місця в суперечностях світової глобалізації та антиглобалізму.

Глобалізація – це вища на даний момент фаза інтернаціоналізації (інтеграції) економіки, політики і культури, яка проявляється у зростаючій взаємозалежності різних суспільств. Становлення транснаціональних господарських систем, що руйнують кордони національних господарств, пов'язаних міцними торговельними, фінансовими, політичними, соціальними і культурними відносинами, – найбільш значущий процес, котрий визначив обличчя світу на межі XX–XXI століть.

Глобалізація спричиняє посилення взаємозалежності та взаємозв'язків між національними політичними інститутами в усьому світі, до швидкого розповсюдження ефективних моделей державного володарювання.

Грандіозні масштаби взаємозв'язків та взаємозалежностей між різними країнами не лише прискорюють еволюційний розвиток національних політичних інститутів, але надають їм нових якостей, як консолідуючих, так і руйнівних. Частину повноважень національних держав отримують нові міждержавні та міжнародні об'єднання. Політичний суверенітет народу і національної держави немовби «розмивається», державно-політичні бар'єри, що за недавніх часів ізолювали народи, «розчиняються».

Прикладом таких змін виступає Євросоюз, котрому притаманні майже всі ознаки держави: обраний населенням і наділений правом приймати закони Європарламент, виконавчий орган – Рада міністрів ЄС, яка підзвітна Європарламенту і виконує функції уряду, спільні фінансово-економічні інститути (валюта, центробанк, митний і візовий кордон) тощо.

На окрему увагу заслуговує та роль, яку відіграє в глобалізаційних процесах США. На сьогодні ця країна є безумовним світовим лідером. Саме від неї залежить спрямованість багатьох акцій планетарного масштабу. Вона користується і більшістю переваг, наданих глобалізацією.

Інша ситуація складається довкола так званих «перехідних» суспільств, до яких належить і Україна. Останні під тиском глобалізації зазнають додаткового навантаження.

Глобальні фінансові кризи 1997–1998 рр., 2008 р. остаточно розвіяли ілюзорні уявлення щодо справедливості сучасного світового порядку. Основний тягар кризи було перекладено на плечі країн, які сподівалися утвердити себе у перспективі як рівноправні суб'єкти цивілізаційного

процесу, намагалися піднятися вище у світовій ієрархії. Фінансові капітали перекачувалися до сильніших держав, а слабші були ще більше знекровлені і відкинуті назад.

Проте світ, де не зменшується, а постійно і стрімко поглиблюється розрив між багатими та бідними державами, не може стати стабільним і безпечним.

Не дивно, що тенденція до критичного сприйняття глобалізації набирає сили. Антиглобалісти наголошують на негативних наслідках домінування у світовому масштабі транснаціональних корпорацій та єдиної на сьогодні «наддержави» – США, а також на численних недоліках, що супроводжують цей процес: різке зростання безробіття, посилення соціальної напруги, тероризм, «кримінальна глобалізація», тенденція до популяризації світового співтовариства і маргіналізації на планетарному рівні тощо.

Надзвичайної актуальності набирає питання усвідомлення політиками того місця, яке має посісти за нових умов національна держава, адже вони мають чимало засобів для того, щоб скорегувати розвиток глобалізаційних процесів з урахуванням особливостей власної країни і використати його для підвищення добробуту народу.

Довгострокова стратегія державного будівництва повинна була б забезпечити міцні підвалини утвердження України як високорозвиненої, соціальної за своєю сутністю держави, її інтеграцію в цивілізаційний процес не друговартісним додатком, а країною з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати найскладніші завдання свого розвитку.

Висновки до теми. Суцільна криза тоталітаризму в СРСР змусила генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова в 1985 р. вдатися до спроби її подолання. Висунуті гасла «прискорення», «демократизації», «гласності» злилися в єдине поняття «перебудова», сприяючи стрімкому відродженню активності мас, формуванню громадських організацій, становленню вільної преси, організаційному оформленню багатопартійної системи.

Особливістю УРСР було уповільнене впровадження перебудови. Каталізатором громадської активності в республіці виступила Чорнобильська катастрофа.

Через непродуманість економічного курсу Горбачова, який зумовив деструктивність і ломку господарського механізму без заміни його новим, дійовим і результативним, промисловість і сільське господарство опинились в кризовому стані.

Серпневі події 1991 р. спричинили параліч влади союзного центру, відкривши можливість відновлення незалежності України. Зі здобуттям

державності розпочався непростий процес розвитку політичної системи українського суспільства, опанування народом нової політичної культури, налагодження і розвитку різноманітних відносин Української держави на міжнародній арені. Він ускладнився невідповідністю суспільства до державотворчих дій, слабкою скоординованістю та відсутністю єдності в діях різних гілок влади, зростанням суперечностей між центральними та місцевими її органами, певним дистанціюванням Заходу після формального визнання незалежності України. Деформована структура господарського комплексу, що дісталась у спадок від колишнього СРСР, не дозволила використати повною мірою можливості значного, але незбалансованого природно-ресурсного потенціалу країни.

Життєвий рівень населення зостається низьким. Різні політичні сили пропонують діаметрально протилежні напрями подальшого розвитку. Майже не обмеженим впливом на внутрішню політику користуються олігархічні структури, які зрощуються з державним апаратом. За таких умов курс країни прямо залежить від корпоративних інтересів і цілей окремих осіб чи груп, які відверто впливають на законодавство, правоохоронні органи, судочинство, управлінські структури, ЗМІ. Подальший олігархічний розвиток є однією з найбільших загроз демократії і суверенітету держави.